

925.

A székelyudvarhelyi ev. ref. collegium
Ifjúsági Könyvtára.

Könyvt. sz.

1424

III. 797

*A könyvek kimelését, épségben és tisztán
való tartását figyelmébe ajánljuk a nemes ta-
nuló-ifjúságnak. Választmány.*

*Emelkül a sz. udvarhelyi
ev. ref. kollegium ifj. közgyűlése
D. Pallajos*

HETVENHÁROM ÉV 1901

ITTHONN.

KORRAJZ ÉS POLITIKAI ELMÉLKEDÉSEK.

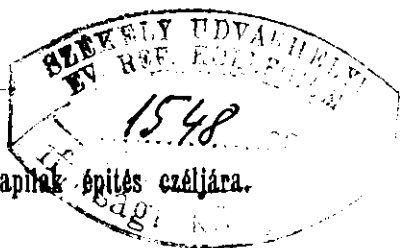
IRTA:

SZÉKELY GERGELY

1848–49. évi honvéd tisz., 1865–1869. évi országos képviselő,

1861. és 1867–1872. Sepsi-szék királybírája

és 1858–1894. a Rikán-belőli communitás és a sepsi-szent-györgyi kollegium
főgondnoka.

A kilyéni ev. ref. egyház tulajdona papírok építés czéljára.

Ara 1 frt.

BRASSÓ.

Nyomatott a „BRASSÓI LAPOK” nyomdájában.

1893.

Egy szemtanu beszéde még akkor sem hiábavaló, ha különben már ismert dolgokat is mond el.

*„Budapesti Szemle“
1893. évi február havi száma.*

25080

ELŐSZÓ.

Azon idő után, hogy kezeim erejét annyira visszaadta a Gondviselés, hogy az olvasás mellett többnyire magányban töltött napjaimban a társalgás hiányát pótolandó, irással is foglalkozni képes lettem, változatosságokban gazdag korunkból élményeimet s a jelen viszonyokról szóló elmélkedéseimet mult 1894. év végén s jelen 1895. év elsőbb hónapjaiban följegyezhettem. — E foglalkozásom alatt kezemhez kaptam *Ürmösi Lajos*-nak 17 év, történetéről írt művét. Ebben olvastam, hogy az 1854. évi márczius hó 10-én *Török János, Gálfi Mihály és Horváth Károly* mártir-halálával végződött tragédiáért nemcsak *Orbán Balázs* és a közvélemény vádoltak bűnös árulással két előttem ismeretlen marosszéki nemest, de *Sziencyi, Hentaller* és *Ürmösi* jeles írók is hibáztatják az emigratiót azért, hogy minden kilátás nélkül propagandát csinált a fölkelésre s az által sokakat martírságra juttatott s még sulyosabb rabigába vetette a nemzetet.

Ezen sulyos vádak kötelességérzetemet költötték fel, hogy a történelem tisztázására nyilvánosságra juttassam azt, a mennyiben és a minő irányban ebbe az ügybe be voltam avatva s hogy tegyem azt annyival sürgősebben, mert Kovachich *Horváth Ignác* 1848—49-beli honvéd alezredes ur, kitől 1851-ben ezen ügyben megbízatást nyertem, még életben van, de nálamnál is korosabb és ő tudna még részletesebb felvilágosítást nyújtani, mint én.

Ezen kötelességérzetem mellett azon gondolkoztam, hogy miként juttathassam ez ügyben szerzett ismereteimet tekintélyes történészek figyelmébe, minthogy szerény nevem az iroda-

lomban ismeretlen s így megtörténhetnék, hogy annyi jeles írókkal szemben felvilágosításaim figyelmet sem fognának nyerni.

E fölött való töprenkedéseim közt a derék *Koós Ferencz* kir. tanácsos és nyug. kir. tanfelügyelő urra gondoltam, kinek a bukaresti ev. ref. egyház és a magyar tanügy körül szerzett érdemeit már régóta ismerem s aztán 1884-ben egy előpataki gyógyévad alatt kellemes és épületes társalgását élvezve, naponkint növekedő rokonszenvemet ő is viszonzni látszott s a ki nyugalomba lépése után is, gyermekkor óta megszokott munkásságát kiválóan idegen nyelvek tanulására, történelmi adatok kutatására s azoknak nyilvánossá tételére fordítja.

Kivettem tehát irataimból az ezen tárgyra vonatkozó följegyzéseket s azon kéresemmel küldöttem be hozzá, hogy sziveskedjék azokat közölni *Horváth Ignác*-czal, ki szinte mint ő is, Brassóban lakik. Egészítsék ki együtt, a mi emlékemben hiányos lehet és használja föl a történelem verificatiójára, hogy ez aztán sujtja azt, a ki bűnös s oldozza fel az esetleg méltatlanul gyanusítottakat.

Ezen kéresemmel annyival biztosabban folyamodtam hozzá, mert ezen tragicumról Koós ur maga is „*Életem és Emlékeim*“ című művében tárgyilagosan megemlékezett. Erre pár nap múlva válaszával örvendeztetett meg, melyben írta, hogy jegyzeteimet szóval közölte Horváth Ignác-czal, a ki mindenben igazolta a vele folytatott értekezéseimről írottakat. Írta azt is, hogy ezt annyira közérdekűnek találja, miszerint tekintettel előhaladott korára, lemásolja és beküldi a történelmi muzeumba megőrzés végett addig is, míg maga feldolgozhatja. Egyszermind azt is nyilvánította, hogy ha még ily közérdekű jegyzeteim avagy okmányaim vannak, azokat is óhajtáná olvasni, esetleg munkában lévő művében felhasználni. Beküldöttem azért hozzá jegyzeteimet s az abban felhozottakról néhány darab okmányt, hogy azokból azt, a mit arra érdemesnek tart, felhasználhassa.

A derék királyi tanácsos ur azon kecsesgető nyilatkozattal küldötte vissza átolvasás után, hogy mint érdekes korrajzot, kár volna a családi levéltárba temetni s biztatott a ki nyomtatására.

En megköszöntem kedvező véleményét, de nyilvánítottam, hogy szerénytelenségnek tartanám 70 éves koromban magamat mint irodalmi noviciust az olvasó közönségnek bemutatni. Különben is nem sajtó alá készült munka, csakis családi utódaim tájékoztatására és okulására szánt följegyzése azon eseményeknek, melyek emlékeimben s régi jegyzékeimben fennmaradtak és szerény elmélkedések jelen helyzetünkről. Minthogy kevés ősi birtokomat gyermekeimnek átadtam, nyomasztó gazdasági viszonyaink között őket a kinyomtatás költségeivel terhelni tartózkodom. Aztán vénségem miatt reszkető kezeimmal nem is volnék képes tisztázni azt olvashatólag, hogy nyomdába adhaszam.

A kimeríthetetlen jóságu Koós kir. tanácsos ur ezen nyilatkozatomra azon lekötelező ajánlatot tette, hogy ő irataimat sajátkezüleg tisztázza, nyomtatásra előkészíti, Brassóban kinyomtatja és a correcturát is eszközölni kész. Aztán írta azt is hogy 600 példányban kiadva, 1 frtjával piacra hozzuk s oly kelendőséget remélhetnék, hogy a nyomdaköltségen felül pár száz forintot valami közeztőlra juttathatnék belőle.

Ez időközben — mint betegségem óta mindig — a Kilyén községi értelmiség, mikor elfoglaltatásai engedik, szíveskedett látogatásával gyakrabban megtisztelni. Ilyenkor beszélgetések, fiam hírlapjai és az én jegyzeteim olvasásával töltjük az időt. Többször megmutattam nekik Koós ur szívélyes leveleit, hogy lássanak oly áldozatkész barátot, milyent napjainkban csakis az 1848 előtt született nemzedékből még életben lévők közt lehet találhatni oly munkaképességgel, minőt az 50--60 éven túl, csak a folytonosan hasznos munkával foglalkozók bírnak fentartani.

Egy ily estén falusi feleimmal szóba jött, hogy ev. ref. egyházközségünkben öreg papunk betegsége és halála után a vallás-erkölesiség hátrányára már két év óta nincs lelkész és a meddig a használhatatlan papilak s melléképületei helyett egészen újakat nem emelhetünk, addig lelkészt nem is hozhatunk. Két évi pápi fizetésből és 50 frt államsegélyből csakis 450 frt gyűlt és az alacsony terményárak mellett még a jelen évben várható pápi jövedelemből sem kezdhetnénk a jelenkor igényei szerint legszerényebb építkezést is. Egyházi főhatósá-

gunk sem sürgeti a lelkészválasztást, — talán azért, mert régen kegyadományok kamataiból jól dotált, de a devalvációval sok kárt vallott egyházközségünket a szomszédos szotyorival csoportosítani jónak tartanak. Ezért onnan sem várható segítség. A csoportosítás eszméjét pedig egyházunk tagjainak többsége perhorrescálja s vannak többen, kik azt mondják: „Inkább át-
térünk az unitárius vallásra, hogysem más községbe járjunk papunkhoz. Az unitáriusok Kilyénben kevesen vannak, mégis mindig jó lelkészüket van s nem is tudjuk mi különbség van a két hitfelekezet között.“

Ezen kérdés felett eszmecsere-t folytatva, azt, hogy kol-dulási engedélyt kérve kíséreljük meg alamizsnát gyűjteni, ön-
érzetünk nem engedte. Kamatos kölcsönnel az egyház kevés fekvőseit terhelni tartózkodunk.

Beláttuk azt is, hogy egyházunk hiveitől, kik munkaerőt adni készek, de pénzáldotot nyomasztó földművelési viszonyaink között alig remélhetnénk.

Ekkor jöttem azon ötletre, hogy Koós Ferencz kir. taná-
csos által kinyomtatásra méltónak véleményezett irataimat a beszolgáló lelkész és gondnok urak olvassák el s ha ők jöve-
delmezhetőnek ítélik, közölik a presbyteriummal és ha elfo-
gadják, én a papi telek építkezési költségeinek pótlására kész-
séggel felajánlom azt, mint vallásos érdekünkben tisztességes keresetet.

Irataim átolvasása után a beszolgáló lelkész ur többször
tűzött ki presbyteri gyűlésre határnapot s ő távolfekvő egy-
házából meg is jelent, de a kizárólag mezei munkával foglal-
kozókat határozathozatalra kellő számban összegyűjteni mind-
addig nem sikerült, míg az esperesi vizsgára jó előre megjelene-
tek és tanácskoztak a visitatio megkezdéseig. Azután az elnök,
lelkész és gondnok urak hozzám jöttek és közölték, hogy az
egyházközség köszönettel fogadja ajánlatomat s ily értelmű
határozatát a tractuale consistoriumhoz jóváhagyás végett hala-
dék nélkül beterjesztik.

Igy keletkezett a kinyomtatás elhatározása, így a nyom-
dába adás késedelmzése.

Hálás köszönetem nyilvánítása nagyságos *Koós Ferencz* kir.
tanácsos nyugalmazott kir. tanfelügyelő urnak lekütelező barát-

ságáért, hogy művemet saját kezével tisztázni és nyomda alá készíteni sziveskedett, a kinyomtatást intézni s arra felügyelni ígérte, meg is tette és így alkalmat nyújtott arra, hogy szegény egyházunk érdekében némi segínyt szerezni remélhetem.

Tisztelettel kérem a nagyérdemű közönséget: legyen elnézéssel egy 10 év óta gyógyíthatatlan betegséggel küzdő s már 74-ik évébe lépett aggnak írói gyengeségei iránt, aki nem írói viszketegből, nem hiúságból, haszonvágyból, hanem egy szegény egyház szükségén segítés reményében merészkedett szerény művét a t. cz. közönség pártfogásába ajánlani.

És most azon óhajtással adom át ezt a kilyéni ev. ref. egyház tulajdonába: vajha ennek értékesítésével sikerülne megtakarított tőkéit annyira pótolni, hogy kéregetésre nem kényyszerülve lenne képes a papilakot és melléképületeit elkészíteni és a vallás-erkölesi élet terjesztésére a lelkészválasztás elrendelése végett egyházmegyei hatóságunkhoz folyamodni.

Killyén, 1895. deczember havában.

Székely Gergely.

A kilyéni ev. ref. egyház kebli tanácsának esdő szózata.

A kilyéni ev. ref. egyházközségben három évi adminisztratori működésem alatt az egyház ügyeit szívén viselő hitfeleimmel sokat tűnődtem, hogy milyen módon lehetne az egyház önállóságát megvédeni s különösen egy rendes papnak tűrhető anyagi helyzetet biztosítani.

Hogy e cél részben — ha egészben nem is — megvalósítható legyen, vállaltam magamra az egyháznak távolsága miatt terhes administrálását csekély díjazás mellett. Fáradtságos munkámért kárpótolt az a fölemelő tudat, hogy azon egyházért tehetek valamit, melynek anyai keblén nyertem első vallásos neveltetésemet.

Az egyháznak három év alatt lett is annyi anyagi haszna, hogy pár száz forintot tevő összeget birt tőkésíteni a papi javadalomból papilak építése céljára, miután a régi, több száz éves, fából épített paplak teljesen lakhatatlanná vált.

Ezen egyháznak válságos helyzetét első sorban mlgs. *Székely Gergely* ur, a Rikán-belőli comunitás és a Székely-Mikó-kolegyom 36 éven át volt főgondnoka látta át s szívének ama lángoló szeretetéből indítatva, melyet ősei szent örökség gyanánt hagytak rá, óhajtotta a szegény egyház nyomasztó helyzetét az által tűrhetőbbé tenni, hogy e korrajzot az egyháznak ajándékozta, kikötvén, hogy a befolyó tiszta haszon papilak építésére fordíttassék, nem kívánván magának semmi nyereséget.

Az egyház kebli tanácsa a nagybecsü ajándékot forró köszönettel fogadta s 1895. november hó 15-én tartott gyűlésében határozatilag kimondotta, hogy e művet tetemes áldozattal is kinyomatja s a befolyó tiszta jövedelmet szerző óhajta szerint a papilak-építési alaphoz csatolja.

Midőn e nagybecsű adományáért az egyház kebli tanácsa a nemesszívű adományozónak e helyen is hálás köszönetét nyilvánítaná: tartozó kötelességet teljesít ngs. *Koós Ferencz* kir. tanácsos nyug. tanfelügyelő urnak is köszönetet mondani szerző ur által az „Előszóban“ elősorolt önzetlen ténykedéseért.

Ime e rövid szavakban ajánljuk e kis korrajzot a t. közönség becses pártfogásába. Kérve-kérünk minden nemes szívet: ne vonja meg tőlünk szives támogatását!

Soha sem volt egyházunknak a kegyes szívek támogatására nagyobb szüksége, mint most, midőn egyházunk feje fölött a lét és nem lét kérdése damoclesi kardként függ.

Kilyén, 1895. november hó.

A z e g y h á z k e b l i t a n á c s a :

Pap György,
m. gondnok.

Ifj. Kovács Antal,
adm. ref. lelkész.

ELSŐ RÉSZ.

I. BEVEZETÉS.

Emberi nemünk kiváló előnyét képezi minden földi lények fölött az, hogy gondolatainkat, észleleteinket szóval, írásban avagy nyomtatásban kifejezhetjük, eszméket cserélhetünk, nézeteinket tisztázhatjuk és önmagunk, kortársaink, sőt az utódok is azokból okulva, előhaladásunk a tökéletesedés útján folytonos.

Azok, kik ily irányban kitünőbb tehetségük s kedvezőbb társadalmi viszonyok között szélesebb körben gyűjthetnek észleleteket, azokat följegyzik és nyilvánosságra bocsátják, igen fontos szolgálatot tesznek kortársaiknak és azutódoknak, mert az ily különböző felfogású és irányú följegyzések képezik alapját a történelem megírásának, a mely az élet tanítómestere.

A tudósok, művészek, iparosok és földművelők közhasználatra bocsátják tanulmányaikat, előkészítvén a tovább munkálásra be nem végzett műveiket is a természet feletti hivatásos uralmunk tovább fejlesztésére.

Azonban, ha keveseknek adatott is ily uton és módon a közművelődés terén messze kiható, üdvös szolgálatot tehetni: mégis elvitázhatlanul hasznos önmagunk és családunk érdekében is, már ifjú korunktól kezdve, élményeinket, észleleteinket följegyezni, hogy azokból okulva, inkább felismerjük eredményeiben a jót és roszt, s azokból irányt vehessünk későbbi eljárásainkra.

Tennünk kellene ezt a változatosabb eseményekben legsoványabb korszakokban is. De még sokkal inkább kellett volna ezt tenni jelen századunk első negyedében született nemzedékünknek, ha kellő időben beláthattuk volna, hogy hazánk ezredéves multjában alig jegyeztetett a történelem lapjaira érdekesebb és tanulságosabb korszak, mint a melyet ezen szá-

zad harmadik évtizedétől kezdve mostanig átéltünk. És ha visszatekintek azon változatosan magasztos és lesújtó hazai eseményekre, a melyeknek szerény körü földi pályámon résztvevő tanuja voltam, fájdalmasan érzem annak hiányát, hogy rendes naplót nem vezettem. Azonban ha magam részére bár elkésve, de utódaim okulására nem bírom leküzdeni azt a vágyamat, hogy emlékeimből és jegyzeteimből egy s más olyan eseményeket, melyeknek szemtanuja és szerény részese voltam, s hazánk jelen viszonyairól elmélkedéseimet fel ne jegyezhessem. Teszem ezt annyival is inkább, mert jelsz történetíróink hallomásból és így részben egyoldaluan írták le a székely hadjáratokat és Háromszék emlékezetes önvédelmi küzdelmeit, melyeknek részes tanúi közül csak kevesen maradtunk még ez ideig az élők között. S mert azok, kiknek kitünőbb tehetségük és társadalmi állásuknál fogva, közügyeink vezetésében tágasb körü befolyásra hivatva, fényes múltjuk és szép jövőjük van, inkább lehetnek fészélyezve nemzettestünk viszonyairól elfogulatlan vizsgálódás után tárgyilagos őszinteséggel nyilatkozni, mint egy gyógyíthatlan betegséggel sújtott agg, kinek múltja? . . . nagyon szerény és szűkkörü s jövője? . . . nines már földi életén, s kit éppen ezért is: *Non civium ardor prava jubentium. Non vultus instantis tyranni. Mente capit solida.* Pedig testünk betegségeinél is első feladat a dyagnosis csinálás és azután várható az eredményes orvoslás.

III. g. o. t. 1898

2. A reformok korszaka.

Oly korban születtem, midőn az alig mult időkből a dajkamésék tárgyát is a szabadság, egyenlőség és testvériség lelkesítő zászlója alatt harczoló francziák hőstettei képezték. Oly korban növekedtem, midőn *Széchenyi István* a legnagyobb magyar és derék elvtársai felmutatták államszervezetünk azon akadályait, melyek hazánknak s nemzetünknek a kor igényei szerinti előhaladását korlátozzák.

Oly korban növekedtem, midőn a hazafias érzületű társadalom és derék nevelőink a tantárgyakkal együtt ültették fogékony, ifju elménkbe a jelescink által hirdetett tanokat és szívünkbe oltották ezen szabályt: „a haza minden előtt!”

Az orvoslandók közé sorolták jelesen:

a) A feudális kornak még mindig fenmaradott azon jogi szervezetét, hogy hazánk földjét, annak 15 millió lakosa közül csak néhány százezer nemes birtokolja örök joggal és hogy az alkotmányos jogokat csakis azon csekély számuak élvezik, míg az adófizetést és katonakötelezettséget s minden egyéb közterheket a nem-nemesek hordozzák.

b) Rámutattak a polgárosult nemzetektől való hátramaradásunk és alkotmányos szabadságunk hátrányainak okai között arra, hogy a különböző nemzetiségek és felekezetek közt rendszeresen élesztett surlódások és jogtörténelmi osztályok mellett még a honfoglaláskori vérszerződéssel s azután is számtalanszor ismételt törvényekkel biztosított szabad nemesség egyenlőségét családi öröklési joggal viselendő czimek és elidegeníthetlen latifundiumok adományozásával társadalmilag s polgári jogilag „karok, rendek és főrendek” újabb osztályaira szakgatták s hazánk földjének egyharmad részét holt kezekre adva, a szabad forgalomból kivonták,

c) Az évről-évre szaporodó országos sérélmek kiapadhatlan forrását mindenekfelett abban találták, hogy magyar hazánknak felséges királyaink koronázási esküvel biztosított alkotmányos kormányát ugyanazon császári miniszterek vezetik, a kik ő Felsége örökös tartományait abszolút hatalommal kezelik.

Mint gyerekek és ifjak láttuk, hallottuk, hogy mint ezer év előtt, a honfoglaláskor akkori törzsatyáink hét vezérei: oly buzgó igyekezetet fejtének ki nagy hazánkfiai a kor igényeitől sok tekintetben visszamaradott államszervezetünk reconstitúciójában nemcsak ősi alkotmányos jogaink visszaszerzésében, de nemzetünknek a polgárosulás terén való előhaladása érdekében is. Így:

Széchenyi István gróf 60 ezer frt. kezdeményezéséhez a nagybirtokosok ezerekkel, a szegényebb anyagi viszonyok közt élők tehetségük szerinti áldozatokkal esatlakozva alapítottak tudományos magyar nemzeti akadémiát, muzeumot, színházat stb.

Az addig elhanyagolt nemzeti irodalmat ugyancsak *Széchenyi, Eötvös*, a két *Kisfaludy, Kazinczy, Fáy, Bajza, Kölcsey, Döbrentei, Vörösmarty, Toldi* és még többen, a nemzeti genius ihletettsége által lelkesítve, halhatatlan művekkel gazdagították.

A költészet terén *Arany, Jókai* és utolérhetlen *Petőfi*nk oly magas színvonalra emelkedtek, melyet az azóta letűnt félszázad alatt is senki tul nem haladhatott.

A journalistikát, a mely addig nemzetünknel létezőnek is alig volt nevezhető, — mert inkább csak a *Márton József* szerkesztése alatt *Bécsben* megjelenő „Magyar Curir“ volt ismeretes, — a geniális *Kossuth* ellenzéki és *Desseny*fy conservatív lapok szerkesztése mellett bármelyik művelt állam lapjainak színvonalára emelték.

Mindezeknek hazánk jövőjére irányzott üdvös hatásáról meggyőződve bizalommal visszhangozta és azok érvényesítésére közremunkált csaknem az egész magyar értelmiség.

Az akkori ellenzék és függetlenebb conservatívek pártja inkább csakis az állam ily irányu reconstitúciójára vezető utak megválasztásában váltak el. Az ellenzék első sorban az uniót, az urbariumot, a közteherviselést és birtokrendezést szorgalmazta,

A conservativek, nagy részben Bécsből vett utasítás folyán, ezen kérdéseknek hosszadalmasabb úton való előkészítését követelték.

Ez időszakban folytattam jogi pályámat az erdélyi királyi táblán, mely az 1848. előtti időkben gyűlhelye volt a katonai, orvosi, bányászti és egyházi pályára lépőkön kívül, Erdély összes ifjúságából vallás- és nemzetiség különbség nélkül mindazoknak, a kik a kolegyomi tanfolyamok bevégezése után tovább akarták magukat képezni. A királyi tábla székhelye *Maros-Vásárhely*, országgyűlések folyama alatt pedig *Kolozsvár* volt, minthogy a királyi tábla is az országgyűlésnek testületileg tagja volt.

3. Politikai pályám kezdete.

A királyi tábláról mint végzett jogász jöttem haza és segédkeztem jó anyámnak családi ügyeink vezetésében s fel- esküdtem Háromszék számfeletti táblabírájának és tiszteletbeli jegyzőjének. Szorgalmasan látogattam a szék közgyűléseit, a tiszti és törvényszéki üléseket. A közgyűléseken élénken helyeseltem az ellenzék reform-törekvéseit; de szerény ifjúkorom miatt a tárgyalásokhoz szólni tartózkodtam mindaddig, míg az 1845. évi országgyűlésre a követi utasítások tárgyalásakor az unió kérdésében a conservatívek két jeles ellenzéki társunkat (Z. D. és A. Gy.) pártjukra esábitván, velök együtt heten beszéltek az unió ellen, két ellenzéki szónokkal szemben.

Ekkor én is lelkesedve emeltem szót az unió mellett és az arra következőt szavazásnál az unió pártolása a követi utasításba bevétetett.

Erre következett a kedélyes markalísi ebéd. Ebéd után *Horváth Károly* királybíró tekintélyes conservatív, külön hívott s azt mondotta: „Felhozott érveiket az unió mellett osztjuk mi is, sőt Apafi korán elkezdve közös óhajlása nemzetünk Királyhágón innen és túl lakó értelmiségének és az 1791. orsz. gyűlések bizottmányokat is küldöttek ki az unió keresztül vitelének eszközzésére. De két nehézség megoldására módot nem bírtak feltalálni. Egyik az, hogy a nagy Magyarhonban a kath. religió dominans, míg Erdélyben három százados a vallások jogegyenlősége. Másik az, hogy Erdély a nemesség jogegyenlőségét mindig féltékenyen védte és az Aprobata 3-ik rész 18. ezikkelye határozottan kimondotta, hogy a *liber baronatus in perpetuum ellittatik*, míg a Királyhágón túl ugyanazon időben a grófok, bárók, hercegek és praelatusok részére a főrendiház alakítatott.”

Ezzel nyilvános pályámat megkezdve és ellenzéki vezéreink által is buzdítva, az azutáni tárgyalásokon részt vettem. Boldog emlékü jó anyám *Brassóba* költözött. 1847-ben anyám fivérének *Horváth Albert* főkirálybirónak legnagyobb leánya elhalt s a második is betegeskedett. Ennek okát nagyrészen a magashaton fekvő székház folytonos légvonatának tulajdonítva, ő is *Brassóba* vitte családját télire és onnan járt ki *Sepsi-Szent-Györgyre* hivatalos dolgai végzésére. Fivérem és én egymást felváltva mentünk be *Brassóba* édes anyánk látogatására. Esténként mindig tarok-pártit játszottunk: *Horváth Albert*, *Wollenhoffer* tábornok akkor derék magyar ember, *Béldi Albert* és én vagy fivérem. Azon időben polgárok és katonák valamennyien örök békéről álmodoztunk s mindenki azt hitte, hogy a meddig *Metternich* él, háboru nem lesz Európában. Ezt különösen a tábornok zsémbelődve is mondogatta, hozzátéve, hogy azért nincs kilátásuk előhaladásra; míg egy este tarokozás közben hozták a lapokat. Én osztó voltam s játék közben a lapokba nézve, kapom nagy betűkkel írva a párisi 1848. februári forradalom leírását s felolvastam hangosan. Az öregebbek megnyugodtak abban, hogy abból nekünk rész nem fog jutni, mert hamar elfojtják azt a közelebbi szomszédok s így bővebb megbeszélésre sem méltatva, tovább tarokoztunk. Azonban ettől kezdve nagyobb érdekeltséggel olvastunk a lapokat, főképen midőn láttuk bennök a más államok mozgalmainak leírását. Tarok-társaságunk együtt várta izgatottan a lapok megérkezését.

Olvastuk a márczius 13-iki bécsi forradalomról érkezett közleményeket, *Metternich* bukását és azután a márczius 15-iki pesti 12 pontról magasztos honfi örömmel azt, hogy felséges királyunk kegyes tetszésében részeltette a 12 pontban foglalt kívánságokat és hogy márczius 17 én *Battyány Lajos* grófot magyar miniszterelnöknek legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott. Végletekig fokozta magasztos honfiúi örömünket, hogy Magyarország törvényhozása a két testvér-haza háromszázados különszakadása megszüntetésével ápril hó 2-án tartott gyűlésében törvényt hozott és annak szentesítését a miniszterelnök országos küldöttség élén felséges arunk királyunktól megnyerte.

Kevés idő múlva a lapok is közölték, de főkirálybirónknak több száz példányban is megküldetett, Jósika Lajos báró conservatív és idősb Bethlen János ellenzéki pártfőnökök által aláírva egy felhívás, melyben kinyilvánították, hogy minden eddigi pártküzdelmek megszűntek és testvéries egyetértéssel fogadják el az uniót és a pesti 12 pontot s hasonlóra hívják fel Erdély minden honpolgárát.

Főkirálybirónk annak következtében Háromszék közgyűlésének tartására napot tűzött ki és annak szabályszerű megtartása iránt intézkedett; a felhívásokat pedig nekem azon utasítással adta át, hogy azokat rögtön vigyem ki Háromszékre és a legbefolyásosabb egyénekhez ezimezve, küldözzem szét és eszközöljek egy pártkülönbség nélküli értekezletet, melyben a tárgyakat előlegesen megbeszélve, a közgyűlésnek az ügyek magasztosságához méltó lefolyását készítsük elő. Én a felhívásokkal tüstént elindultam s legelőbb is *Uzonba Kis Pál Károly* vendégszerető házához siettem, a hol többeket találva, elvégeztük a ezimezéseket és az illetőknek a közelebbi vidékre lovaslegények által szétküldöttük.

A távolabbi vidékre magam mentem, a befolyásosabb egyéneket fölkerestem s velük ezimeztük és küldöttük szét a felhívásokat és abban állapodtunk meg, hogy *Alsó-Csernátonban* a „Vig huszár“-hoz ezimezett vendéglőben mikor tartunk értekezletet.

Nagy számmal gyűltünk össze az értekezletre.

Hazafiúi öröm sugárzott mindenkinek arcán és szeméből. Az addigi pártok jelesbjei szívélyesen szorítottak kezét volt ellenfeleikkel. Az értekezlet megnyitására engem hívtak fel, mint a ki főkirálybirónk megbízásából az értekezlet megtartására az illetőket felkértem volt. Én azt teljesítettem is egy rövid beszéddel, a melyet hazajövelelem után töredék jegyzeteim közé beírtam s onnan most ide írom, a mint következik:

„A francia forradalom lángja szétszórta szikráit a föld négy tájéka felé s mindenütt a hol szabadságra érett népekben kellő gyuanyagot talált, hasonló lángra gyújtotta azt. Így urunk királyunk osztrák császári székvárosában is ily lángoszlop borította el a trón környezetét és hevétől szétpattantak amaz ál-ékkövek, melyek az uralkodó nemes keblétől évek

hosszu során el kívánták zárni hű népeit; de a koronás király magas személye, kebelnemessége annyival fényesebben ragyog ma, mint tiszta arany a salaktól megtisztulva. Hű magyar népének hódoló érzelmeit valódi értékében fölismervén, kegyes szíve hajlamától megörvendeztette nemzetünket hazafias óhajaink érvényre emelésével. A mit más nemzetek vérük özönével eszközölhettek ki, azt magyar hazánk békés uton vivhatta ki: a kor igényelte reformokat, u. m. a teljes jogegyenlőséget, parlamenti felelős miniszteriumot és a két haza egyesülését. — Ezen örvendetes események folytán lett törvényhatósági közgyűlésünk a közelebbi napokra és annak előkészítésére a mai értekezlet összehíva. Megragadó, de nem meglepő Háromszék derék polgárainak ilyen szép számú megjelenése. Tisztelettel üdvözlöm önöket és kérem, méltóztassanak érdemeikről ismeretes tagtársaink közül elnököt választani és a tanácskozást megkezdeni.“

Erre *Apor József* bárót, az 1830—1845. erdélyi országgyűléseken Háromszék egyik érdemes követét egyhangulag elnöknek választottuk. Az értekezlet nagy lelkesedéssel határozta el, hogy a közgyűlésen minél számosabban fognak megjelenni, az uniót és a pesti 12 pontot pártolni s az erdélyi országgyűlés mielőbbi összehívását sürgetni.

Az ezután kevés napokkal megtartott törvényhatósági közgyűlés is hasonló lelkesedéssel és ugyanazon eredménynyel végződött.

Az erdélyi összes törvényhatóságok hasonló fölterjesztései folytán 52,519. sz. udvari leirattal az országgyűlés május hó 29-ik napjára Kolozsvárra összehívatott. Regia propositiokba tétetven az 1. és 2. pont alatt az üresedésbe jött állások betöltése; a 3. pont alatt Erdély s Magyarország egyesítése feletti érett tanácskozás; a 4. p. a. az urbéri viszonyok megszüntetése és az illető földesurak kárpótlása feletti tárgyalás; az 5. p. a. a közterhek minden személyi különbség nélküli egyforma hordozása feletti tanácskozás; a 6. p. alatt az oláhok polgári jogai és vallása érdekében hozandó törvény általi gondoskodás; a 7. p. a. a sajtószabadság s eshető visszaélések megelőzésére nézve hozandó törvényes javaslatnak ő Felsége elébe terjesztése.

Ily előzmények után a követválasztási napok is minden jogosult megyei és városi hatóságoknál már ki voltak tűzve és azoknak bekövetkezését napról-napra hazafias öröm és remények között vártuk. Azonban mint minden édesben van keserű is, a mit nyomorteljes életünkben élvezünk: úgy a *magasztosabb örömöket és reményeket is gyakran meg szokta zavarni váratlan eset.*

Egy ilyen esetet jegyeztem fel akkor, melyet — minthogy abban magam is szerepeltem — ide írok.

4. Követválasztás Sepsi-Szent-Györgyön, egy politikai szélhámós 1848-ban.

A sepsi-szent-györgyi követválasztás előtti napon felséges királyunk születésnapja volt. Ezt a napot — hogy az általunk óhajtott unió és más reformok tárgyalására összehívott országgyűlésért és a nemzeti felelős miniszterium kinevezéséért rajongásig fokozott hagyományos hűségünket kitüntethessük — a szokottnál is ünnepélyesebben kívántuk megülni. E czélból hódoló tiszteletünk tolmácsolására a főkirálybirót felkérni a szék (most megye) házánál megjelentek : a katonai tisztikar, a szék tisztviselői, a birtokosok, a városi tanács és polgárok, lelkészek, tanintézetek és a czéhek. Mindezek diszmenetben indultak a róm. kath. templom felé. Midőn mi a vidékről többen csatlakoztunk, a helybeliek arezain bizonyos lehangoltság kifejezését vettük észre és ennek okát kérdezve, az felelték, hogy most a nagy tömeg közt arról nem beszélhetnek, de majd megmondják, midőn ebédre megyünk.

Az istentisztelet komoly áhitattal folyt le. Mise után a huszárezredes maga kezdette és mi valamennyien énekeltük a „Szálljon áldás rád az égből“ kezdetű himnust a huszár-ezred zenekara kíséretében. Innen az ev. ref. templomba mentünk s a buzgó imával és hazafias eszmékkel fűszerezett egyházi beszéd meghallgatása után vissza a székházhoz.

Itt a diszmenet feloszlott, mi pedig a katonai és más testületek főnökeivel felmentünk a főkirálybíró lakására, a hol a lehangoltság okát a beavatottak nekünk a következőkben beszélték el :

Tegnap délután egy szilágysági divatos fogaton egy középtermetű ismeretlen érkezett Sepsí-Szent-Györgyre, uri ruhában, de nagyon kirívóan öltözve, veres mellény stb. Behajtott az egyik piaczi koresmába, minthogy akkor szállók csakis nagy városokban és a legnagyobb forgalmu utak állomásain voltak. Az étteremben levőkkel megismerkedett. Azt beszélte, hogy ő sepsí-szent-györgyi születésű, N. N.-nek hívják. (Én itt nevét nem írom le, mert sokan élnek ma is, akik azon nevet becsülettel viselik.) Beszélte, hogy gyerek-korában Hunyadmegyébe vetődött és most ott birtokos és családja van. Már huszonöt év óta nem tud semmit itt maradott családjáról s kevés birtokáról. Azért jött be, mert vágyott látni szülőföldjét s vérrokonait, ha valamelyik szükségét szenvedne, segítse abból, a mit neki munkája után Isten adott. Ily módon barátságot és atyafiságot kötött a koresmában levőkkel és az azután is szaporodottakkal s bort rendelve, áldomásoztak a rokoní viszontlátás örömére. Minden pohár-ürités után dühösebben beszélt a katonatisztek és a nemesség ellen, állítván, hogy azok valamennyien a hazának s főképen a katonáskodás terhét hordozó székeleyeknek bűnös árulói. Becsületes hallgatóit ugyancsak kábitotta a bor özöne és az addig ilyeneket soha nem hallott izgató beszéd.

Beszélte, hogy őt valódi hazafiak biztatták az ide jövőtelre, hogy itt világosítsa fel a szolgaság járma alatt szenvedő rokonait, s minthogy a közeledő országgyűlés fontosságához alkalmas követnek való egyén az itt lakók között ninesen, válasszák meg őt, mint itt született székeley fiut. Kérte a jelenlevők pártfogását, mire néhányan ígérkeztek is. Így töltöttek pár órát, azután barátságosan elbuesuzva, szétoszlottak. Azonban két leginkább felizgatott ifju embert szobájába híván, pakkjából kivett egy esomó berajzolt papírt s azokat a város piaczn a falakra kiragasztották . . .

Másnap reggel megtalálták a falragaszokat. Mindeniken egy polgári vagy katonai egyenruhába rajzolt férfin akasztófán függött s alájuk volt írva ruhájokhoz képest: ezredes, alezredes, őrnagy, kapitány, hadnagy, vagy: főtiszt, királybíró, notárius, pécsovics, követjelölt stb.

A rendőrség e falragaszokat leszakgatta s *Demeter* követ-

jelölt pártolói a székházánál és az ezredparancsnokságnál bemutatták, elmondván, hogy ez a veres mellényes műve. Ezen egyén — mondák — 15 éves korában egy kortársával felment a toronyba, onnan kortársra az ablakból lebukott és meghalt, ő pedig tartva a felelősségre vonatástól, feltarisznyált és elbujdosott Hunyadvármegyébe magának holt hírét költve. Ott beállott urasági inasnak s azon a pályán szerzett magának tisztességes birtokot, családot alapított. Most, midőn hazánk egén a szabadság napja felderült, mint tavasszal az oduikból előjövő rovarok, úgy ő is elérkezettnek látta feltámadásának idejét és visszatért szülővárosába, hogy magát követnek megválasztassa. Ezen ezéjút úgy vélte elérhetőnek, ha minden ismeretes tekintély lerombolásával, mellét verve hirdeti, hogy egyedül csak ő igaz hazafi és érdemes a nép bizalmára . . .

E miatt a mindig kedélyes főkirálybirói ebéden is némi lehangoltság mutatkozott, mit maga a házi ur és ifjabb vendégei csak mérsékelni is alig bírtak.

Ebéd után az ablakokból többen látták s mutatták a piacon a veres mellényest néhány választó polgárral izgatottan beszélni. Ekkor kalapomat vettem és az ajtó felé indultam.

„Hová? hová? — kérdezték többen, — csak nem fogsz azokhoz menni?”

„De éppen oda megyek, mondtam, mert az ilyen izgatásokkal szembe kell szállni még akkor, midőn a dudva nem nőtte ki magát veszélyessé.” — S ezzel gyorsan lesiettem s a járdán sétálni kezdtem, míg csendesen oda érkeztem, a hol azok a piacon állottak.

Ott köztük több régi ismerősömet megpillantván, hozzájuk mentem, üdvözöltem őket s azok is engem.

Épen akkor mondotta az idegen, hogy kigyót táplálnak keblükben, mert a katonatisztek, az urak s ezeknek uszályhordozói a szabadságnak és a fegyvert viselő székelyeknek legnagyobb ellenségei s ellenük fondorkodnak most is.

Ekkor mondtam: „Ha úgy hiszi, kérem ezen atyánkfiát ismeretlenül is, legyen szíves engem is felvilágosítani az általa észlelt fondorlatokról, hogy ha tudhatnék felőlük, mondjam meg nyíltan, őszintén, mint székely emberhez illik.” A veres mellényes nem felelt. Ezalatt odajött néhány Demeter-párti is.

„Ön nem felel — folytatám, pedig nagyon éles szeme és ítélőképessége lehet önnek, hogy pár órai itt tartózkodása alatt jobban felismerte viszonyainkat, mint mi, a kik itt lakunk! Atyámfiái, polgártársak! Maradjunk mi a mi kipróbált embe-
reink mellett! Ez az ur pedig hasznosítsa ott tehetségeit, a hol őt bővebben ismerik s kikkel együtt élve, saját érdeke is azokéval közös.“

Ezzel szívélyesen elbucuszva, tovább sétáltam. A választók mind többen gyűltek össze s folytatták a beszélgetést. A veres mellényes a következő éjszaka elutazott, és *Demetert* egyhangulag követnek választották.

5. A honvéd.

Az erdélyi országgyűlés 1848. május 29-kén Kolozsvárt megnyitvatván már május 30-án egyhangulag elfogadta az unióról szóló törvényt, a melyet V-ik Ferdinánd királyunk június 11-én szentesített. Mi ezt a királyi szentesítést nagy örömmel fogadtuk, melylyel nemzetünk több százados ohajtása nyert megvalósulást. Azonban időközben Jellasiék horvát bán a reactionak élére állván, a szerbek és oláhok megkezdették nyílt lázongásukat. Ennek következtében *Batthyány* miniszter-elnök június 16-án az összes hazafiakat és június 19-én külön a székely nemzetet is védelemre szólította fel; július 8-án pedig a nádor Erdélyben tíz honvéd zászlóalj felállítását rendelte el. *Mikes János* gróf mint sorozó bizottsági elnök megkezdette Kolozsváron a toborzást az intelligentiából. *Bethlen Olivér* gróf a gyalogsághoz, *Mikes Kelemen* gróf a huszárokhoz jelentékeny számú önkénteseket toborzottak. Én is tüstént *Kolozsvárra* akartam indulni de arról értesültem, hogy rövid idő alatt befognak jönni a Székelyföldre huszárok toborzása végett. Engem is felhívtak, hogy addig is, tehetségemhez képest, ennek eredményes előkészítésére munkáljak. 1848. augusztus 17-én ki is küldettett *Bercenicei László*, mint kormánybiztos egy *Kossuth* huszárezred szervezésére. Először *Kolozsvárt* kezdette meg működését, aztán ottan és Décsen folytatását jó kezekre bízván pár nap múlva elindult Háromszékre, magával hozva hat veres esákos, szürke egyenruhás, daliás huszárt s közöttük *Jakab Eleket*, hajól emlékezem *Ujházi Györgyöt* is. Ide érkezésük napján én voltam az első ajánlkozó, de *Bercenczey László* egykori tanulótársam, várakozásra intett, a toborzás érdekében

tartandó népgyűlésig, hogy majd csak ott csapjak fel nyilvánosan. A népgyűlés napja már ki is volt tűzve s pár nap múlva *Szent-Katolnán* meg is tartatott. Ott a főkirálybíró rövid megnyitója után Berzeneczei lelkesítő és buzdító hazafias beszédét elvégezve, szólásra engem hívott fel. Én rövid beszéddel a huszár-ezredbe való felvételésemet kértem s beszédemet így végeztem:

„Mutassuk meg mi, kik a nemesi jogok és kiváltságok élvezetében születünk s ezen jogokat minden honfi testvéreinkkel készségesen osztottuk meg, hogy hazafias érzelemben és áldozatkészségben nemesek maradtunk. Mutassák meg azok is, kik eddig csak a terheket hordozták, de most egyenjogú testvéreink, hogy a nyert jogok nem méltatlanokra pazaroltattak el.“

Erre aztán igen nagy számban jelentkeztek a beíratásra. *Berzeneczy* engem hadnagynak nevezett ki. Én, a katonai szolgálatban való járatlanságomra hivatkozva arra kértem, hogy hagyjon engemet közvitézi állásban míg méltónak képezhet magam az előléptetésre. Azonban *Berzeneczi* azt hozta fel, hogy *Puchner* a képzett tisztek átboesátását megtagadta s így kénytelen azokat az értelmiségből kiszemelni; sőt, felém fordulva, lassu hangon ezt mondotta: „Ha még is szabadkozol, tüstént főhadnagynak nevezlek ki!“ Így lettem tiszt akaratom ellen s a Militár Reglement-et megszerezve abból és katonatiszt barátaimtól fokozott igyekezettel tanulgattam.

A mi osztályunkat — két század — *Szentkereszti Zsigmond* báró, székely huszárkapitány parancsnoksága alatt *Árkosra* szállásolták el. Az egyik századnál csak én, a másiknál *Keresztes* (azelőtt könnyű lovas cadette) voltunk tisztek. Kezdetben a szervezéssel és a felszereléssel foglalkoztunk. Osztályparancsnokkapitányunk szigorú volt katonai tanulmányunk s gyakorlatainkban. A lovagló iskolában értelmesen megmagyarázta hogyan kell a lovakat felszerelni, hogyan kell ülni a lovan és azt vezetni. E közben mellénk állva hosszú ostorával hajszolta a lovakat úgy, hogy a tiszt és altiszt urak egymásra hullottak le a lóról.

Pár hét múlva engem küldött parancsnokunk Maros-Vásárhelyre *Berzeneczei*hez pénzért. *Berzeneczei* éppen akkor nyomatta az október hó 15-ik napjára általa összehívott agyagfalvi gyűlésre a meghívókat. *Mikes János* gróf és *Mikes Kelen* gróf s még egy harmadik, a kinek nevét elfeledtem, *Kolozsvárról* beküldetve kérték, hogy hagyjon fel ezen tervével, mert a reactio most vakand módra működik s ezen gyűlést majd forradalmi kitörésként fogják a király és Európa előtt feltüntetni. „Éppen azért, a reactioért kell a gyűlést megtartani,” — mondotta *Berzeneczei*, — „Nem nézhetjük tovább közönyösen, hogyan raboltatja, gyilkoltatja *Puchner* az oláhokkal, katonai fedezet alatt vármegyei magyar testvéreinket. Ha forradalomnak nevezik, tehát legyek én a forradalmár, de a gyűlést megtartom egyedül saját felelősségemre is. Másnap engem tizenötezer forinttal és nagy halom felhívással állomásomra visszabocsátott. A felhívások kisebb csomagokban ezimezve, az egész Háromszék tisztségéhez voltak intézve. Hasonlókat küldött *Csikba Mikó Mihály* által és *Udvarhelyszékre*, nem emlíkezem, hogy ki által.

Az erdélyi királyi kormányzék, hogy a már meg nem akadályozhatott agyagfalvi gyűlésnek legalábbisabb jelleget adjon s a lehető tulhajtásokkal szemben mérséklő hatással lehessen, a gyűlést engedélyezte, azon elnökölni a maga kebeléből köztiszteltben álló kinstárnokát, székely primor ősi családból Háromszéken született *Mikó Imre* grófit küldötte ki. A kitűzött napon 1848. október hó 15-én Háromszékből és Csikból a két határvédő gyalog és egy huszár ezred katonai rendben és felszereléssel, az udvarhelyiek és marosszékiek nemzetőri csapatokban s ezeken kívül nagyszámu polgárság jelent meg a történelmi emlékü agyagfalvi réten. A terjedelmes rét közepén másfélölnyi magas szószék és elnöki állvány (tribün) volt készítve. Midőn már a katonaság és a nagyszámu nép a gyűlés terét elárasztotta s csak az elnök megjelenésére várakozott, ilyefalvi *Séra László* középkoru, nemes székely felment az emelvényre keze intésével és szóval is esendetet kérvén, messze elhallatszó hangon így szólott.

„Testvérek! Az ősidőkben az uralkodók avagy a hadve-

zerek a nagy vállalatokat, ütközeteket megelőzőleg az oraculumokhoz mentek és tervezett vállalatuk jó vagy balsikere felől az augurokat megkérdezték. Most ninesenek ilyen jósintézmények, de teszek én egy kísérletet. Figyelmezzetek rám! Én innen leugrom s ha erősen megsérülök, akkor ez rossz jel lesz s ti oszlojatok haza. Ha épen maradok: bizzatok a szerencsés sikerben s induljunk innen bátran vármegyei testvéreink megmentésére!”

Ezután felmászott az emelvény karfájára és két ölnyi-magasból oly szerenésesen ugrott le, hogy bokáit összeütve, felkiáltott:

„Bizakodjunk, hogy velünk lesz az Isten!”

A gyűlés lefolyását már megírták avatott történetírók; tartózkodom tehát abba kontárkodni. Csak annyit említek meg, hogy az a hon és király iránt, általános lelkesedés közt folyt le, melyet tetőpontig fokozott azon jelenet mikor *Dorsner* ezredes egyik Kossuth-huszárra esákoját elkérve, ezredesi kalapja helyett saját fejére tette s rövid ideig ott tartotta.

A végeredményről pedig annyit, hogy az összes székely tábor négy dandárra osztatott, u. m. a háromszéki: *Sombori* ezredes és fővezér az udvarhelyszéki, — melyhez a XII-ik honvéd zászlóalaj is esatoltatott, — *Dorsner* ezredes, — a esiki *Beczman* alezredes és a marosszéki: *Lázár Dénes* parancsnoksága alatt. Onnan indult az egész tábor nyugat felé. Engem haza küldöttek, hogy századunkból annyit, a mennyi már jó lóval, egyenruhával és fegyverrel el van látva, vezényeljek Maros-Vásárhelyre futári szolgálatra. Így érkeztem meg október utó napjain három altiszt és kilencz közhuszárral.

Engem beosztottak a *vezérkar segédtsíjsei* közé. Csakhamar értesültünk, hogy *Urbán* rendes katonasággal és oláh néptömeggel felénk közelget. Én mint segédtsízt *Sombori* ezredessel a Maros balpartján a rendes országuton, *Beczmann* és *Dorsner* dandárai a jobb parton *Urbánnal* szembe indultunk. A marosszékiek messzebb voltak a mezőségen.

Midőn mi *Ernye* és *Sáromberke* között *Libáncs* területen előre haladtunk, sűrű puskatüzeléset hallottunk a Maros jobb oldala felől, vezérünk engem küldött egy ordinánezzel a közel

levő malomhoz, hogy a Maros legközelebbi átjárója felől szerezzek tudomást. Alig indultunk a Maros felé, a malom gátján több szilágysági, széles tüszös és kalapos oláhot pillantottam meg, a kik egyenkint felénk szaladtak; de midőn minket megpillantva, fölismertek, épp úgy szétszórta földre vetették magokat, halált színelve. A lövések hangja ezalatt mindig távozott észak felé. Én egyenesen küldetésem felé haladtam. A Maros balpartjához érkezve, szólítám az ordinánczot, hogy lovamat adjam át, menjek be a malomba. De az ordináncz tölem messze hátramaradott, lovát vezetve a széles tüszőket a tetszhalottokról leoldva tartalmukat tarsolyába ürítette.

A jobb parton levő molnárok első kiáltásomra előjöttek s mindnyájan magyarok lévén, örvendezve tudatták, hogy *Urbánt* már *Vajda-Szt.-Iványon* is tulverték a miénk és most futva szaladnak *Szász-Régen* felé. Siettem ezt ezredesünknek megjelenteni, a ki gyorsabb menetben indította a jó országuton ugyancsak *Sz.-Régen*-felé seregét, hogy ha talán csak hadieselből történt volna a gyávaságnak tetsző gyors visszavonulás és *Sz.-Régennél* következne be a döntő esata, abban mi is részt vehessünk. Azonban nem halatszott semmi zaj, semmi puska hang és mi akadály nélkül érkezünk meg *Szász-Régencbe*, Itt már pihenve találtuk a csatában részt vett bajtársakat. Wagner e magyar érzelmű postamester és szép neje minket is jó ebéddel vendégelt meg. Azután a huszárokkal kivonultunk Abafájára s ott beszállottunk *Bornemisza* báró udvarába. Kedélyesen beszélgettünk, midőn egyszer azt jelentik, hogy *Sz.-Régen* ég. Oltani nem mehettünk, mert a legénység nem hagyhatta lovait, a harapodzó tüzet pedig lóhátról oltani nem lehet.

Ezredesünk futár által rendelkezett a *Szász-Régen* és ennek határán hagyott gyalogság parancsnokainak a mindinkább terjedő tűz és esetleges prédálások megakadályozása végett — és aléltságig esüggetegen várta a tudósításokat. A futár visszaérkezett nem sokára, azon jelentéssel, hogy a tűz egy bezárt bolt és kapus udvar belsejében tört ki s minthogy a lakosok *Urbán* felbivására, házaikat bezárva, vele menekültek: a gya-

logság legkezdetlegesebb oltószereket sem talált, s kezdetben sem tudták a tüzet kellően oltani vagy bár mérsékelni, most már olyan rohamosan terjed, hogy megközelíteni sem képesek.

Egy kinos éjszaka után korán reggel *Kornis Gábor* grófot és még pár vidéki birtokost, kik a rabló hordák elől Régenbe menekültek volt, vezetéek lovainkra ültetve *Maros-Vásárhelyre* indultunk. Ide megérkezve azt jelentették, hogy sok ezerből álló oláhtábor várja *Csergednél Gedeon* altábornagyot ágyukkal és nagy sereggel, hogy vele egyesülve, minket megtámadjanak. Azt is jelentették, hogy *Apor György* báró, nemzetőrségi századost, ki harmad magával egészen az oláhtáborig hatolt kémszemlőre, az oláhok elfogták és baltáikkal darabokra vágdalva kutyáiknak ededelül lökték.

Akkor pár napot és éjszakát portyázással töltöttünk. Hogy én is ezekben részt vegyek, *Szentkereszti* báró, századoshoz csatlakoztam s így a szolgálattétel ezen ágát is gyakorlatilag ekkor tanultam.

Azonban a vezéreknak meggyúlt a bajok a csiki székeleyekkel, a kik hazabocsátatásukat követelték. November 4-én valóban el is indultak, ígérve, hogy mikor szükség lesz, ismét vissza fognak jönni. Ugyanaznap, bizonyos lett, hogy *Gedeon* közeledik *Maros-Vásárhely* felé. A haditanács tehát katonai és polgári tagokból álló bizottságot küldött a csikiak után azon utasítással, hogy őket utólérve, vezessék *Vaján* vagy *Ákosfalván* át *Karácsonfalváig* és ott a hegyen át a *M.-Vásárhely* délnyugati magaslatán levő esernjés erdőre s *Gedeon* ágyuit a szántó földeken levő dombra felbocsátva, délfelől a csikiak, az ellenség jobb szárnyán és szemben mi háromszékiek és az udvarhelyszékiek velük egyszerre intézzünk rohamot az ellenségre.

Igy állapította meg *Gál Sándor* gener. Stäbler és a haditanács — mert ágyu ellen ily roham legjobb taktika. Nov. 5-én reggel fel is állottunk a kijelölt helyre. A csikiak is visszatértek, de nem a megrendelt vonalon, hanem *Maros-Vásárhelyre* és ott reggelit követeltek, mielőtt a esatatérre kiszállnának. Azt is megkapták, de ezalatt *Gedeon* ágyuival már közeledett a mezőnlevő domb aljához. Ezért az erdő szélére huszárokat küldöttek, hogy onnan rohanjanak az ágyukra. Mi-

dön a huszárok a kitűzött hely felé megindultak, *Gedcon* parlamentairt indított hozzánk. Az ezt jelző trombita hangra a a huszárok felkiáltottak: „Béke van!” és rohamra indulás helyett visszajöttek a vezérkar körébe.

És valóban, csak *Urbán*, *Hurbán*, *Hodzsza* és *Jellacsics*-féle egyéneket látva a rombolásra izgatott nemzetiségekkel egy füst alatt és a király s a nádor békés irányu intézkedéseit lapjainkból olvasva, kevesen voltak közöttünk, kik a cs. k. rendes katonaságnak az oláh népesoporttal való összevegyítésével, magas állásu tábornagy és tábornokok vezérlete alatt a a trón és alkotmányhoz hű polgárok ellen való nyílt támadásnak komoly eshetőségét tételezhették volna fel. . . *Földvári József* és én voltunk e parlamentair elébe küldve, a ki magát mint *Lecrois* hadnagyot nevezte meg; mi is megmondottuk nevünket és együtt mentünk hármian *Sombori* ezredeshez, *Lecrois* bejelentette hogy *Gedcon* altábornagy ezennel felszólít: tegyük le a fegyvert és térjünk vissza a császár hűségére. Erre *Sombori* azt felelte: hogy: „Mi ő cs. kir. felségének olyan hódolatteljes hívei vagyunk, mint bárki más. Tábörba szállásunk indoka az ország törvényes kormánya által kiküldött biztosának elnöklete alatt tartott agyagfalyi gyűlés azon határozata, hogy miután a vármegyéken lakó magyar testvéreinket a rabló oláh, hordák már hetek óta minden védelem nélkül rabolják és gyilkolják, siessünk azoknak megvédésére. S minthogy meggyőződésünk szerint a cs. kir. altábornagy ő Excellenciájának is nemes célja a békés polgárok személy és vagyon biztonságát helyreállítani: kész örömmel csatlakozunk mi is hozzá annak eszközzésére.”

Ezzel *Lecrois* salutálva, *Bölcs* huszár főhadnagy visszakísérte. Azonban e parlamentirozás folyama alatt *Gedcon* felhasználta az időt ágyuinak a mi állásunkkal szemben levő pár száz lépés távolságra eső dombon való felállítására és még mielőtt küldöttje visszaérkezett volna, már az ágyuzást megkezdte. Minthogy a két tábor között másfél ölnyi mély széles és olyan mély, meredek oldalu árok vonult végig, a hegyi vizeknek a Marosba vezetésére, a melyen csakis az országuton levő hidon lehetett volna áthaladni: e miatt az ágyuk megrohanása nem volt kivihető. A *Dorsner* vezérlete

alatt az árok észak keleti oldalán felállított gyalogság, az ágyuk golyók párszor felettük átrepülő süvöltését tétlenül állotta ki, de azután visszafordultak és zajos menetükkel a lovakat is megbokrosították. E miatt a huszárság is vissza fordult. Sombori ezredes mellett csak én és *Haller Lajos* maradtunk, de minket is elküldött, hogy bár az ő huszárait térítsük vissza, kiket tisztjeik már rendbe szedtek volt és velünk szembe vezették. Csakhamar találkoztunk az ezredes urral is, a ki huszáraihoz intézett feddő szavakkal tudatta, hogy szégyenletes mozdulatok után a visszatérés már késő. A 12-ik honvéd zászlóalj, mely kevéssel a vezérkar felett egy magaslaton volt felállítva, még nehányszor kilötte fegyverét az ágyukra; de a nagy távolság miatt minden eredmény nélkül. Tehetetlenségét belátva, kellő rendben meghátrált. Mi is *Somborival* és a székely huszárokkal csendesen bevonoltunk a városba, hogy szállásunkon podgyászaikat magunkhoz vegyük és induljunk haza felé.

Én vezeték lovam indulását s pakszekeremnek a várhoz jövetelét megrendelve belovagoltam a várba, a hol a városba menekült urnők közül sokan voltak össze gyűlve. Ott jó anyámat és hugomat, kis gyermekével és dajkájával pakszekerembe helyeztem el. Az ő kocsijukkal és pakjukkal eselédek jöttek utánunk. Azonban a városi erdőből uton a koei felborult s a gyáva koei a lovakat kifogván, velük odább állott. Jó anyám eselédei a zárt bőröndöket feltörvén belőlük, a mit lehetett elhoztak.

Azonban a nagyobb részt s azok között az ezüst nemük, az ékszerek a koeival együtt ott maradtak és csak másnap keritette magához *August* ezredes, várparancsnok, a ki rokonainknak a koeit vissza is adta a bőröndök nélkül.

Mi estére *Tompára* érkeztünk, a hol *Botos Zsigmond* birtokos vendégszerető házához vittek szállásra. Ott találtuk *Sombori*, *Dorsner* és *Beermann* vezéreinket és igen sok huszár és gyalog tisztet, menekülő polgárokat családjaikkal. Jó anyám betegem érkezett oda s neki külön szobát és ágyat adtak. Általában a magyar vendégszeretben nem volt hiány, tekintve hogy 40—50 egyén érkezett oda egymás után.

Csak a házi kisasszony és egy pár lelkes honleány emlegették igen gyakran a bujdosó vezéreket. Mi, a kik velük voltunk, méltatlan sértegetésnek vettük e gunyolódást *Sombori* és *Beczman* ellen, de gondoltuk: „Oh be jó hogy nem hallják.“

Másnap a korond-gyergyói havason levő koresmában ebédeltünk; estére Gyergyó-Szent-Miklósra érkeztünk, a hol *Fér György* huszár kapitány barátom szállását foglaltam el családommal, ő nem volt honn, de az erdőn étetéskor lakását felajánlotta.

•

6. Önvédelmünk Háromszéken 1848-ban.

Még a havasi koresmában időzésünk alatt határoztuk el, hogy a főkirálybíró és *Mikó Mihály* kormánybiztos November hó 8-ra további önvédelmünk érdekében értekezletet hívjon össze Csik-Szeredába. E miatt november 7-én Szent-Miklóson maradtam. Ott hallottam azt is, hogy *Bercenyei* átment Moldvába, hogy Galiczián át Pestre juthasson.

Anyám eselégei mondták, hogy egy ismeretlen ur sétál a kapu előtt s felőlem kérdezősködött. Hívták be, de azt felelte, hogy velem külön akar találkozni s künn addig vár rám, a míg ki fogok menni. Tüstént kimentem s felismertem benne *Nagy Lajos* régi iskolatársamat, a ki kitűnő tanuló volt, de az előtt tíz évvel *Edelki Miklóssal* a színészi pályára lépett, azt hamar megunván egy királyhágotuli kolegyomba vétette fel fel magát és most mint jogvégzett *Bethlen János* gróf tábori biztos titkára. Beszélte, hogy a m.-vásárhelyi válság után *Bethlen János* gróf azt rendelte, hogy az ő négyes fogatával a tábori pénztárt hozza Csikba és a gróf lóháton fogja utólélni. Tegnap óta hasztalan várja. Én még mielőtt M.-Vásárhelyről elindultam, hallottam, hogy *Bethlen János* gróf *Pálffy Elck* lóháton a Mezőségen át Kolozsvárra indult s ezt közöltem vele Erre *Nagy Lajos* csüggedten kérdező, hogy : mitevő legyen, hogy ilyen zavaros időkben 36,000 frt. nehéz ezüst pénzt megőrizhessen? A lovakat is nagyon félti. Rövid tanácskozás után abban állapodtunk meg, hogy holnap jöjjön ő is Csik-Szeredába s ha ott Csik- és Háromszék védelmét elhatározzák, bejelentem az értekezletnek, a tábori pénzről intézkedjék. Ellen esetben hozza a pénzt Háromszékre s ott nyugta mellett adjuk

be a huszár ezred, vagy pedig a tisztség őrizete alá: a lovakat pedig további intézkedésig én eltarthatom Kilyénben.

A november 8-án Csikszerezodában tartott értekezlet nagy lelkesedés közt határozta el az önvédelmet. *Dorsner* ezredes biztosított, hogy tízezer harczt állít ki Csikből és azokat az ezred raktárából fel is szereli. Háromszék részéről több jelen volt tiszt és polgári egyén biztosítottuk, hogy az oda menekültekkel együtt még nagyobb létszámra lehet számítani. Ezután én is bejelentettem *Nagy Lajos* barátom ügyét és elhatározottam a pénznek önvédelmi harcunkra való átvétele. *Nagy Lajos* a pénztárnok tiszt és a *Dorsner* nyugtájára a gyűlés színe előtt átadta a 36 ezer forintot és abból 1000 — egy ezer forintot bankjegyekre váltva, tőlem küldötték a székely huszárezred pénztárába, az odavonult s ott alakított *Kossuth-husárok* napi díjazására.

Ezzel s még pár lelkesítő beszéd után az értekezlet bezáratott. Éjszakára többen mentünk Taploczára *Lázár Antal* nagy birtokoshoz, a hol örömmel emlegettük a *Dorsner* ezredes ajánlatát és mert Háromszékre biztosan, Udvarhelyszékre pedig valószínűen számíthattunk, azon szép reményekben ringatva töltöttük az éjszakát, hogy nemesak Székely földünket fogjuk megvédeni, de a Királyhágón-tuli honvéd társainkkal is összhangzón munkálva összes hazánk jogai és szabadsága érdekében is hasznos szolgálatot fogunk teleni.

Igy indultam másnap lovászommal és *Pekri István* Kossuth-huszár hadnagygyal Háromszék felé. Elindulásunkkor nekem feltűnt, hogy egyik első székely gyalog ezredbeli hadnagy barátom engemet kalappal kínált meg, mondván, hogy veres sapkámat tegyem zsebembe, mert a csiki butanép az ott ismeretlen egyenruha miatt kellemetlenséget okozhat. Én ezt rossz tréfának nyilvánítva elindultunk. Ebédre Tusnád falu koresmájába érkeztünk. Ott néhány falusi ivogatótól, a kikkel székely szokás szerint beszédbe elegyedtem, azt is megkérdeztem, hogy kiesoda az ő tisztjük? mert pár év előtt a „szent Anna tavánál egy majálison több tiszttel ismerkedtem volt meg s mondtam, hogy ha az ő tisztjük is azok közül való s ha a közelben laknék, meglátogatnám, míg a koresmárosné az ebédet elkészíti.

Azonban a kérdezett tiszt a község másik végén lakott, a kit nem ismertem. Az egyik atyafi visszaemlékezett arra a majálisra, mondván, hogy ő is oda volt rendelve sátrakat készíteni és elmesélte, hogy milyen szép ünnepség volt az akkor. Három székely ezred tiszti kara, három zenekarával, számos esiki és háromszéki uraság és urinő mulatott ott és tánczolt pár napon át, esténként a tó felett pompás tűzijátékot rendezvén.

Ilyen formán beszélgettünk atyafiságosan, barátságosan a mig ebédeltünk. Ezután lementem, hogy a lovokat megnézzem elvoltak látva a szükségesekkel, lovászom is ott volt már és nyergelni kezdett. Odajött *Pekri István* hadnagy és mondotta, hogy az egyik székely kötekedni kezdett vele a veres sipka miatt. Én azt jégyeztem meg erre németül: „Nem szabad sem félni sem haragudni!“ Felmentünk, hogy fizessünk.

„Na, ugyan jó széna terem Tusnádon — mondám, — lovaink is jóllaktak, mehetünk is már. Koresmáros, mit fizetünk? Mialatt számoltunk, az idogálók egymás között beszélgették, hogy melyik határ részen termett a széna. Azonban az, a ki *Pekrivel* kötekedett, nem vegyült a beszélgetésbe, hanem e helyett szüntelen sapkáinkat nézegette.

„Mit néz kérem, a sapkámon, talán beporosodott az istállóban?“ s levettem sapkámat és kezemmel leporoltam.

„Csak úgy nézem, — mondá, — mert mi itt még ilyen sapkát nem láttunk, mert a tiszt urak mind fekete-sárga zsinoros sapkát hordanak.“

„Mind a kettőnek meg van a maga értelme“ — felelém.

„Mi az értelme“ — kérdezték erre többen.

„Hát a fekete-sárga — mondám — nekünk székelyeknek azt jelenti, hogy a kik a mádэфalvi mészárlás után határőröknek beiratták azoknak fiai, ha szorgalmas tanulás után inkább lennének is papok, tanítók, vagy polgári tisztviselők, a katonai szolgálatra alkalmasokat felesketik a fekete-sárga zászló alá és kényszerítik őket várdára, cordonra, katonai gyakorlatokra és ha rapportra viszik, vasra is veretik és meg is botoztatják.

De ennek már lejárt az ideje. Felséges királyunk szentesítette azon új törvényeket, a melyek szerint hazánk polgárai mind egyenlően hordozzuk a közterheket.

Általános lett a katonakötelezettség az az mindnyájan meg tanuljuk a katonáskodást s ha ellenség támadja meg hazánkat: szegény és gazdag, nemes, gróf és herczeg testvériesen sorba állva, megfogjuk mutatni, hogy valamint apáink régen, úgy mi is most meg tudjuk védeni a jó királyt és az édes magyar hazát. Ezt jelenti a veres, fehér zöld háromszínű zsinor. Node, már előhozták lovainkat. Szeretnék én magokkal jó atyafiak még sokáik beszélgetni, de ma még messze kell mennük s a nap igen rövid. Isten áldja meg magokat!“ „Segitse isten a tiszt urakat is,“ felelék és barátsággal váltunk el.

Este volt már, midőn Sepsiszentgyörgyre érkeztünk. A piacon találkoztam *Keresztes* hadnagy bajtársamal, a ki éppen a Kossuth-huszárt tisztek gyűlésére volt menőben. Meghívott oda minket is. Én az onnan közelfekvő szállásomra siettem, rendelkeztem a befutásról s tüstént a gyűlésbe mentem. Midőn oda beléptem, éppen arról volt szó, hogy miután a mi ezredünk szervezésére a miniszterium által kiküldött *Berenczei László* a moldvai határon már átment: vegye át a parancsnokságot *Gál Sándor* százados, mint a szervezésre kiküldött segéd.

Erre szót kértem és elmondtam, hogy az előző napon a esikszeredai várban a főtiszt és *Mikó Mihály* kormánybiztos elnökelete alatt tartott értekezleten jelen voltam és ott az első székely gyalogezered — s az ott állomásozó huszár tisztekkel, befolyásosabb polgárokkal, valamint több háromszéki székely tisztekkel és polgárokkal egyhangulag elhatároztuk, hogy Csik és Háromszék folytassák az önvédelmi harezot. Előadtam, hogy ezen célra *Nagy Lajos* urtól a m.-vásárhelyi tábori biztos titkárától az értekeztet határozata alapján 36 ezer forint ezüst pénzben az ezred pénztárába letéttetett és abból egy ezer frtot általam oly utasítással küldött ide, hogy abból a székely huszárezred parancsnoksága egyelőre fedezhesse az itt levő Kossuth-huszárok napidijait. Ezt pedig azért utalták a székely huszár ezredhez, mert itt Háromszéken jelenleg a menekültekkel együtt is alig lehet több egy osztály (két század) Kossuth huszárnál és ez egy őrnagy vezénylete alatt valószínűen a fenálló székely huszár-ezreddel együtt fog működni. Minthogy én — folytatám — épen most érkeztem meg, utasításom értelmében holnap reggel fogom az egy ezer forintot, az ezred pénz-

tárába beszolgáltatni Vér György kassatiszt kezéhez. Ezt aztán másnap azaz november hó 10 én az ujj kassatiszt *Vilályos* százados nyugtájára meg is tettem Vér György kapitány közvetítésével.

Berde Mózsá kormánybiztos és Háromszék főkirálybírája 1848. november hó 16-án Sepsi-Szent-Györggyön népgyűlést tartottak, melyben egyhangulag elhatároztatott, hogy addig is míg nemzeti kormányunknak sikerülni fog a mi magyar fajunk kiirtására irányzott támadásokat megfékezni, székünk területén önvédelmünket folytatni meg nem szününk. E czélból kormány biztosunk esikszéki kormánybiztos kartársával levelezés útján érintkezett. Azonban *Dorsner* márazelőtt kitűzte a sárga-fekete zászlót és az ígért tízezer felszerelt katonaság elmaradásán kívül még a 35 ezer ezüst forintot is visszatartotta, hogy *Dorsner* zászló változtatásának indokai közt nem ezen 35,000 zsebre dugása volt fötényező, ezt csak azzal lehetne kitüntetni, ha ő azon összeget a császári hadi pénztárba beszámolta volna, mit mi nem tudunk.

1848. november 20-án ismét népgyűlés tartatott, midőn *Gábor Áron* harangokból a fülei vashámornál ágyukat önteni, mások löport és gyutacsot készíteni vállalkoztak. Az ezredraktárakból a szükséges felszerelési készletek kiadása biztosítatott. Az összes haderő parancsnoksága *Dobay Károly* ezredesre ruháztott. *Dobay* főhadiszállását Kilyénbe az én lakásomba tette. A jobb szárnyon levő hadosztályt *Sombori Sándor* ezredes Sepsiszentgyörgyről, a balszárnyan levőt *Nagy Imre* alezredes Uzonból Kispál Károly udvarából, az erdővidéket *Pap Mihály* nyugalmazott őrnagy és a Kossuth-huszárokat *Horváth Ignátz* kapitány vezényelték.

Én akkor az uzoni hadosztály segédtisztje voltam. Fizetést csak a határvédezekhez tartozók kaptak, míg pénztár készletük fedezhette azt. A Kossuth-huszároknak a *Nagy Lajos* féle ezer forint elfogyása után, a szék levéltárában őrzött arany esákányok adattak át *Mádai* százados kezére értékesítés és a jelzett célra való fordítás végett.

A háromszékiek, részint az állomásaikhoz közellakó ismerőseik szivességéből s nagyobb részben saját tarisznyaikból élelmeztek magukat.

Émiatt naponként sokan mentek szabadságra s nevezetesen karácsonykor annyira legénység nélkül maradtunk, hogy gyengeségünk leplezése végett, mi tisztok saját lovászaikkal raktuk a tábori tüzeket s mozgottunk e tüzek körül, hogy a kémlelők távolból ne észlelhessék a néptelen pusztaságot.

Táborban szállásunk első hete alatt egész éjszakákat és nappalokat a fagyos mezőkön harezkészen töltöttük. Deczember 5-én, hogy a meglepetéstől inkább biztosítva lehessünk, a Brassó vidéki közvetlen szomszéd szász községeknek a császári katonaságtól való megtisztására egyszerre vonultunk előre küldve kiáltványunkat. (plakátainkat.)*

A *Sombori* ezredes vezénylete alatti hadosztály Szász-Hermány ellen; az udoni hadosztály Prázsmár ellen *Nagy Imre* vezérlete alatt Szász-Hermányban császári katonafedezetet találva egy utczai harez után, a mely gyulást is okozott, a cs katonaságot Brassóba visszavonulni kényszerítették.

Prázsmáron a cs. katonaság, minket be sem várva, visszavonult; a lakosok fehér zászlóval jöttek előnkbe és mi szomszédi jóindulattal vonultunk be, szívélyesen fogadtak és tisztességesen elszállásoltak.

Ily módon a szomszéd községeknek a csász. katonaságtól való megtisztítása könnyedén sikerülván sokan azt követelték, hogy Brassót támadjuk meg. Ezen kérdésben a kökösi hidnál fekvő házak egyikében hadi tanácsot tartottunk és ott érett megfontolás után ezt határoztuk:

„Tekintettel azon körülményre, hogy székünk minden szomszédos területét a cs. katonaság és a fanatizált szász és oláh nép annyira elzárták, hogy hazánk távolabbi vidékéről és szabadságharezunk állásáról tájékoztató tudósításhoz egyáltalában nem juthatunk: támadó harezra való kiterjeszkedést feladatunknak nem tarthatjuk. Önvédelmi harezunk folytatására szorítkozunk mindaddig, míg hazánk törvényes kormányától további intékedést nem szerezhetünk.“

Ugyanakkor *Macskási Antal* és *Gyárfás Károly* önként vállalkoztak és álöltözetben el is indultak, hogy biztos híreket szerezzenek.

*) Lásd az első számú mellékletet.

Nagy Imre alezredes betegsége miatt *Gál Sándornak* adta át a paranesnokságot, a ki tisztekkel bőven el lévén látva, ott maradásom szükségtelenné vált s kértem elboesátatásomat. Ezt megnyervén, *Sombori* ezredesnél jelentkeztem, a ki tüstént alkalmazott. Megszállottuk Botfalvát ott sem találtunk császári katonafedezetet. Azonban hirt vettünk, hogy *Heydt* beütött Erdővidékre. Mi tehát még azon a napon visszatértünk, hogy *Pap* nyug. őrnagy segélyére siessünk. Csakhamar értesültünk, hogy *Heydt*t nemcsak visszaverték, de *Horváth Ignác* őrnagy a *Kossuth-huszárokkal* még a *Rikán* is tulúzta s így segélyünkre nem volt szükség. Ezutáni napokban *Sombori* ezredes *Földvár*ról is kiverte a császári katonafedezetet s így hadi szolgálatunk csak gyakori portyázásra szorítkozott.

Azonban 1848. december vége felé *Gedeon* jelentékeny sereggel Brassóba érkezvén, onnan polgári és katonai főnökeinket felszólította a fegyver letételre. E felhívás népgyűlés elé terjesztetvén, ott *Berde Móssa* kormánybiztos azon indítványa lett elfogadva, hogy a tisztességes békekötés céljából tekintélyes bizottság küldessék ki. Ezen bizottságba polgári részről *Horváth Albert* főkirálybíró, *Berde Móssa* kormánybiztos, *Béldi Gergely* nagybirtokos, — katonai részről *Dobai*, *Somkői* ezredesek, *Nagy Imre* alezredes lettek megválasztva, kiknek Árapatakon 1848. december 18-án sikerült oly békepontokat megállapítani, hogy Háromszék terület minden ellenséges invasiótól meg lett kimélve.

Az így megállapított békeszerződés kölesönös hitelesítése és kicserélése végett 1849. január hó 2-án a bizottság Brassóba ment. *Nagy Imre* alezredest, a ki fogatot nem tartott, én mint segéde vittem oda saját kocsimon. Mig a bizottság a tábor vezérkaránál foglalkozott, a brassói magyarok kíváncsian kezdetek körülöttem csoportosulni. Én a vendéglő egyik szobájába szállottam s onnan ki sem mentem, de *Jakó Ferencz* ügyvéd, régi tanítóm ott is felkeresett és bizalmasan azt kérdezte tőlem: „Hol jöhetet 30 ezer francia ágyukkal Háromszék segítségére?” Megsugta azt is, hogy a német lapok szerint *Bem* tábornok Csuesánál magyar hadsereggel bejött Erdélybe, már ütközte is volt és *Wardener* tábornok és *st. Quantin* elestek s azért sietett *Gedeon* a békekötéssel, mert ő is *Bem* ellen rendeltetett

Macskási Antal és *Gyárfás Károly* is visszatértek, *Rem* táborát megtalálták. Jelentkeztek a tábornoknál és magukkal hozták *Gál Sándornak* a csiki gyalogsághoz ezredesi kinevezését.

Sombori veszélyes ideglázba esett. A másik két törzstiszt vezérünk, minthogy a békeszerződést aláírták, becsületszavukat adták, hogy a császáriak ellen tovább nem harcznak; így nem maradt egyéb hátra, mint az, hogy az általánosan óhajtott újabb felkelést nélkülök rendezzük.

7. Az én újabb honvéd missióim.

Minthogy *Gál Sándor* ezredesnek Csikba való bevonulását elő kellett készíteni, többen felkérték, hogy egyelőre Háromszéken kezdje meg szolgálatát. E célból *Gál* ezredes 1849. jan. 28. esti óráján szállására kérette a Sepsí-Szt.-Györgyön levő katonatiszteket és felhívott mindnyájunkat a háború tovább folytatására szükséges intézkedések felől való nyilatkozat tételre. Én oda nyilatkoztam, hogy miután már tudjuk azt, hogy *Bem* tábornok az erdélyi összes hadsereg fővezére; miután tudjuk azt is, hogy táborával hozzánk közel van: igen czélszerű lesz, hogy a további teendőink érdekében futár által hozzá forduljunk.

Gál Sándor ezt nehéz feladatnak tartotta, mert nézete szerint *Dorsner* megszökése után is az ott maradt több kétes szellemű tiszt miatt a csikiakban sem bizhatunk, Udvarhelyszéket pedig *Heydte* tartja megszállva s e miatt aligha találunk olyanokra, a kik *Bem* fölkeresésére vállalkozzanak s azt teljesíthessék.

Én erre azt feleltem, hogy legalább meg kellene kísérelni, mert a mint sokkal súlyosabb viszonyok között is sikerült *Macskásiéknak*, *Bem* tábornokhoz eljutni, ez most már sokkal könnyebben sikerülhet. *Gál Sándor* erre így szólott hozzám: „Hát ha ön lenne erre kiküldve?” „Mennék — mondám, — mert zászlónk alá esküdtem és a szolgálatok kockáztatóbb avagy biztosabb nemei között válogatnom nem szabad.” . . .

Másnap *Bethlen János* gróf lovait megvasaltattam, szekérét kijavíttattam és kocsisának utlevelet szereztem. Ez alatt *Gál Sándor* ezredesnél ismételten tanácskoztunk és *Tóth Samu*

nemzetőr főhadnagyot s *Kovács Izra* káplárt kaptam magam mellé utitársakul.

1849. január hó 30 án korán reggel utra keltünk és minden akadály nélkül folytattuk utazásunkat Erdővidéken át. Már a Rikán találkoztunk egyes székely katonákkal azok közül, kik mult nyáron a szerb lázadók ellen voltak kiküldve. Ezek azt beszélték, hogy *Bem*t Szeben alól visszaverték s hogy őket *Bem* Szelindekről haza bocsátotta. Biztosítottak a felől is, hogy bátran utazhatunk tovább, mert a császáriak Udvarhelyszékekről kivonultak. Tovább haladva, Nagy-Galambfalvánál *Kis Sándor*tal találkoztunk, a kit *Bem* a régi székely huszárokkal és gyalogsággal szintén hazaküldött, hogy ujonezokkal váltsa fel. Ezekről tudtuk meg, hogy ők Szelindekről indultak hazafelé s hogy a magyar tábor ott maradt. Székely-Kereszturon polgári öltözetemet fölcseréltem egyenruhámmal, *Bethlen* gróf fogatát *Bunra* küldöttem és váltott előgatokkal február 2-án megérkeztünk Vizaknára. Tüstént jelentkeztünk *Bem* tábornoknál, a ki örömmel fogadott, — mint mondá — a derék Háromszék küldötteit és intézkedését holnap kezeinkbe fogja adni. Addig is, így végezte, holnap reggel (febr. 3.) szemlét fog tartani és ajánlja, hogy mi is tekintsük meg.

Vizaknán *Czecc* tábornok, *Bethlen Gergely*, *Simoni Simon*, *Andrássy Aladár* és *Kálnoki Pál* együtt laktak s engem is oda hittak szállásra.

A hosszú téli estéken kölcsönösen elmeséltük eddigi hadjáratainkat. A tábori szemlén *Bethlen Gergely* egyik legjobb lován voltam jelen. Az idő jól telt, de a rendeleteket olyan későn kaptam kézhez, hogy megvirradott, míg a rossz oláh fuvarossal Nagy-Selykre érkeztünk. Az ott állomásozó pár honvéd századot a faluban, hazafelé menve értük utól. Bámulták, hogy mi hol jöhattunk odáig, holott ők a császári portyázókkal egész éjszaka verekedtek s azok csak most tértek vissza Szeben felé Midőn később a február hó 4-iki vizaknai szerenésétlen ütközetéről olvastam, hálát adtam Istennek, hogy korábban vagy későbben nem indultam.

Gál ezredes a mi. hazaérkezésünkig elment Csikba s én *Kis* ezredesnek adtam át *Bem* tábornok rendeletét. *Kis* ezredes ekkor már pár ezer székely gyaloggal és huszárral épen utra

készen állott hogy *Bem* táborába induljon s engem meghívott segédjének. Midőn én annak elvállalásától magamat azzal mentettem, hogy katonai ügyekben kevés jártassággal bírok, bátorított, hogy a segédi teendőkhöz ő maga be fog vezetni. Most, midőn — úgy mond — a katonailag képzett egyénekre a had-esapatok vezényletésénél igen nagy szükség van, éppen a magad-féle táblabírói egyének volnának kiválóan hivatta a segédi állásokra. Ennek következtében áttétettem magamat a székely-huszárokhoz s ott a főhadnagygyá kineveztetést megnyertem.

A főszerephez való menetelünk közben *Kis* ezredes rendeletet kapott, hogy további intézkedésig maradjon hadosztályával Segesvártt, a hova febr. 12 én érkeztünk meg és gyakorlatokkal foglalkozva, ott maradtunk márczius hó 3-ig. Ekkor értesülve arról, hogy *Bánffy János* báró, ezredes márcz. 2. óta Wandernüllel Kiskapusnál verekszik, további rendeletet be sem várva, a csatatér felé indultunk. Paratói pihenésünk alatt meg arról értesültünk, hogy *Bem* Medgyesre érkezett.

Ezredesünk *Szalánczi* hadapród kíséretében tüstént belovagolt hozzá, hogy megérkezésünket bejelentse és további rendeletét kérje.

A tábornok azt rendelte, hogy Kapus helyett menjünk Almásra. Oda érkezve, két udvarba és tágas istállókba szálltunk. *Kis* ezredes innen ismét belovagolt Medgyesre. Másnap korán reggel tábornokunkkal ment át Almáson Segesvár felé, megrendelvén hadesapatunknak, hogy őt tüstént kövesse. Nekem kötelességemné tette, hogy a Medgyes felől érkezendő ágyukat ökrökkel szállíttassam utána. Az almási udvarok már jóval előbb ki voltak rabolva; a község oláh lakosai barmaikkal együtt az erdőkbe menekültek. Ezek miatt az ágyuk tovaszállítását csakis a mi élelmezésünkre Segesvárról magunkkal hozott vágómarhákkal eszközölhattuk, úgy hogy a pusztán hagyott udvarokon összeszedgettük a jármokat és azokba fogattam be az ökröket. Midőn ily módon a legrosszabb utakon a Segesvár feletti hegyig vergődtünk, ott találtam *Bethlen Gergely* ezredest, a ki az országot elsánczolásával foglalkozott. Tőle tudtam meg, hogy Kapusnál előnyösen verekedtek, de *Bem* odaérkezvén, elrendelte, hogy a sereg vonuljon Medgyesre. Ugyanesak ő mondotta, hogy 6 ezer emberünk érkezett Medgyesre.

Segesvár végén *Kis* ezredesnek egy küldöttje várakozott rám azon üzenettel, hogy még beszállásolásom előtt jelentkezem *Bem* tábornoknál. Egy kereskedésben magamat gyorsan rendbe hozván, jelentkeztem a tábornoknál, a ki tüstént fogadott és azt mondá, hogy Kapusnál főleg a tüzerek sok lovat vesztettek és azoknak pótlása nagyon sürgős. Minthogy pénz csak ma vagy holnap érkezik, annálfogva a *Kis Sándor* ezredes ajánlatára engem biz meg, hogy rokonaimtól és barátaimtól vásároljak a lehető leggyorsabban 10—20 darab lovat, melyeknek árát visszatértemkor ki fogja fizettetni. Szerezzek számára is, ha lehet, egy jó négyes fogatot, minthogy az övét Vizaknán elvesztette. Meghagyta, hogy menjek Csik felé és adjam át *Gál Sándor* ezredesnek a kezembe nyújtott leveleket.

Erről ezredesemet *Kis Sándor*t értesítvén, tüstént elindultam lóháton Székely-Kereszturig, s onnan váltott fogatokkal oly sebes hajtással haladtam, hogy már hajnalban átadhattam *Gál S.* ezredesnek a hozzá intézett rendeleteket. Csikból azután oly korán érkeztem haza, hogy tizenegy darab lóval és az ezeket vezető emberekkel már márczius hó 7-én Segesvárra vissza indulhattam. A lovakat természetesen hiteltre vettem s ezekhez Vargyason még Dániel Lászlótól négy darabot. Midőn márczius hó 9-én Székely-Kereszturra érkeztem, a piacon több honvédet pillantottam meg, a kik ott kenyeret vásároltak. Ezek kérdezősködésemre elbeszéltek, hogy *Bem* seregét a Segesváron túl elsánczolt uthoz kivezényelte, még pedig teljesen fölfegyverkezve. Ott egy Württemberg-luszáz őrmestert foglyelmi kihágásért föbelövetett, őket pedig *Szilágyi* ezredessel Segesvár fedezetére hagyva, elvonult seregével Erzsébetváros felé, s ma éjszaka Wandernulle Segesd felől oly nagy esászári sereggel érkezett Segesvár alá, hogy kénytelenek voltak visszavonulni Kereszturra. Nagy volt az aggodalom, mert arról semmi hírt sem vettek, hogy hova ment *Bem* tábornok az ő táborával. Még nagyobb volt az udvarhelyszékiek félelme, a kik hánytorgatni kezdték, hogy ők Heydtével kibékölttek, de a honvédek ezt megzavarták! Ha most már Heydte vissza talál térsi Udvarhelyszékre, akkor őket legyilkoltatja, községeiket felégettetí, stb. Ilyeneket kiabáltak az utczákon. sőt árulást is emlegettek . . .

Én abba a vendéglőbe hajtottam, a melyben lovaimat hátrahagytam volt. Ott találtam *Forró Elek* ezredest és *Horváth Ignác* huszárkapitányt, a kik velem együtt buslakodtak a nép zavargása miatt. Én jóhiszemű összevetések alapján előadtam, hogy engem márczius 4-én küldöttek lovakért, akkor azokon felül, a kik két napon át csatáztak Wandernullel előnyöson, Medgyesre még hatezer ember érkezett s elhez számítva még *Kis Sándor* ezredes több mint két ezer emberből álló hadosztályát, olyan erőnk állott nekünk ott, a milyen eddig még soha sem volt. S mert *Bem* Segesvár felett az országotat elszánezoltatta, de a mellette fekvő, épen úgy járható gyér, szálas erdőt nyitva hagyta s mert Wandernulle csak heted napi utazás után juthatott Kapusról kerülő uton Segesvárra: igen valószínű, hogy a genialis Bemnek már a sánczoltatásnál az volt a terve, hogy Wandernulle szász és oláh kémei által erről értesüljön és elhiggye, hogy mi Segesvárt akarjuk védeni s így azt a meg nem erősíthető oldalán akarva megtámadni, induljon a rossz utakon térdig érő sárban a város felé és azalatt míg ő ott mászkál, Bem az országoton halad Szeben felé, hogy ezt a császári fősereg távollétében elfoglalhassa.

A mit erősen óhajtunk, annak lehetőségét is könnyen és szívesen elhiszszük. Mi is annyira beleringattuk magunkat ebbe a combinatióba, hogy csaknem egészen megvigasztalódunk. Meg is állapodtunk abban, hogy ezt hirdetni kell Székely-Keresztúron is az elesüggedés eloszlatására.

Forró ebéd után elutazott Maros-Vásárhelyre állomására. Én azon a napon még ott maradtam, remélve, hogy talán rendelet fog érkezni az iránt, hogy hova vezessem a bevásárolt lovakat. Több ilyen tartalmu levelet irtam Háromszékre, melyek közül az, melyet édes anyámhoz irtam, még ma is megvan.

1849. márczius 10-én Maros-Vásárhelyre mentem s ott *Forró* ezredesnél jelentkezvén, azt mondotta, hogy most már bizonyos az, hogy Bem Szeben ellen indult, mert rendeletet kapott, hogy újabb intézkedésig Szeben felé senkit se bocsásson. Márczius hó 12-én aztán kihirdette, hogy Szeben be van véve és az odavaló utazás fel van szabadítva. Mi is elindul-

tunk azután Szeben felé egy század Károlyi-luszárral *Turánszki* és *Szunyog Bert*i századosokkal és egy csapat bécsi aulistával *Hauch* őrnagy vezérlete alatt, ki később Bem egyik szárnysegéde volt s Haynau végeztette ki.

Mielőtt mi Szebenbe érkeztünk, Bem már elindult Veres-toronyra és onnan Brassó felé. A szebeni parancsnokságot *Cze*cz tábornokra ruházta s így nála jelentettem be, hogy a lovakkal megérkeztem. *Cze*cz tábornok a lovak árát azonnal kiutaltványozta s a tulajdonosok küldöttei azt fel is vették.

Én azonban a testvéremtől viitt négy ló árát, a szebeni becslés szerint kiutaltványozott kilencezszáz forintot, pár heti ott időzésem alatt sem vehettem fel pénzhiány miatt. Ekkor ezredesem rendeletet küldött, hogy induljak azonnal Brassóba. Utaltványomat egy bajtársamnál hagytam, a ki Szebenből hasonlóképen elrendeltetvén, egy másiknál hagyta, ez megint egy harmadiknál; végre nem tudom hogy hányadik, visszahozta Brassóba. Én hosszú idővel azután utaltványomat egy barátomnak adtam át, a kinck egy lóvásárláskor 180 forinttal adása maradtam, hogy a *Gál Sándor* ezredesnek Parajdról általam hozott és átadott huszezer frtból kilencezszáz frtot kérjen ki számomra, ebből a maga számára vonja le a 180 frtot és a 720 forintot nekem adja át. Midőn Kőkös alá érkeztünk s ott másnap az oroszokkal megütköztünk, én megsebesültem s barátommal többé soha sem találkoztam, mert kevésel ezután meg is halt.

Márczius 23-án jelentkeztem Brassóban *Kiss Sándor* ezredesnél és a vezénylete alatt dandárirodáját mint segédtiszt átvettem és két őrmester közreműködése mellett az oroszok betöréseig pontosan vezettem. Ez alatt a lovas és gyalog honvédek Háromszékről szünet nélkül szaporították.

Az ujczokat Brassóba küldözgették s ott lehetőleg felszerelve, Szebenbe indítottuk.

Szolgálatainkat nyugodtan, kellő renddel és pontossággal folytattuk, viszonyunk Brassó város polgáraival napról-napra javult; fényes bálakat rendeztünk. Azonban kiválóan érdekessé és kellemessé tette társadalmi életünket az oláhországi török parancsnok basához indított magyar küldöttség *Böjlhi Ödön* elnöklete alatt *Teleki Sándor*, *Saalbek György*, *Bethlen Olivér*,

és *Komáromi György* személyükben. Ezek Brassóból folytatták diplomatikus levelezéseiket a basával az iránt, hogy mikor mehetnének hozzá, de az orosz nyomás miatt mindig csak kecségtető, de halogató eredménnyel.

Töresvárnál, Sibótnál és Ósáncznál a határszéli őrállomásokat, időnként felváltva, ébren fentartottuk. Tömösnél *Szabó* alezredes vezénylete alatt erősebb és állandó fedezet őrködik, *Szász Dani* ifju százados két erős mellvédet rögtönzött, az őrszemléket rendszeren megtartottuk. Ez időközben azonban a dandárunk szükségleteire Szebenből ígért és várva-várt pénzküldemény annyira késett, hogy *Kis Sándor* ezredes még arra is kényszerítve volt, egy, az ő gyámsága alatt levő árvának tízezer forintját a katonaság díjazására elkölteni és tölem is kért kilencezszáz forintot, melyet sem én, sem az árva, tudomásom szerint soha sem kaptunk meg.

Bem tábornok június hó közepén történt szemleutjában minket is megvizsgált, eljárásainkkal és védeszközeinkkel teljesen meg volt elégedve. Azonban talán azért, mert valószínűleg az lehetett terve, hogy az oroszokat Erdély közepéig bebocsássa, könnyű előhaladásukat ne akadályozza, hogy ott több felől összevonandó csapataival körülfogja és döntő ütközetre kényszerítse — *Kis Sándor* ezredest a már akkor közel kilátásban levő tömösi csata vezényletétől komolyan eltiltotta és a csata folyama alatt Erdővidék felé való vonulásra utasította. Mert *Bem* tábornok Csucsától egész Szebenig úgy ismerte *Kis Sándor* ezredest, mint a ki a legszebb csataterveket képes készíteni s a ki kész a legmerészebb vállalatokra, de a csata hevében mérsékletet nem ismer, hanem harcyszomja által elkapatva, mindig csak előre, csak előre szeretett menni . . .

Bem tehát *Szabó Nándor* alezredest bizta meg azzal, hogy a tömösi mellvédeknel csak addig tartóztassa fel az ellenséget, a míg mi Brassóból kivonulhatunk, aztán vonuljon ő is Erdővidék felé *Kis Sándor* ezredeshez csatlakozandó. *Nagy Dani* százados brassói térparancsnoknak is ily irányu rendeleket adott a fuvarosok előállítására és a fellegrvárban levő kis csapatnak véd- és élelmi szerekkel ellátására.

Ekkor kaptuk *Horváth Mihály* közokt. miniszter „Vad ellenség készül megrohanni bennünket,” híres imáját, melyet az

ideges *Böjthi* ugyancsak helytelenített, mert azon véleményben volt, hogy annak terjesztése a nemzet önbizodalmát fogja csökkenteni, s az eredmény meg is mutatta, hogy neki igaza volt

1849. június 20-ikán *Kis Sándor* ezredest. *Nagy Dani* százados és én kísértük Töresvárra szemlére. Ott a Bucsecsre is fölmenve, lovainkat átadtuk a magunkkal vitt ordinánczoknak, pihentünk, sőt a gyepen el is szunyadtunk.

Engem csakhamar vékony harmateseppek ébresztettek fel és nagyszerű látványnak voltam tanuja. Felköltöttem társaimat is, együtt gyönyörködtünk azon látványon, hogy az egész Barcaságot és Háromszéket vastag felhő borította el; zuhogott alattunk a sikon az eső, míg ránk csakis gyenge szellő hozott gyér harmateseppeket.

A szemlét elvégezve, bementünk Töresvárra, hogy onnan Sibót felé a hegyi ösvényen haladjunk felső Tömösre.

Töresváron a director villásreggeli-re hívott meg kertjébe. Evés alatt nagy, sűrű füstfelleget pillantottunk meg. Nem sokára jelentették, hogy felső Tömös ég, a honnan az ágyuzás is hallatszott.

Ekkor *Kis Sándor* ezredes mérget kért a directortól és ezt erre alkalmas gyűrűjébe helyezte, mint mondá azért, hogy ha megsebesülve, muszka fogságba esnék, a kanesuka és egyéb brutalitások elől a halálba meneküljön.

Ily helyzetben a délutánra tervezett szemleutunktól elkésve, egyenesen Brassó felé tértünk vissza, hol a tábornok rendelete alapján napok óta esendben folytattuk a pakolást. *Kis Sándor* ezredes Brassó mellől minket beküldött a városba, hogy a pakkokat csomózzuk össze és a térparancsnok korán reggel állíttassa elő a fuvarosokat. Ő pedig — mondá — el-siet Tömösre, hogy a történekről személyes meggyőződést szerezhessen, de onnan hamar vissza fog jönni.

Én a pakolást végezve, minthogy ezredesünket hasztalan vártuk, éjféli után *Daczó Zsigmond* székely-huszár őrnagy s ezredparancsnokkal és *Cseri Lajos* nyugalmazott őrnagygyal kilovagoltam Tömösre. Ott a kis véderőt esataként felállítva és *Kis* ezredest a tisztek között találtuk. Hajnal hasadáskor a

muszkáknak Predeálról ének és kutyavonítás kíséretében levonulását hallottuk. Midőn a Tömösvölgybe leérkeztek, *Kis, Szabó, Daczó, Cserci* és én megközelítettük őket, hogy mennyiségüket és minőségüket jobban felismerjük.

Mikor a muszkák csatarendbe sorakoztak, *Szabó Sándor* alezredes azzal vett bucsut Kis ezredestől, hogy most az ő feladata következik. Szabó tehát zászlóalja elé állott, mi pedig négyen Brassó felé indultunk. Az alsó mellvédtől pár száz lépésnyire *Bethlen Zsigmond* ifju hadapród vágatott utánunk és tudatta, hogy a muszkák előnyomulásukat megkezdették. Ugyanakkor hallatszott az első ágyuszó is. *Kis* ezredes e pillanatban visszafordult s idegesen monda, hogy csak folytassuk utunkat, mert ő utol fog érni minket.

Mikor Brassóhoz érkeztünk, *Kis Sándor* ezredesünk fehér lova oldalán vérfoltokkal nyargalt el mellettünk, ebből azt is megtudtuk, hogy őt magát elvesztették. Ezután *Daczó* őrnagy vezénylete alatt Brassóból az összes honvédség a felpakolt szekerekkel együtt Földvár felé kivonult. Szász szomszédaink rokonszenvét annyira megnyertük volt, hogy fuvaros is több állott elő, mint a mennyi rendelve volt. Brassóban b. Löwenthal Károly ifju hadnagynak lova rosszul volt nyergelve, le kellett szállnia az utezán, hogy a lovat újra nyergelje. Arra járó polgárok szívesen segédkeztek neki. Az előbbi nap, midőn Rozsnyóra átlovagoltunk, a község előljárói minket szívélyesen üdvözölve mondták: „Sokat ijesztgettek minket a magyarokkal, de itt-létük alatt mi őket megtanultuk becsülni és szeretni; mentse-nek meg az ellenségtől és mi készséggel segítjük fuvarral, élelemmel, sőt mindennel, a mit Isten nekünk adott!”

Éjszakára Ürmösre szándékoztunk menni, de tudva azt, hogy ott már előbb az oláh hordák garázdálkodtak, e tervünket megváltoztatva, az elszállásolás és élelmezés könnyebbitése végett átmentünk az Ólton Nagy-Ajtára s ott *Bora Sándor* derék birtokost kértem fel a dandár-iroda megőrzésére.

Kis Sándor ezredesnek Magyaroson tüdőlobban elpusztult fehér lováról levett két pisztolyt a tisztikar nekem ajánlódkozta, mint az ő hí segédjének, emlékül, a mit én kegyele-tesen elfogadtam.

Nagy-Ajtáról másnap Oklándra vonultunk, hova *Bem* tábor-

noktól futár érkezett. Meghagyta, hogy a történetekről tegyünk részletes jelentést és hogy csapatunkkal csatlakozzunk Csikban *Gál Sándor* ezredeshez. Együttal a kormánybiztos által aláírt utalványt is küldött, hogy a Brassóból kivonult hadesapat számára a parajdi sóbánya-hivataltól 20 ezer forintot fölvehessünk. A jelentést még azon éjszaka megírtuk és másnap reggel *Daczó* engem küldött Parajdra, ő pedig kis csapatával a „Hatod“ nevű bérezen átment a „Nyergesen“ túl levő *Gál S.* ezredes táborához.

A 20 ezer forintról szóló utalványt Székely-Udvarhelyen *Horváth János* kormánybiztos is láttamozta. Én Parajdon a pénzt átvettem s elvittem a nyergesi táborba *Daczó* őrnagynak az ő utasítására pedig *Gál* ezredes és *Bogdán* kasszatiszt nyugtájára átszolgáltattam kezeikhez.*

* Lásd a 2. számú mellékletet.

8. Ütközet a muszkákkal. Megsebesülésem.

1849. június 30-án a mi táborunk délben Kézdi-Vásárhelyre, estére az eresztevényi és rétyi mezőre érkezett. A vezérkar *Eresztevényi Antal* birtokosnál szállásolt. Mi *Daczó* őrnagygyal Kőkös mellett szállottunk táborba. *Tuson* őrnagy egy zászlóaljjal, egy ágyuval és egy szakasz huszárral a feketeügyi hidhoz ment előrsre. Éjfélkor erős őrjárat közeledett a hidhoz, ágyunkat rájuk lőtték és Kőkösről mi is oda huzódtunk. Én ismét előrsre lettem rendelve s onnan *Tuson* őrnagy minden két lovas közé egy utászt rendelve, elküldött, hogy ha még nem késő, a meredek mártu patakon levő kis hidat rontassam le. Alig haladtunk pár száz lépést, a muszkák szólítottak meg, a kik a hidon már nagy számmal átjöttek volt, mi tehát visszavertünk és őrnagyunknak jelentettem, hogy vállalatunk nem sikerült.

1849. július 2-án korán reggel a muszkák felénk carakoliroztak a kőkösi legelőn. *Daczó* őrnagyunk is 12 huszárral átment a Feketeügyön és ugyanazt eselekedte. Töstént futárokat küldöttek *Gál* ezredeshez, a ki Eresztevénynél elléptette maga és kísérete előtt seregét, hogy jöjjön, mert nagy orosz sereggel állunk szemben. Minthogy *Gál* késett, és észrevettük, hogy egy fehér lovas ezred Kőkös nyugati oldalán előre nyomult, hogy visszavonulásunkat elvágja: tehát elől a gyalogság, ezután az egyetlen ágyu és fedezetül a huszárok Uzon felé hátráltunk. Tul Kőkösön láttuk, hogy a fehérlovakok felénk közelednek. Erre *Szabó* alezredes és *Semsei* tüzérőrnagy nekem azt rendelték, hogy szakaszommal a nagy porból kibontakozva, induljak feléjük. A muszkák, minket és Uzon s Szentivány között a

Gábor Áron által gyorsan hozott ágyuk és a Vilmos-huszárok által felvert port látva, visszahúzódtak. Mi Uzon déli oldalán rendbe állottunk. A muszkák ágyuzni kezdtek reánk, de csak egy hadnagy lovának a lábát és egy százados kardjának a végét találták, minek folytán a százados karja kimarjult. Az ágyuzás alatt egy csapat orosz gyalogságot pillantottunk meg a Feketeügy balpartján felénk közeledni, kik a nagy szárazságban kiapadott vizen hátunkba vagy oldalunkba könnyen átjöhettek volna.

Épen akkor érkezett hozzánk *Gábor Áron* tüzérőrnagy s lovat kért maga alá. Én a legjobb pejlovat választottam ki számára, de nem fogadta el, mondván, hogy neki fehér ló kell, választott is egy olyat. Visszavágtatott ágyuihoz s azok közül küldött hozzánk kettőt, melyeknek kezelő személyzete között egyik sem volt 16 évesnél idősebb. Ezek olyan ügyesen lőttek a muszka tömeg közé, hogy abban egy nagy nyílás támadott épen a tömeg közepében. Mig a muszkák újból sorakoztak, a két ágyu ismét készen volt és lőttek az előbbihez hasonló eredménnyel, minek vége az lett, hogy a muszkák, halottaikat és sebesültjeiket fölszedve, visszavonultak. *Daczó* és én mindenik tüzérnek egy-egy esüzt huszast adtunk.

Ekkor *Daczó* engem küldött a századdal a folyó jobb partján lefelé, minthogy századosunk karját nem mozdíthatta, hogy a muszkák visszavonulását figyelemmel kísérem és a folyón való átjövételüket megakadályozzam; de a muszkák erre még kísérletet sem tettek.

Ez idő alatt *Gábor Áron* a jobb szárnyunkon előnyomuló muszkákat kemény kartács-tűzzel hátrálni kényszerítette, több halottat és sebesültet hagyván hátra. Győzelmi mámorral kiáltották a mieink: „A muszkák hátrálnak. Rajta huszárok, üldözzétek a szaladókat!”

El is indultunk a balszárnyon álló összes lovassággal őrnagyunk vezénylete alatt, de midőn a Feketevizen túl levő egerbokros térséghez közeledtünk, mintha sáskák lepték volna el, oly sűrűn állottak csillogó szuronyaikkal a muszka gyalogok. Észrevettük, hogy az őrnagy mellett csak én és nyolcz huszár van, a többi mind vissza maradt. Minket ekkor a régi prázsmári uton egy ház mögé állított az őrnagy és ő

visszarohogott a hátramaradott huszárokhoz, a kiket, *Korányi* tüzér főhadnagy által előhozott két ágyu fedezetére állított és minket is az említett ház mögött hagyott, a mi ágyuink és az ellenségéi között. Így lövöldözve egymásra, a mi fejünk fölött repültek át az ágyugolyók, de minket megvédett a ház, míg őrnagyunk Gidófalvi Gábor őrmestert hozzám küldötte, hogy térjünk vissza, mert a *Korányi* két ágyujának tölténye fogyatékán van.

Én nyolcz huszárt kettősébe állítva vezettem a mi ágyuink felé. Alig haladtam néhány lépést, midőn az utánam jövő két huszár egyikét, a másíknak pedig lovát lelőtték. Én az elesett huszár lovát megragadva, a hat huszárt előre küldöttem, hogy várjanak meg az ágyuknál. Az elesett huszár oltszemi volt, a kit onnan nem bírtunk elhozni, de a lovát vesztett huszár lehuzta lábairól jó eszímait és zsebéből kivett két forintot azon megjegyzéssel, hogy inkább ő vegye hasznukat, mint a farkasvágói oláhok. Ezután az elesett huszár lovára pattant és ketten mentünk az ágyukig.

Korányi a két ágyuval a kökösi legelő déli szögletén az országut szélén állott. Magas sáncz választotta el a legelőt a farkasvágói törökbuzástól. Én, hogy lovamat a sánczugrástól megkíméljem, leszállottam és menedékesebb helyen vezettem át. Ép akkor fogták az ágyukba a lovakat. Több székely atyafi üldögélt a sánczban, kik pálczáát véve kezeikbe, a szomszéd közösségekből kiácsorogtak a csatatérre, hogy lássák az ütközet folyását. Ezek ép akkor érkeztek oda, a jobb szárnyról hírül hozták, hogy *Gábor Áron* elesett és hogy *Mara* őrnagy is megsebesült.

Én is lóra ültem, mikor az ágyukba befogtak. E pillanatban lovamat több kartács találván, élettelenül rogyott össze. Ugyanakkor két kartács találta kardom markolatát és kosarát is és ezeknek darabjait csipőcsontomba sodorta. Két ló között vittek a töltény-szekérhez *Benkő Gergely* most szárazajtai ref. pap és *Kónya Lajos* később Páloson haszonbérelő, akkori káplárok. Én karjaimon emelkedtem fel a szekérbe s visszazóltam, hogy ötven forintot adok annak, a ki elhozza muntlízszakomat és pistolyaimat, de erre senki sem vállalkozott. Azzal a szekér és ágyuk visszaindultak. Én még egyszer visszakiáltottam a sze-

kérről, hogy ne hagyják ott a pisztolyokat s legyenek azéi, a ki elhozza azokat, vagy megadom az ötven forintot. Ezek voltak a *Kis ezredes-féle pisztolyok*.

Az itt megnevezett két altiszten kívül azok közül kik velem ott voltak, ma más élt nem ismerek csakis *Csató Jánost*, Alsó-Fehérmegye derék alispánját, e tudományos férfit, az enyedi ref. kolegyom gondnokát és több egyesület elnökét, a ki akkor még nagyon fiatal volt.

A töltényszekéren már a kökösi hidnál megkezdtem a vizes borogatást. Szentiványba *Rauber* báró nyugalmazott ezredeshez vittek szállásra, a ki *Potsa* nyugalmazott őrnagy sógorával, általam siromig el nem feledhető szivélyességgel fogadott, orvost hivatott. Gondoztak, ápoltak hálára kötelező részvétellel. Az orvosok sebemben kardmarkolatomból a fekete bőrt látva, azt brandtnak nyilvánították és tovább mentek. Mi azonban folytattuk a hideg borogatást. Másnap *Rauber* báró ezredes saját fogatán küldött Zágonba Hallerné grófnőhez, a ki házi gyógyszerért is tartott s tüstént egy nyugalmazott orvost hivatott. Ez sebem széléből két kartácsot, bennebb kardmarkolatomból egy besodort darab fekete bőrt s legmélyebben kardom kosarából két aczéldarabot vett ki. Három hét alatt annyira gyógyultam, hogy két mankóra támaszkodva, mozoghattam s így mentem Székely-Udvarhelyre, a hol családom tartózkodott.

Igy végeztem rövid honvédi pályámat, a nélkül, hogy egyetlen nagyobb győzelmes csatában részt vehettem volna. Harezi emlékül sebhelyeimen kívül, első sorban bal lábam gyengesége maradt, a mi a kovásznai fürdőnek pár évi használata után annyira erősödött, hogy 64 éves koromig egy pálcza segítségével sokat járhattam. Talán a tulságos megerőltetés okozta azt, hogy már kilencz év óta, két pálczára támaszkodva is magam erején sem lábaimon megállani, sem egyet lépni nem bírok.

Hadosztályunknak sebesülésem után is voltak még ütközetei, mindig sokszorososan nagyobb erővel szemben. Kökösnél, a Szemerja-szentgyörgyi mezőn, a hol *Gyertyánffy* százados addig harcolt egy nagy orosz csapat ellen, mig egész századával együtt dicsően elvérzett.

Bem 1849. július hó 21-én Ojtoznál becsapott Moldvába.

Az előesapat *Tuson* őrnagy alatt egy kozák csapatot visszanyomott és egy napi járásnyira üldözött. Ekkor a török basa küldöttjének rokonszenves felhívására visszatért.

Ütköztek még *Bikszádnál*, midőn *Bem* tábornok előttünk maig is ismeretlen ok miatt, több főtisztet *Csik-Szeredába* küldött a profoszhoz, a kik a fegyverletételeig ott maradtak. Végre *Segesvárnál*, a hol *Petőfi*, *Zeyk Domokos*, *Daczó Zsigmond* őrnagyok s több jeleseink lelték hősi halálukat.

A világosi s ezt követett dévai, karánsebesi, borosjenői, sibói fegyverletételek után önvédelni harczunk végére jutott. Komárom capitulatiojával összes honvéd seregünk feloszlott. Derék vezéreink s polgári biztosaink közül azok, kik külföldre menekülhettek, a brescziai undok mészárlásról hirhedt Haynau rendeletéből kivégeztettek. A császári királyi hadseregből átjött tiszteket, a jelesb és vagyonosabb hazafiakat javaik elvesztésére, kötél vagy golyó általi halálra ítélték s kegyelem útján 10—20 évi várfogságra vetették. A szerényebb állásuakat közvitézeknek besorozták és a szolgálatra képeseket az osztrák tartományokban s Olaszországban állomásozó ezredekhez berukoltatták. Engem is, ki akkor még két mankóra támaszkodva mozoghattam, a Couloz-ezredbe osztottak be, de mint gänzlich untauglich-t szabadságra bocsátottak s itt feledtek maig is. De házasságomra engedélyt kellett kérnem.

9. Az abszolút korszak.

Makk és Ruzicska ál-emissáriusok.

Igy tűntek el, az 1847—1848-ban felséges uralkodónk iránt rajongásig fokozott hódoló érzelmeinkkel együtt, az akkor alkotott és szentesített törvények által fölkellett szép, hazafias ábrándjaink. Magyarország és Erdély unióját nyomban megsemmisítették. Magát az ezredévi Magyarországot nemzetiségi területekre darabolták.

A felelős magyar miniszterium alkotmányos kormánya helyett, a bécsi abszolút kormány vezetése alatt katonai parancsnokok és idegen hivatalnokok önkényű hatalma alá kerültünk. Az egyenlőség nem a jog- és szabadságban, hanem a szolgaságban állott. A testvériség érzelmeinek gyökeres kiirtására a nemzetiségek, a régi polgári és társadalmi osztályok egymás ellen való izgatása volt az abszolút kormány közegeinek kiváló törekvése. Mindent elkövettek, hogy *Kolonits* bibornok két százados tanácsa szerint elnémetesítsék és elszegényítsék az orosz haderővel leverт magyar nemzetet.

Csuda-e tehát, ha azon dicső ősök utódai, kik alkotmányos szabadságot, jogokat biztosító törvényeket alkottak és azokat bárhonnan jött támadásoktól megoltalmazták, borzalommal tekintették ezen nemzet gyilkolására irányult barbár eljárásokat, melyek humanisztikus korunk szellemét is oly durván sértették? Csuda-e, ha általános volt az óhaj, hogy az önkény-uralom nyomása alól megszabaduljunk; hogy egyéni, polgári szabadságunkat, nemzeti létünket visszaszerezzük és biztosítsuk ugy magunk, valamint utódaink számára? Ezért legfőbb tárgya

volt nemzetünk nagyjai és apróbbjai fontolgatásainak, hogy minő uton-módon és minő eszközökkel lehetne e czélt elérni?

A volt conservatívek, zászlós urak és belső titkos tanácsosok rápiratban, emlékiratban és felség-folyamodványokban alattvalói hű tisztelettel, de őszintén és nyíltan fejezték ki azon óhajtasukat, de azokat feleletre sem méltatták. Csuda-e, ha hevesebb vermérsékletű honfitársaink között voltak és időnként szaporodtak azok, kik a forradalom vészes következményétől való irtózásukat legyőzve, a rablánczok hordozásánál előbbre valónak tartották a vértanui halált?

Ilyen szomorú, fájó emlékeket jegyeztek fel: *Orbán Balázs*, *Szinyei*, *Hentaller*, *Koós Ferencz* s még mások azon gyászos emlékü kor történetírói az 1852. január 24-én s ezt követő időben a székelyföldi értelmiség jelentékeny számának börtönbe hurcolásával megkezdett és 1854. márczius 10-én M.-Vásárhelyt-*Török János* tanár, *Gúlfy Mihály* és *Horváth Károly* birtokosok bitófára függesztésével bevégzett, szívet-lelket megrázó katasztrófa részletes leírásával. Az idézett írók könnyelműséggel sőt bűnös eljárással vádolják az emigratiót, hogy propagandát csinált minden kilátás nélkül egy újabb felkelésre és ez által sokakat börtönre juttatott s még súlyosabb rabigába döntötte a nemzetet, s hogy a közvélemény gyanúsítása alapján árulással bélyegeztek meg két olyan székely nemest, a kik hogy maguk megszabaduljanak, terhes vádakát halmoztak vallomásaikban azokra is, a kik, hogy merész vállalatukban társaik lettek volna-e vagy nem, arról azon két nemesnek tudásuk egyáltalán nem is lehetett.

Ezen tragicumba véletlenül én is némileg be voltam avatva.

Ürmösi Lajos „Tizenhét év Erdély történetéből“ czimű művének 90-ik oldalán olvasható jegyzékében így sóhajt fel: „Örökre kár a történelemre nézve, hogy *Makk* emlékiratai elégték. Soha sem lesz senki képes e miatt az összeesküvést megírni.“ Ezen megjegyzésre egyéni nézetem az, hogy jó volna ugyan, ha *Makk* emlékiratait olvashatnók s még azon állítólag *Kossuth* által a *Makk* részére Kiutalhiában 1851. június 25-én kiállított felhatalmazást is, a mely *Szinyei* „Komárom 1848—49“ czimű művében, minthogy az eredeti New-Yorkban van, csak

annak fotografiájáról közöltetett. Jó volna, ha ezeket a hivatott történetírók tárgyilagosan megvizsgálhatnák és elbírálnák. Azonban legyen szabad megjegyeznem itt azt, hogy csakis a *Makk* emlékirataiból az 1851. évi szerencsétlen összesküvés történetének megírására kétségbe vonhatatlan adatokat annyival kevésbé merithetnénk, mert ő volt annak az imént említett történetírók szerint is tulbuzgó szervezője és főtényezője, de egyuttal előttem és barátaim előtt nagyon gyanus dolgok elkövetője. Emberi gyarláságunk felfogásánál fogva alig lehet feltételezni azt, hogy valaki a saját büntényeiről tárgyaligos és igazsághű leírásokat nyújthatna az érdekelt közönségnek. Azért én azt hiszem, hogy ha a kutató történetírók figyelemre méltatják az összeesküvésbe avatottak felvilágosításait azoknak egybevetésével, *Makk* emlékiratainak hiányában is, előbb-utóbb meg fogják találni és meg fogják írhatni a történeti igazságot, hogy a nemzet közvéleménye előtt sujtsák a valódi bűnöst és védelmezzék az ártatlanul gyanusított hazafiakat.

Ennélfogva szerény magam sem mulaszthatom el az igazsághoz hiven s körülményesen elősorolni az alábbiakban azt a keveset, a mit ezen összeesküvésre vonatkozólag, mint véletlenül abba beavatott, biztosan tudok.

Az 1851. év őszén szomorú családi viszonyok miatt Kolozs-várt töltöttem pár hónapot és december első napjain indultam vissza Háromszékre. Ezt megelőzőleg elbucusztam barátaitól és mindazoktól, kik az ott szenvedett végzetes csapás enyhítésére árván maradott családom iránt soha sem feledhető meleg részvétet tanusítottak.

Ekkor mondotta *Horváth Ignác* barátom, hogy haza indulásom előtt az ő szállásán csakis négyszemközt velem beszélgetni óhajt. Erre én is készségemet nyilvánítva, rögtön elmentünk együtt az ő szállására s ott adta elő a következőket:

„Egy igen csinos fiatal ember nyitott be ezelőtt pár nappal csendes lakásomba s mondotta, hogy ő *Kovaesics Horváth Ignác* 1848—49. évi honvéd alezredest keresi.

— Én vagyok! — felelém neki.

— De kérem — mondá a fiatal ember, — hogy lehetőleg ugyanazon nevet viselővel szemben is a cseretévedéstől biztosabban folytathassam beszédemet, kérdeni bátorodom önnek

vannak-e az oroszoktól kapott dzsida-sebhelyei testének ezen és ezen részein?

Én nem csak igazoltam, de megmutattam sebhelyeimet.

Ő boesánatot kért ezen vexálásáért, de ilyen eljárásra volt utasítva. Ő az emigratióból *Kossuth* által van beküldve azért, mert a nemzetközi forradalmi bizottság egy, több államban egyszerre kitörendő forradalom előkészítésén fáradozik. Ezen kitörés idejét, majd midőn Páris a téli időszakra egészen benépesedik, Napoleon köztársasági elnök bukása fogja jelezni. A forradalom szervezetét és kitörését *Mazzini*, *Ledru Rollen*, *Kossuth* és más nemzetközi bizottsági tagok vezetik és évszaki rendszerrel ezek szerint tervezték: Szent-Is'ván birodalma egy évet képez, főnöke: *Kossuth Lajos*. Az ország 12 részre osztatik, miből három erdélyi és e három egyike a Székelyföld. Ennek területe önre bízatik. Ön nevez ki Háromszékre, Csikba, Udvarhely és Marosszékekre egy-egy s összesen négy, teljesen megbízható egyént. Ezek képezik a hónap négy hetét. Ha a fölkelés jele Napoleon bukásával megadatik, azután fog kinevezni mindenik hét napot, azok pedig az órákat. Feladatuk addig csak is annyi leendő, hogy csendesen, minden feltűnés nélkül tájékozzák magukat az iránt, hogy mennyi fegyveres erőre, lóra, fegyverre, posztóra, pokróczra s egyéb fölszerelési anyagra lehetne kerületenként számítani? Mindezekről annak idejében újabb felhívásra tudósítani fogja ön az akkor újabban megjelenendő küldöncz által illetékes felsőbb hatóságunkat. Most pedig beküldetésem főoka az, hogy az emigratio arról értesült, hogy *Makk*nak sikerült ezen titkos tervet kipuhatolni s azt a bécsi kormány titkos rendőrségének denuncziálva, ügynökeivel, mint az emigratio szinlelt küldötteivel ily irányu munkálását megkezdette és az ország lakosai között forradalmi érzületü egyéneket a rendőrség kezeibe szolgáltatja.

Beszélte a fiatal ember továbbá, hogy egy *Ruzicska* nevű és egy sánta ügynök Erdélyben a székelyek között terjesztik már a propagandát. Az én küldetésem célja az is, hogy ezeknek vétkes és gyalázatos törekvéseiről a nemzetet felvilágosítsuk, gaz vállalatuk lehető eredményét ellensúlyozzuk, a *Makk* illetőleg a bécsi absolut kormány által beküldött izgatókat üldözzük, szükség esetén le is lövük. Erre kérem fel uraságodat

és kiszemelendő közegeit. Magam pedig indulok azon gaz ügy-
nökök felkutatására s ha megtalálom őket, golyóm által való
ártalmatlanokká tételére.

Horváth Ignác tehát arra kért fel engem, hogy ha haza
érkezem, figyelmeztessem az illetőket Háromszék s Miklósvár-
szék területén azon ifju ember által elbeszélt gázságokra.

Másnap elindultam Kolozsvárról M.-Vásárhelyre. A me-
zőségi rosz utakon mászkálva, bőven jutott időm ezen újabb
megbízatom tárgyában, az általam ismert előzményekre való
visszaemlékezéssel az azokból levonható egybevetésekre. Vissza-
gondoltam *Makk* egyéniségére, minthogy dandárparancsnoksá-
gunknak a hivatalos lapot rendesen megküldötték. Abban és
más akkori magyar lapjainkban rávonatkozó közlemények sze-
rint ő volt az, a ki a legképzettebb értelmiségből, mérnökök,
egyetemet végzett tanulók közül önként vállalkozó honvédtüzé-
reket tanártársaival annyira kiképezte volt, hogy már a Sukor,
Velenze és Pákozdi körüli csatában a régi begyakorlott csás-
zári tüzérek felett magasán kitűntek, s kiválóan az ő érdemük
volt az, hogy abban a véres ütközetben a nagyobb számu el-
lenséggel szemben, *Móga* tábornok ingadozó vezénylete mellett
is, győzelmet vívott ki a mi ujonez henvédcseregünk. *Makk* ak-
kor tüznmesterből főhadnagynak s aztán fokozatosan magasabb
rangba, míg végre ezredes tüzérparancsnoknak neveztetvén ki,
a komáromi vár védelmére kapott megbízatást. Ott is birta
felülről és alulról is a bizalmat, míg a kormánybiztosi állásra
Puky Miklós küldetett Komáromba. Ezen új kormánybiztos meg-
tudta, hogy a császári ostromlók röppenttyűje egy levélkét ve-
tett be, a mit magához kerítve, azt olvasta belőle, hogy a vár-
erődök ezen s ezen részét csak gyengén javítsák ki. *Puky* ezen
levélkét zsebrerakva a parancsnokságot felhívta az erődök szí-
goru megvizsgálására, mikor aztán a ezédelében jelzett helyen
a gyengeséget csakugyan fel is fedezték, *Puky* tüstént elren-
delte *Makknak*, hogy azt azonnal javíttassa ki, s midőn ezt há-
rom nap alatt sem teljesítette, a hadi tanács ezért fogságba
tétette. — A lapok aztán a vizsgálat eredményéről nem
írtak. De komáromi kapituláltak mondták, hogy ott fogságban
hagyták.

A komáromi capitulatio után olyan időben, midőn *Kovács*

kapitány, mint teljhatalmu főnök, Háromszéken oly szigorral folytatta a rendőrködést, hogy ha vásáros helyeken három-négy embert együtt beszélgetni láttak, azokat rögtön szétoszlatták, ha magánházakhoz egy-két látogató ment, ott a rendőr is megjelent. De nyilvános titok volt, hogy *Makk* és *Ruzicska* nevű Komáromban kibékült hazafiak, Kézdi és Orbai székekben a jobb érzelmű polgárok házait rendre látogatják és az oroszok segélyével leigázott nemzetünk felszabadítására fegyveres külső betörését közel kilátásban levőnek híresztelték.

En ezt meghallván, fölkerestem az azon vidéken lakó barátaimat s figyelmeztettem *Makk* multjára és arra is, hogy azoknak, t. i. *Makk* és *Ruzicskának* ilyen hosszú idő óta itt tartózkodása csakis a szigorú rendőrség elnézésével lehetséges. Kértem, hogy őrizzék tőlük és legyenek minden szavukban óvatosak, sőt figyelmeztessenek erre másokat is. Később meghallottam, hogy elfogták őket és M.-Vásárhelyre vagy Szebenbe vitték fogságba, a honnan pár nap múlva elszöktek, de ismételt elfogatásukat rendelő hirdetményt sohasem olvastunk. Pedig mi az akkori hirdetményeket rendkívül nagy érdeklődéssel olvastuk, már csak azért is, hogy a szerencsétlen üldözöttek között nincsen-e vagy egy ismerősünk.

1851. tavaszán ugyanazon *Ruzicska*, a ki *Makknak* állítólag menekülő társa volt, Sepsí-Szent-Györgyhöz, *Kovács* kapitány székvárosához közelfekvő községben, egy köztisztviselőnél álló özvegy nőnél szállásolt huzamosb időig.

Ez alatt minket is meglátogatott. Itt időzött nálunk akkor *Horváth Albert* nagybátyám is, a ki a muszkák betörése után értesült, hogy a fekete könyvben „Galgencandidat“, azért felment Pestre s ott *Józsiás Samu* báró és *Horváth János* altábornagy pártfogói segítségével tisztázta magát. Itt volt fivérem és én is. Mi azonban már elég gyanualapot szereztünk arra, hogy illemesek, de óvatosak is legyünk. Nálunk vacsorázott és elbucuszáskor tartózkodási helyét is megmondotta. Valószínűleg azért, hogy visszaadjuk a látogatást. Mi bizva óvatosságunkban s azért is, hogy ilyen feltűnő bujkálásáról bővebben tájékozhassuk magunkat s mert a derék özvegy házinőt is némelykor meg szoktuk látogatni s így látogatásunk feltűnő nem lehetett, viszonoztuk a látogatást. A házi asszony ez alkalommal elő-

hozta, hogy kevés idő óta, a hatalmas *Kovács* kapitány is több ízben meglátogatta, de nem tudja, hogy miként jut azon nem várt kitüntetéshez. Mi azt kérdeztük, hogy találkozik-e a kapitány ur *Ruzicska* urral?

„Oh, nem — felelte a háziasszony, mert *Ruzicska* ur ilyen alkalmakkal ki szokott lépni az ablakon a kertbe és a bokrok közé fekszik le s a kapitány elmenetele után ugyanazon ablakon jó vissza.“

A házinő, hogy a kapitánytól hamarabb szabaduljon, becsánatot kér, egy pár perczre magára hagyja s kimegy, hogy kávé rendeljen neki.

Ezen látogatásunk után turpisságukról még inkább meggyőződünk és konstatáltuk, hogy bizonyosan meg vannak állapodva valami rejthelyről, s mialatt a házinő kávé rendel, a hatalmas kapitány kiveszi onnan *Ruzicska* jelentéseit s további utasításait teszi oda.

10. Utolsó találkozásom Horváth Károly vértanuval Teleken.

Midőn Kolozsvárnál 1851. decemberben M.-Vásárhelyre érkeztem, ott olvastam a lapokból Napoleonnak 1851. december 2-iki államesinyjét. Ebből a tervezett nemzetközi forradalom megghiusulását vagy legalább hosszú időre való elhalasztását önként következtettem.

Onnan haza menő utamban Erdővidéken egy barátomnál éjszakáztam s őt megbízatásomba beleavattam. Figyelmeztettem, hogy már a párisi államesiny után, a mi feladatunk esakis az ál-emissáriusok leleplezése és ártalmatlanná tétele leend.

Betegen érkeztem haza Kilyénbe, erősen meg voltam hülve. Sepsi-Szent-Györggyön *Assermann Ferencz* barátommal találkozva, kijött velem és néhány napi fekvő betegségemben gondosan ápol. Mihelyt jobban lettem, gazdasági ügyekben Léczfalvára siettem. A délutáni órákban oda megérkezve, a gazdatiszt azt mondotta, hogy *Horváth Károly* naponta kétszer is keres néhány nap óta. Megigértette, hogy hazaérkezésemről lovaslegény által tüstént értesíteni fogja. Én belátva azt, hogy decemberi hidegben, eddig fűtetlen szobákban vendéget nem fogadhatok, sőt ilyenekben, mint üdülő beteg én sem maradhatok, azt feleltem, hogy ne tudósítsa, mert én fogok hozzá menni és csak másnap tőle ide visszajöni. Addig melegíttesse ki a szobákat. Más lovakkal mentem át az onnan egy negyed órányira fekvő Telekre. Otthon volt fivérével *Mihálylyal*, nagynénjével és nővérével. Vacsora után *Károly* figyelmeztetett, hogy a kolozsvári hosszú út után gyengélkedésem miatt jó lesz lefeküdni.

Minthogy a vendégszobában még nem volt tűz, saját szobájába vettetett ágyat nekem is. A nőknek jó éjt kívánva, ketten szobájába mentünk.

Én tüstént lefeküdtem, ő a legényt kiküldötte, hogy majd egymaga levetkőzik. Leült ágyam fejéhez, háttal az ajtó felé, hogy a beszélgetés annál kevésbbé legyen künn hallható. Mikor egészen csendesen voltunk, elkezdette beszélni, hogy Kiutahiában nemzetközi forradalom terveztetett.

Én közbeszólottam, mondván :

— És a forradalom kitörését Napoleon bukása fogja jelezni. A szervezet évszakok szerint van berendezve.

Erre Károly színéből egészen kikelve, kérdező :

— Honnan tudod te ezt?

— No, hát nem is mondom tovább ; hagyjuk a hónapokat, heteket, órákat stb. Hiszen ez a terv Napoleon államesínye után csakis kedvezőbb viszonyok közt kerülhet napirendre. Azonban van ennek egy szomorítóbb verziója. Ez pedig az, hogy *Makk*, a kit a haditanács fogságba vetett volt Komáromban, a ki Komárom kapitulációja után hónapokon át rendre járta itt a birtokosokat *Ruzicskával*, rendkívül izgatott akkor, midőn ha te hozzám vagy én hozzád mentem, a rendőrség lesben állott, de őket soha sem bántotta ; tudod, hogy elfogták és elzárták, de pár nap múlva megszöktek és senki sem üldözte őket. Ugyanaz a *Makk* a nemzetközi forradalom tervét álitakon kipuhatolta, leirta és a bécsi rendőrségnek elárulta. Azzal egyetértőleg ügynököket küldött a Székelyföldre izgatni és a forradalomra kész hazafiakat a rend- és esendőrségnek kiszolgáltatni. *Kossuth* tehát egy missionáriust kiválólag azon bizással küldött be, hogy az évszak szerint tervezett szervezést előkészítse, de főkép azon megbizással, hogy azon gaz árulókat leplezzék le és az elkeseredett honfiakat azoknak kelepcejükbe való eshetésre figyelmeztessék. Az esetleg már beérkezett izgatókat, ha máskép nem lehetne, legyilkolással is ártalmatlanná tegyék. E célból azon missionárius egyik barátunkat Kolozsvárrt fölkereste s kellő óvatossággal mondogta el neki a fentirtakat és őt a Székelyföldre hónapnak nevezte ki. Megkérte, hogy szükségeltető jelentéseit a Királyhágón tul fekvő egyik város casinójába vigye vagy küldje. Ott az ismeretle-

neket, üdvözölve, kezével bizonyos jelt adjon arczán, erre az a ki e jelt viszonzni fogja, fölkel, kezét ad neki. Ehez aztán legyen teljes bizalommal másához senkihez. Magát azenban meg sem nevezve, így vett bucsut: „Most megyek a gaz árulók fölkérésére s a hol találom, ott lövöm le őket.“

Háromszék és Miklósvárszékben engemet bizott meg hasonló utasítással.

Én Erdővidéken és Sepsi-székben egy-egy barátomat már megbiztam. Ezek készséggel vállalkoztak, sőt már megnyugtattak, hogy az ő vidékükön ilyen mozgalom még nem mutatkozik.

Horváth Károlynak ezeket elbeszélve, felkértem őt is, vállalkozzék Orbai-székben ilyen irányu működésre.

Az általam elbeszéltek leverő hatása nagyon meglátszott *Károly* barátomon. „Rám nézve — mondá — már késő, mert esküvel köteleztem magamat más irányban. Nem is lehet biztosan tudni, hogy melyik a valódi és melyik az ál-emissárius: az-e, a ki az én megbízómat fölkereste, vagy az, a kivet ti vagytok összeköttetésben.“

Én ismételve hivatkoztam Napoleon államesinyjára s helyzetünket vázolván, igyekeztem őt meggyőzni, hogy meg vannak csalva.

Igy folytattuk párbeszédünket késő éjjelig. Ekkor belátta, hogy hosszas utazásom s betegségem után alvásra van szükségem. *Horváth* azzal vált el, hogy reggelig bővebben megfontolja a dolgot és megmondja elhatározását. Mikor fölébredtem, láttam, hogy az ágyban ül s mondotta, hogy az egész éjszakát úgy töltötte. Nem kételkedett az általam elbeszéltekben, de nem határozhat addig, a míg azzal, a kivel összeköttetésben áll, nem értekezik. Én azt helyeseltem, sőt arra kértem, hogy közölje a tőlem hallottakat mindazokkal, a kiket elámitottaknak gondol. Aztán még délelőtt haza indultam és szegény jó barátomat többet soha sem láttam. Hálás kegyelettel emlékezem rá azért is, hogy hosszú, kinos szenvedései között nem hivatkozott párbeszédünkre, mert akkor még azért is fogságba vetettek volna.

Horváth Károly elfogatása körülményeit híven megírta Koós Ferencz mint szemtanu „Életem és Emlékeim“ czimű művének I. kötet 295. lapján. *Ruzicskát*, *Szentgyörgyi József* 1848—49-es huszár százados az „Ellenzék“ 1894. évi 288. számában így jellemzi:

„1851. évi augusztus hóban Bukarestből haza jöttem Erdélybe. Háromszéken bámulattal hallottam, hogy *Rózsafi* (Ruzicska) minő dolgokat művelt. Málnáson pár napot pihenve *Semsey Tamás* honvéd bajtársamat figyelmeztettem, hogy adja tudtára az illető hazafiaknak, hogy vigyázzanak, mert a haza dolga nem úgy áll külföldön, a mint *Rózsafitól* tudják.“

Az itt előadottakból a *Szentgyörgyi* említett eziksorozatából s az általam megnevezett honvéd alezredestől, lehetőleg még bővebb értesülést szerezhethet magának valamely hivatott történetíró. Konstatálhatja, ha volt-e szüksége a császári rendőrségnek azok árulására, a kiket azzal a közvélemény olyan kérlelhetlenül sujtott?

Tudhatták-e azon marosszéki hazafiak, hogy Horváth Károly Teleken Ruzicskával értekezett, mint azt elítéltetése indokaiból olvastuk? Mérlegelheti a „XVII. év“ 90-ik lapján olvasható azon állítás valószínűségét, hogy Makkot a lemergi zavargások alkalmával arra ítélték, hogy 18 évig tiszti rangra nem mehet és mégis 1848-ban mint tűzmestert, őrnagyi ranggal s busás tiszteletdíjjal csalogatták vissza az osztrákok. Reflektálhatnak azon felhatalmazás hitelességére is, melyben Kossuth olyan autocrát hangon parancsolja a Makk iránt való engedelmeskedést, milyent még akkor sem hallottunk tőle soha, mikor kormányzói fénykorát élvezte. Ugy arra is, hogy ha azon felhatalmazás igaz kamarán kelt, miért hozta magával csak is annak fotografiáját, miért hagyta Amerikában az eredetit, holott ezt itthon inkább használhatta volna, mint New-Yorkban?

11. Az önkényuralom kora. Nősülésem.

Leigáztatásunk ezen szomorú korszakában hazafias munkásságunk szerény körét, a passiv magatartás mellett, társadalmi úton arra fordítottuk, hogy a népet az elcsüggedéstől megóvjuk, saját anyagi és szellemi jólétének, előhaladásának munkálására buzdítsuk és a testvériség megrontására irányzott törekvéseket lehetőleg korlátozzuk.

Legkönnyebb feladatunk volt a csüggedéstől való megóvás. Mert nem volt olyan magyar ember, a ki a nemzeti létünket fenyegető veszélyes támadásokkal szemben folytatott önvédelmi harcunkból a honvéd hősökre és ügyünk igazságára alapított reményét hazánk szebb jövője iránt elveszítette volna. Már 1850. tavaszán délnyugat felől pár napig tartó menydörgésszerű rázkódásokat hallva, általános volt a néphit, hogy menekülteink külhatalom segítségével csatáznak a határszéleinket képező havasokon. Sőt népünk műveletlenebb része azt is beszélte, hogy Kossuth a Dardanellákat hozza segítségünkre.

Nem volt nehéz az anyagi előhaladásra való buzdítás is, mert székely fajunk mindig hagyományos előszeretettel ragaszkodott maroknyi ősi birtokához és ernyedetlen kitartással mivelte azt. A takarékoság pedig e nemzet ősi erénye.

A szellemi előhaladás eszközlésére a birtokosok és lelkészek buzdító példája után falusi iskoláinkat javították s több mint százezer forint önkéntes adományból alapítottuk a sepsiszent-györgyi ev. ref. algymnasiumot, mely ma már az államkormány támogatásával teljes gymnasiummá nőtte ki magát.

Hogy a polgári egyenlőséget és testvériséget a társadalmi úton is érvényesíthessük, értelmiségünk legkitünőbb tagjai sem tartózkodtak a kevésbbé tanult, de józan eszű és becsületes polgárokkal, földmivelőkkel kezét fogni s őket oktató fel-

világosításokkal fokról-fokra magukhoz emelni. Ily módon azon gyászos napok nyomása alatt, mint a pálma, úgy növekedett, szaporodott az értelmiség és szorosbodott a testvériség.

Azonban a hova társadalmilag be nem folyhattunk, ott az absolutismus külföldről beesőditett lelketlen közegei romboltak az erkölcsök megrontására, a vagyon- és személybiztonság veszélyeztetésére irányzott pokoli munkájukkal. Sulyosabban büntették azt, a ki ezt kiáltotta: „Éljen a magyar!” mint azt, a ki esalt, lopott és rabolt.

Ilyen eljárásuk eredményezte azt, hogy alig teltek el napok, hogy egyik vagy másik községben barmok lopásával, házak, pinczék kirablásával ne károsították volna a békés polgárokat. Volt eset, hogy egy jól látogatott fürdőhely mészárosa az egész fürdőidény alatt lopott ló- és szarvasmarha-hussal látta el a vendégeket.

Ilyen viszonyok közt, a családok alapításában véltük kereshetni a földi boldogságot; abban a hitben élvén, hogy hazánknak, nemzetünknek ezzel a jövőre hasznos szolgálatot teszünk.

Én is nőül vettem 1853-ban szívem választottját. 1854-ben Isten egy figyermekkel áldott meg, a ki egy éves koráig épen s egészségesen fejlődött s atyai örömeiben ringatott. Ekkor azonban sulyos betegségbe esett és maros-vásárhelyi legjelesebb orvosok gondos ápolása daczára pár hónapi sulyos szenvedés után szerető szülői karjaink közül 1856. január hó 6-án a kérlelhetlen halál kiragadta.

E sulyos csapás valódi eltompultságba (apathia) sodort. Ezt tetőzte még a kedves nőm miatti komoly aggodalom is, kit a hosszas ápolás egészen kimerített s a gyermekünk elvesztése feletti fájdalom életveszélyesen megtört. Az orvosok, rokonok és hű barátok mentő eszközül egyhangulag az tanácsolták, hogy vigyem utazni külföldre. Idegen helyeken, idegen emberek között, bujdosásban keressünk szórakozást és enyhülést.

Én gépiesen követtem tanácsukat s azon év május végeig felkészültünk és utra indultunk.

12. Kolegyom-alapítás Sepsi-Szent-Györgyön.

Hosszu időre tervezett elutazásunk előkészületének egyik ága a rokonok és barátoktól való bucsulátogatás volt. Ilyen alkalommal mondták Bitán öreg *Gyárfás Miklós* bátyám és érett kora fiai, hogy *Szász Károly*, *Erösdi Mihály*, *Csiszér Gábor*, *Nagy Sándor* és *Demeter Samu* lelkészek ott jártak és az öreg urat, mint főgondnokot felkérték, hogy a comunitás gyűlés összehívása iránt intézkedjék. Mert az ev. ref. egyházi főtanács azt rendelte, hogy az udvarhelyi ref. kolegyom fölsegítésére gyűjtsenek negyvenezer forintot, minthogy a császári kormány a kellő számú tanárok hiánya miatt azt a kolegyomot beszüntetéssel fenyegette s már is katonai laktanyának lefoglalta. Ők igyekeztek is gyűjtést eszközölni, de mindenütt azon nyilatkozattal találkoztak, hogy az udvarhelyi kolegyomra úgy *Kis Gergely* idejében, valamint a jogi tanszék felállításakor Háromszék adományozta a tulnyomólag nagyobb összeget, Udvarhelyszék ellenben mindig közönyösséget tanusított azon középiskola iránt, mely pénzforgalmát 500—700 háromszéki tanuló költsékezésével növelte évenként. Ezenkívül a háromszéki dálnoki *Gál* és a papolezi *Kis* kegyadományaikkal is növekedett alapítványi tőkéket is hitelintézet gyanánt élvezi. Most sem resteli a 40 ezer frt szükséglet fedezése végett Háromszékhez fordulni, hogy beszüntetéssel fenyegetett kolegyomát megmentse. Háromszék a lefolyt szabadságharc alatt hasonlíthatatlanul nagyobb áldozatokat hozott a hazának, mint Udvarhelyszék. Aztán mi most a hazánkra nehezült nyomasztó viszonyok között kevésbbé vehetjük igénybe az udvarhelyi kolegyomot, mint azt eddig tehattük. Azért Háromszék közóhajtása az, hogy

kérjük fel a méltóságos egyházi főtanácsot arra: eszközölje ki az illetékes hatóságnál azt, hogy a katonai laktanyává alakított udvarhelyi kolegyom helyiségeit cserélje ki a kézdivásárhelyi volt gyalog és a sepsi-szent-györgyi volt huszár ezrediezelokra a háromszéki lakosok költségén épített helyiségekkel. A *Gál* és *Kis-félé* alapítványokat bocsássák át nekünk és mi kötelezzük magunkat arra, hogy azt százezerre és ha szükség lesz, még többre is kipótoljuk, hogy egy jól berendezett főgymnasium a főconsistorium minden követelésének megfelelhessen. Azt kérdezték tőlem, hogy mi erre nézve az én véleményem?

Én azt feleltem, hogy az eszmét melegen üdvözlöm s az ily irányu mozgalom megindítását óhajtom. Megigérttem, hogy ha Isten külföldi utazásomból szerencsésen visszavezérel, erőm és tehetségem szerint velök közreműködni örömömnnek fogom tartani. Én, mondám tovább, abból kettős credményt remélek. Egyik az, hogy ezáltal Udvarhelyszék eddigi szűkkeblűségéből kiemelkedve, a saját területén gyűjtendő adományokból fedezni fogja a 40 ezer frt szükségletet.*

A másik az, hogy Háromszék központján is állíthatnánk egy algymnasiumot, a honnan a felsőgymnasiumra alkalmasok serdülő korukban már biztosabban mehetnének távolabb fekvő főgymnasiumokba.

Mindezek mellett én, mint ref. hitű magyar, az udvarhelyi és enyedi kolegyomok fennmaradását annyira fontosnak tartom, hogy ha történeti multjok nem volna is s Erdélyben épen most kellene felekezeti középiskoláink alapítását elkezdeni: első sorban akkor is Enyedre szavaznék, mert szellemi védbástyája az hitfelekezetemnek és nemzetemnek Balázsfalva és Gyulafehérvár mellett. Ezután azonnal Udvarhelyre szavaznék, mert a mi Székelyföldünk északi határszélétől Udvarhelyig római katolikus és onnan dél és nyugati vonalban protestáns hitfelekezet van tulsulyban s így Udvarhely van arra hivatva, hogy hitfelekezetünk szellemi és vallás-erkölesi védbástyáját képezze.

A főgondnok és az elnök esperes a nevezett lelkészek

*) Ezt Ugron János gondnok és Szabó György tanár azután eszközölték is.

kérésére kitűzték a gyűlés napját. Erről a polgári hatóság főnökét hivatalosan értesítették, a mit az egyszerűen tudomásul vett és egyik közegét a gyűlésre elküldötte, de mellőzött minden lehető kifogást, minthogy ref. egyházi főtanácsunk, hazai törvényeink és több százados gyakorlat által biztosított egyházi autonomiánkhoz merev conservatizmussal ragaszkodott, s jogérzetes és e mellett tapintatos eljárásával kivívta annak még az akkori absolut kormány általi respektálását is. Ez volt a mi menhelyünk, a hol a tervezett algymnasium ügyében még akkor is tanácskozhattunk, midőn a sajtószabadság és a gyűlésezési jog merőben szünetelt.

Nyolcz havi utazásunkból hazaérkezve, barátaim örvendezve mendották, hogy az algymn. alapításának ügye halad előre. Comunitás gyűlést több ízben tartottak és egyikben megkezdették az aláírásokat. A jelenlevők közül husz lelkész az udvarhelyi kolegyom részére aláírt 140 frtot, vagy a Háromszéken állítandóra 3000 frtot. Ezt azon kikötés mellett írták alá, hogy az iskola minőségére s arra, hogy ez hol, melyik városban állíttassék fel, csak is az aláírások bevégezése után fog a comunitás szavazat többséggel dönteni. Aláírások gyűjtésére *Gyárfás Imre* elnöklete alatt mind a négy tractusból egy papi és egy világi egyén s így összesen kilenez tagu bizottság lett kiküldve. Előmbé is tettek egy ívet, melyre oly kikötéssel írtam alá, hogy Sepsí-Szent-Györgyön a megye székhelyén, a háromszéki protestáns lakosság központján állíttassék fel az iskola.

Azonban nem czélom és feladatom az, hogy a sepsi-szt.-györgyi gymnasium alapításának történetét e szűkkörű iratomban bővebben érintsem. Tettek erről előterjesztéseket ezelőtt több évvel a Sepsí-Szent-Györgyön tartott tanári értekezleteken *Vajna Sándor* és *Görög István* igazgató tanárok s az érdeklődők azokat meg is találhatják az akkori tanári értekezletek jegyzőkönyveiben s illetőleg a kolegyom levéltárában és ugyancsak az ezen és más adatok nyomán *Benke István* igazgató tanár által az 1884-ik évi kolegyomi Értesítőben „A kolegyom 25 éves fennállásának történeti vázlata“ czimen közreadott dolgozatban; legbővebben pedig *Domján István* tanár által külön nyomtatásban is kiadott kolegyom történetében.

13. A Rikán belőli ev. ref. communitás.

A reformok jelen rohamos korszakában uralgó szellem, a mely ellöki a czitromot, miután ételét annak levével izesztette vagy testének forróságát enyhítette s még oda sem néz, hogy a czitromhéj hová esik, igen valószínűnek látszik, hogy a jövő nemzedék már mesélni sem fogja azt, hogy létezett közel háromszáz évig bizonyos „Rikán belőli communitás“. És ha véletlenül hallani fog felőle, ezt fogja kérdezni: Mi volt az, ember-c, vagy élőfa?

Nem tartom szükségfelettinek röviden följegyezni, hogy az itt is több ízben említett „Communitás“ az erdélyi egyházkerületben olyan egyházi hatóság, a mely a *Bethlen Gábor* 1614., I. *Rákóczy Gy.* 1646. és II. *Rákóczy Gy.* 1654-ben kibocsátott fejedelmi kiváltság-leveleik erejével, a Rikán belőli területen u. m. az erdővidéki, sepsi, kézdi, orbai ev. ref. és az egy unitárius egyházmegyéket egyetemes egyházközséggé proclamálva, azoknak papi és világi előjáróiból alakult egyházközségi gyűléseiket másodhatósági joggyakorlatra is felhatalmazta, de fentartotta az országban levő minden testvér egyházmegyéekkel közös első hatósági autonóm jogot is. Az idézett fejedelmi okmányok ezen legfontosabb és még más kiváltságokat taxative is clüsorolják. Azonban ama kiváltságok, miután a közlekedés hajdani nehézségei el lettek hárítva, nagy részben szükségfelettivé váltak. Egyfelől talán ez a körülmény, másfelől a közel három százados multjában kitüntetett hasznos szolgálatával, főleg a siculicidium után a katonai kormánynyal szemben, a tanszabadság védelme érdekében folytatott hazafias küzdelmeire való kegyeltes vissza-

emlékezés okozhatta azt, hogy az erdélyi egyházkerületnek a közelebbi években újra alkotott szervezetébe sem fel nem vétetett, sem megszüntetése ki nem mondatott! Ezért úgy látszik, hogy egyszerűen agyonhallgatva, halála, ha talán most még nem is, de kevés idő múlva be fog következni. •

Évek óta nem láthatjuk semmi életjelét. Ha az évtized óta gyógyíthatlan betegségben sinledező főgondnoknak (e sorok írójának) sikerülni fog, pár év óta folytatott sűrű levelezései eredményeül, a communitas reliquiáit több esperes és tanár uraktól összegyűjtve, megőrzés végett a kolegyom levéltárába beadni és az arról kiállítandó elismervény melléklésével főgondnoki tisztéről való lemondását a méltóságos állandó igazgató-tanácsnak beküldeni: kérdés, hogy hajlandó lesz-e tevékenységre képesebb utóda, a communitás fentartását, az igényekhez képest átalakítandó munkakörrel megkísérteni? vagy az eltörlés esetében, több százados munkássága elismeréseül, egyházkerületünk jegyzőkönyvében bizonyos kegyeletos parentatio beiktatását kieszközölni?

Elvitathatatlan történeti tény, hogy a most tetszhalottnak látszó „Rikán belőli communitás“ a nem régen mult, hazánkat, nemzetünket végveszélylyel fenyegető abszolút korban alapított sepsi-szent-györgyi ev. ref. középtanodával több százados hű szolgálatainak koronáját tette fel. Magasztosan dobogtatja kebelét azoknak, kik ma már csekély számban élünk, kik tanui és munkarészesei voltunk, hogy milyen nemes hévvel karolta fel communitásunk ama kebli nevelő intézetnek eszméjét, Isten és hitsorsosaink áldozatkészségére támaszkodva. Az üdvös eszme olyan buzgalommal hirdettetett, minőt csak az igazság apostolaitól várhatunk és oly meleg pártolásban részesült, a minővel csak az olyan szentért, nemesért lüngoló kebleknél találkoztunk, a melyekben Isten kegyelméből a székely s magyar nemzet ama súlyos idők daczára is bővelkedett. Háromszék nemcsak helvéthitű, de más felekezetek tagjai is nemes vetélkedéssel siettek adományait a nevelés oltárára letenni. Tanácskozásaink az értelmiség oly tekintélyes számának lettek gyűlöhelyei, hogy más elegendő tágas helyiség hiányában az ev. ref. templom padjait megtöltve, úgy a létszámmal mint a

komoly, higgadt tárgyalásokkal egy kis országos parlament-hez volt hasonlítható. S mert már akkor az európai hatalmak harezi készülődései, sőt a háború megkezdése élesztették az addig is csak szunyadozó, de soha ki nem halt reményeinket, hogy hazánk alkotmányos életének feltámadása közeledik: hallani lehetett olyan lelkesítő szónoklatokat, melyek a nevelésügy üdvös voltának vázolásával, a politikai újjászületésre voltak irányozva, habár csak leplezve. Sőt az igazság érdekében meg kell vallanom, hogy az alkotmányos élet hydrája: a személyes pártoskodás is kezdette fejét mutogatni, de sok vizet nem birt zavarni.

A „Rikán belőli communitásnak“ a gymnasium alapítójának, ernyedetlen, buzgó munkálkodása alatt és azután részesültem azon érdemem feletti kitüntetésben, hogy 1858-ban a sepsi egyházmegye algondnokának, 1859-ben sepsi-szent-györgyi középtanodánk algondnokának, 1860-ban a Rikán-belőli communitás és tanodák egyik főgondnokának nevezett ki a méltóságos egyházi főtanács, az illetékes hatóságok szabad választása folyamán, s én bár éreztem az iskolai és egyházi ügyekben járatlanságomat, hálás szívvvel elfogadtam ezen nagybecsű bizalmat és megtiszteltetést. Mert az a tér, melyen munkálni szerény erőmnek hatáskört nyújtottak, az akkori viszonyok között elveimmel és hajlamaimmal a legösszhangzóbb, sőt épen az egyedüli volt.

Megszereztem egyházi törvényeinket, a gondnoki utasításokat és szorgalmasan tanulmányoztam azokat. Derék tisztársaimmal tölem telhetőleg igyekeztem megfelelni a belém helyezett bizalomnak.

Az egyházmegyék közgyűlésein a lehetőségig mindig részt vettem. Mindig jól esett lelkemnek hitsorsosaink és a jeles lelkészek egymás közötti patriarchalis viszonyait, hitbuzgalmát és humanitását tapasztalhatni. — Midőn valamelyik egyházban a papválasztás alkalmával pártküzdelem volt észlelhető, a candidatióra és a választásra személyesen megjelentem. Ha valahol az egyházi vagyon kezelésében szabálytalanságok merültek fel, a szükséges szigor alkalmazásáért az odiumot az egyházi tisztviselők vállairól inkább magamra vettem.

Több munkát adtak a tanodai ügyek. Rendes előjárósági gyűlésünk havonként egyszer, rendkívüli pedig a szükséghez képest akárhányszor volt. Ezeken kívül én és *Donáth József* főgondnok társam időnként meglátogattuk a kolegyomot és az osztályokat. Az adományok gyűjtése az iskola megnyitása után is évekig folyt. Itt az igazság érdekében ki kell emelnem *Donáth József* főgondnok társam és *Antal Zsigmond* pénztáros lelkes buzgóságát, kik faluról-falura, sőt házról-házra járva adakozásra birták honfitársainkat. Midőn az önkéntes adományok befizetése kezdetét vette, a kikölesönzési kérelmek sem késedelmeztek. *Donáth József* indítványára aztán elhatároztuk, hogy első sorban az adakozóknak adunk kölesönt száz forint összegig; természetesen tehermentes birtokra és betáblázás mellett. Száz forinton felül csak azoknak, kik ötven forinton felül adakoztak, adományaik kétszeres összegéig. Ez által alapítványi tőkénk több ezer forinttal növekedett. *Donáth József* olesó áron kialkudta a város által az iskolának adományozott régi városház keleti és nyugati szomszédságában fekvő két telket.

Ily módon a megnyitás után minden évben egy osztálylyal növekedett négy osztályu algymnasiummá. S minthogy a megvásárolt telkeken a lakrészeken kívül más épületek is voltak, ezeknek átalakításával ideiglenesen megfőrközhattünk. De a közvélemény már ekkor hangosan követelte, hogy állítsuk fel az V-ik osztályt és folytassuk évenként a VIII-ik osztályig. Ebbe azonban nem mentünk bele. Viszonyaink között a népnevelés érdekében ezélszerűbbnek véltük arra törekedni, hogy algymnasiumunkat tanerőkkel, lakással és egyéb szükségességekkel annyira lássuk el, hogy annak jótékony hatását a legszegényebb növendékek is élvezhessék, a négy algymnasialis osztály elvégzésével pedig azok, a kik felsőbb tanfolyamokra kellő tehetséget és előkészültséget tanusítottak, 14—15 éves korukban valamelyik távolabb fekvő, kellően ellátott főgymnasiumba mehessenek vagy hajlamaikhoz képest más pályára léphessenek; mint azt, hogy itt helyiségek és költségek hiánya miatt, előkészülés nélkül rögtönözzük az osztályok szaporítását.

Néhai *Mikó Imre* gróf egyik főgondnok közlekedésügyi m. kir. miniszter korában, 1867-ben Budapesten egy épület-

tervet készítettett azon számítással, hogy mikor módunk lesz, az ezen terv szerinti építés létesíthető legyen. A terv czélszerűsége és csínossága előljáróságunknak nagyon megtetszett. Különösen Donáth Józsefet annyira inspirálta, hogy az építés rögtön megkezdését indítványozta. Én erre röviden azt jegyeztem meg, hogy: „A ki tornyot akar építeni, számítsa meg előbb pénzét.” Donáth is beismerte, hogy azon terv szerinti építéshez nincs elég pénzünk.

Azonban ő, a higgadtan fontolgató egyén, át volt hatva ama reménytől, hogy ha hozzákezdünk és míg pénzünk tart, folytatjuk az építést, Isten kegyelmébe és hitsorsosainak áldozatkészségébe bízhatunk, hogy annak befejezésére módot fognak nyújtani. Én kijelentettem, hogy ezt jelen viszonyaink között tulmerész vállalatnak tartom, azonban előadott szép reményeit az azokban való kételkedésemmel sem akarom zsidbasztani. Pártoltam tehát indítványát s előre kijelentém azt, hogy ha Isten az én gondnoktársam szép reményeinek megvalósítására segít, nyilvánosságra fogom hozni, hogy ez kiválóan az ő érdeme. Ime, ezt most készséges örömmel teljesítem.

Az előkészületeket megtéve, 1870. június 27-én néhai *Mikó Imre* gróf az alapkövet ünnepélyesen letette. Két év múlva az építés megakadt. Ekkor megindultak az újabb adakozások és 1877. szeptember első napjára készen volt a csinos épület!

„Rikánbelőli“ négy egyházmegyénk és kolegyomunk főgondnoksága körében szerény tehetségemhez képest nem esékély munkakört találtam hazafiui és atyai fájdalomaim enyhítésére épen akkor, midőn mint a régi rendszer kinövésével több téves fogalom ellen kellett az egyházak vagyona érdekében küzdeködni. S midőn Isten egy fiu- és egy leánygyermekkel megörvendeztetett, s midőn szolgaságban sinlődő édes hazánk egére tornyosult fellegek mögöl naponta mind inkább mutatkoztak a várva-várt kedvezőbb fordulat áldott sugarai, én is teljesen visszanyertem életkedvemet.

Az egyházi téren főképen azoknak nagy száma által látogatott communitási gyűléseken, kik Háromszék önvédelmi harcában és kolegyomunk alapítására hozott áldozataikkal

tanusították hazafias érzelmeiket, az érdekes tárgyak feletti komoly tanácskozások felébresztették bennünk is a hosszas időre némaságra kényszerített szónoklati képességet. Háromszék választó polgárainak önzetlen szivessége érdemünk felett nagyra becsülte a kolegyom alapítása körül tanusított hazafias munkásságunkat, a miért később a politikai pályán is elkötelező bizalommal jutalmazta azt.

14. Az októberi diploma; rövid alkotmányos élet; a provisorium.

Ilyen viszonyok között, ilyen helyzetben jelent meg az 1860. évi október 20-iki diploma az 1861. évi február havi patenssel kiegészítve, mint kísérlet a centralisációnak alkotmányos szintben való érvényesítésére. Megyegyűléseink visszaállítottak: az idegen hivatalnokok eltávolításával ezek helye választott tisztviselőkkel volt betöltendő.

Az új szervezet alapján derék tisztviselőink közé, én is sepsi-széki királybíróvá választattam. Azonban az 1861. április 2-ikára összehívott pesti országgyűlés már annyira előre volt haladva hogy elvállalt hivataloskodásunk rövid tartamát már előre beláttuk. Abban állapotunk meg tehát, hogy kiválóan a nagymérvű corruptió orvoslására fogjuk felhasználni hatáskörünket.

Közyűlésünk elhatározta, hogy nem az előttünk ismeretlen osztrák, hanem az országbírói értekezlet által módosított ősi törvényeink szerint fogjuk folytatni megyénk kormányzását. Ez eredményezte aztán azt, hogy megyénk lakosai visszaemlékezvén azon törvényes intézkedésre, hogy a mely község határába lopott jószágok nyomai be, de onnan ki nem vezetnek s a község a tolvajt ki nem adja, a kártérítésre a község összes lakói elmarasztaltatnak.

Ezen intézkedés megváltoztatta a kényuralom alatt keletkezett ezen jelszót: „Meg ne bántsuk a rossz embert, mert igen esekély bűnhődés után keservesen fogja rajtunk megboszulni magát!”

Tömegesen jelentették be hozzánk a gazembereket. Büntetővizsgáló bizottságunk csak néhány havi szolgálatunk alatt

nyolczvan tolvajt fedezett fel itt és a szomszédos megyék lakói között. Ezekért átírtunk az illető hatóságokhoz s onnan a vizsgálat érdekében hozzánk átkisértettek. Vizsgáló bizottságunk olyan tolvajságokat is kiderített, melyeket a brassóiak majorjaiban, méheskertjeiben azelőtt több évvel követtek el. Kiderített oly nemzetközi tolvajbandát, melynek főnöke egy brassóvidéki lakos volt, a ki mint fuvaros, évenként száznál több lovat szállított ki Oláhországba s ugyan annyit ott lopott át hozzánk. Fel van nálam e banda főnöke jegyezve, de én azon feltevés alapján, hogy becsületes utódai lehetnek, csak F.-nek nevezem; azt azonban nem hallgathatom el, hogy midőn egyszer Előpatakra rándultam, kocsimra ugrott egy ismeretlen ember s így szólott hozzám: „Királybiró uram! kérem bocsássá kezes-ségre szabadon F.-t s mi háromezer forintot fizetünk!” Mikor kezemet fölemeltem, hogy nyakon csipjem, hirtelen leugrott és elszaladott az erdő felé.

Azonban, mint előre is láttuk, néhány hónap múlva olyan jogainkkal és elveinkkel ellenkező eljárást vártak tőlünk, a melyek miatt tisztí állásainkról lemondottunk.

Következett a provisorium. Ennek hivatalnokai népszerűség hajhászatból az általunk börtönre vetett lókötőket szabadon bocsátották, a közlekedési utakat éveken át nem javíttatták. Oláh notabilitásokból és nyugalmazott katonatisztekéből kinevezett főtisztí helytartók vezetése és nyomása alatt, figyelemüket a szebeni „Landtag” képviselőinek választására fordították. Azonban magyar választókerületeink olyan képviselőket választottak, a kik tiszteletteljes fölterjesztésükben kijelentették, hogy ők abban a törvénytelenes gyűlésben nem vehetnek részt. Kivétel volt az egy bereczki képviselő Gábor Imre, ki nemcsak a szebeni landtagba, de onnan a reichstagba is bemenve, a derék Gábor Áron által történelmileg nagyra emelt családi nevet beszennyezte. Örökre kár, hogy nem Gábor Áronnak maradtak gyermekei, hanem Gábor Imrének, ámbár Áron anyagilag szegényen halt el, míg Imre szép vagyont gyűjtött és hagyott örököseinek.

Új választásokat rendeltek el, ezenkívül az administra-

torokat erélyesbekkel és élelmesebbekkel cserélték fel, de azért a választás harmadszor és némely választó kerületben negyedszer is hasonló eredményü volt.

Háromszék területéről négy választókerület és négy székhely város részéről összesen 8 képviselőt kellett választani. Ezért a provisorii kormány erre kiváló gondot fordított főleg a sepsi választó kerületre. Itt az administrator székhelyén ő maga az administrator is a választók között ment ki lakásáról és ezek között ismét haza.

Fontos volt a sepsi kerület választása még azért is, mert a közelfekvő városok a választás megkezdésével és folytatásával szándékosan késedelmeztek, hogy a sepsi választás eredményéről tájékoztatást szerezzenek s ahhoz alkalmazkodjanak.

Az utasítás azt rendelte, hogy az elnök beszéddel nyissa meg a választást, melyben lelkiismeretes meggyőződés szerinti szavazásra hívja fel az arra jogosultakat. Ezután fenszóval legelőbb az elnök adja be szavazatát, végre hogy a rend fenntartása a szavazás folyamata alatt az elnök feladata. Szükség esetére karhatalmat ad rendelkezésére a közigazgatási hatóság.

A harmadik választásra, az új administratoron kívül, még egy székhely születésű esendőrnagyot is berendeltek Temesvárról előlegesen korteskedni.

Én voltam a választási elnök. Magán ügyeimben több napon távol voltam. Csak két nappal érkeztem meg a választásra kitűzött idő előtt. Értesültem, hogy többen kerestek és nagyon le voltak hangolva, hogy nem találtak itthon. Mihelyt beesteledt, csaknem reggelig egymást váltották fel nálam a választók s beszéltek, hogy velük, többel mint a választók felével, az administrator közegci egy ívet íratnak alá, hogy ők a kormány jelöltjére fognak szavazni. Azonban ők kijelentették, hogy nekik bajos más úton járni, mint a melyen a választási elnök és a birtokosok járnak, mert ezekkel együtt kell élniök.

„Majd megtanítja az administrator ur az elnököt is, ha más irányt követ, mint a fennálló kormány kívánja!“ ez volt a válasz. Figyelmeztettek a jó lelkek, hogy engem is kellemtelenségek fenyegetnek. Ők azonban most sem hajlandók velünk szemben más utra térni. „Inkább kimaradunk — mondák — az egész választásból, ha másképp nem igazíthatunk.“

Biztattam, bátorítottam őket, hogy mind ez csak alaptalan ijesztgetés lehet. Kértem, hogy jöjjenek el, mert addig mindent rendbehozunk.

Gondolkoztam, hogy mitevő legyek s abban állapodtam meg, hogy írni fogok *Hössler Nándornak*, az adminisztratornak, mennyiben alaposak ezen hírek?

Valóban írtam is másnap arról, hogy közegei a vidéken minő rémhíreket terjesztettek. E rémhírek alapja — írárom — csak is az lehetne, ha a választási utasítás helyett más adatott volna ki. Felkértem, hogy abban az esetben közölje velem az új utasítást, hogy ahhoz képest tájékozhassam magamat teendőim felől.

Midőn ezen leveletemet írtam. benyitott hozzám *Bethlen Farkas* gróf, a kit Kolozsvárról küldöttek be, — hova a rémhírek kiszárváltak — hogy *Kálnoki Pál* gróffal és velem tanácskozzék. Én megmutattam Hösslerhez írt leveletemet, mire ő azt jegyezte meg, hogy jó volna akkor, ha az adminisztrator elég naiv lenne arra világos választ adni. Hármán is értekezünk, de más teendőt nem láttunk.

Lovas legény vitte el leveletemet. Azt a választ kaptam, hogy az utasítás teljesen érvényben áll. Ha közegeinek fenyegetéseiről konkrét panaszt vesz, meg fogja vizsgálni és megbünteti azt, a ki hivatali állásával visszaélt. Neki is jelentették, hogy a birtokosok közül erőszak elkövetésére készülnek. Ha ez az eset fogna felmerülni, ő is kénytelen lenne hivatali állásából kifolyólag az erélyes eljárásra.

Ezt a választ több példányban lemásoltam és korán reggel beküldöttem Seps-Szent-Györgyre, hogy ennek alapján a megfélemlítetteket a választás megkezdése előtt felbátorítsák. Midőn 8 óra után pár perczezel a megyeházához gyalog felmentem, az adminisztrator a nyitott ablakon lekiáltott: „Megvan 8 óra, kezdjék el a választást!”

„Nincs itt az elnök” — felelték.

„Kezdje meg hát az alelnök!”

„Az sinesen itt,” — viszonozták. — Mikor az elbujt.

Eközben megérkeztem. A jegyzőket eléültöttem s a választást rövid beszéddel megnyitottam. Kiválóan azt hangsúlyoztam, hogy mindenki meggyőződése szeriut arra szavazzon, a kit a

képviselői állásra a legméltóbbnak tart. S ha én avagy bárki más meggyőződésükre nyomást gyakorolna, az olyan nemesak a szavazók önérzetét sértené meg, de egyuttal ő Felségének nemes szándéka ellen cselekednék. A ki ilyen nyomásnak engedne, méltatlanná tenné magát a legszebb polgári jog gyakorlására. Aztán beadtam szavazatomat. Ismét multkori képviselőnköt választottam hangosan.

Mialatt a jegyzők a szavazatomat beírták, az administrator is bejött, s így szólott:

„Én is meghallgattam az elnök ur megnyitó beszédét, köszönöm loyaltását.“ Egyszersmind tudtomra adta, hogy a rend fentartására N. N. dullót bocsátja rendelkezésemre.

Megköszöntem loyaltásom elismerését, s kijelentettem, hogy tudomásul veszem N. N. dullónak rendelkezésem alá bocsátását; azonban bizom a választók érettségébe s hiszem, hogy karhatalomra nem lesz szükség.

Midőn az administrator a terembe lépve hozzám bejött, egyetlen hű dullója ezt suttogta a választók között: No, most azért megy az elnökhöz, hogy megrágja füleit! Ez a dulló azzal is kérkedett, hogy a szavazást az ő járásával kezdik el és a kormányjelölt számára legalább 150 többséget biztosít. E suttogás a választók között mind tovább-tovább terjedett.

Szerencsére 10–12 birtokos élén a derék Szentiványi György, épen akkor lépett be a terembe, midőn azt mondtam, hogy karhatalomra nem lesz szükség. Szentiványi ehhez még ezt tette: „Nem lesz bizony itt részünkről semmi rendetlenség, csak a másik részről ne kezdjék.“ Erre én ezt jegyeztem meg: „Engedjen meg nekem, tisztelt barátom, de mi ide nem tanácskozni, hanem szavazni gyűltünk össze!“

Az administrator ur is fel akarta használni ezt az alkalmat, hogy állása tekintélyével imponáljon s izgatott hangon így szólott:

„Ha a tekintetes urnak valami kérése van, saját hivatali helyiségemben megtalálhat, de kikérem magamnak, hogy rám vonatkozólag bárhol ily hangon szót emeljen! mert . . .“ itt mellét verve, folytatni akarta, de én közbeszóltam:

„Méltóságos ur! Mint előbb Szentiványi barátomnak is mondám, ismétlem, hogy itt ma csak is szavazásnak van helye

és ideje. Az utasítás a rendfentartás hatáskörét az elnökre ruházta, az most én vagyok. Igen sajnálnám, ha a rendreutasítás kellemetlen kötelességét legelőbb is méltóságoddal szemben kellene gyakorolnom. Ismételten köszönöm loyaltásom felől tett nyilatkozatát. Tudomásul vettem azt, hogy szükség esetén a rendfentartásra N. N. dultó segélyét igénybe vehetem. Most arra kérem méltóságodat, hagyjon magunkra, hogy a szavazást folytathassuk. Midőn ezt bevégezzük, lesz szerencsém méltóságodnak, mint megyénk ez időszerinti főtishti helytartójának, a választásról vezetett jegyzőkönyveket átnyujtani. Én visszavonulok esendes falusi magányomba és maradok megyénk szerény polgára.“

Illemesen elbucsuztunk. Az administrator ur eltávozott. Mi folytattuk a szavazást.

Künn az a hír terjedett el, hogy én az administratorot a teremből kiutasítottam. A félelem erre eltűnt és a kormány jelöltje alig kapott 15—20 szavazatot.

A délutáni órákban „A választók“ aláírással nyílt levelet kaptam Ilyefalváról. „Szerencsétlétjük a választás reményfeletti sikerét s ennek öröm-mámoreban megválasztottuk.“ Ez volt a levélke tartalma. Én eleinte azt hittem, hogy Berdét választották meg; csak azután értesültem, hogy azok a jó emberek a sepsi választók hazafias érdekét az én igénytelen személyem kitüntetésével jutalmazták meg.

Csak is ilyen magatartással jutottunk odáig, hogy 1865-ben ismét alkotmányos érzelmű főispánokat nyertünk.

15. Országos képviselőkódésem 1865-ben Kolozsvárt és 1866—68-ban Budapesten.

1865-ben ismét összehívták a megyegyűléseket. Az 1865. évi november hó 19-ik napján megnyitandó kolozsvári országgyűlésre a követek választását elrendelték. Általános örömmel üdvözöltük ezen szebb jövővel biztató intézkedéseket.

Én a főispán beiktatása után néhány napra hazulról eltávoztam s csak Dénes napján érkeztem vissza.

Esete bementem Sepsi-Szent-Györgyre főkirálybiránk nevénapját üdvözölni, a ki, minthogy a megyeháznál javítások folytak, egyik birtokosnál töltötte az estét. Ott volt még a háziakon kívül *Künnle József* ügyvéd ur.

A főispán a nőket mulattatta. Künnle és a házi ur mesélték nekem a távollétem alatt történeteket, hogy *Turi Gergely* nagyszámu ellenzéki pártot szervezett; a mult napokban Sepsi-Szent-Györgyre jöttek, itt a Székely-pártiakkal való politikai vitatkozás közben a Turi-pártiak egy tele üveget dobtak a Székely-pártiak közé s valószínűleg párbaj lesz belőle. Sajnálatlaltal jegyeztem meg, hogy nem esuda, ha *Turi* pártoskodik, mert azt ő 1861-ben is megkísérlette, midőn az orbai királybiróságra vágyakozott. Akkor a derék *Donáth*tal szemben megbukott. 1863-ban ismételte, s ekkor sikerült neki, *Berdével*, az alkotmányhű párt jelöltjével szemben magát a szebeni gyűlésre megválasztatni. Azonban a Székely-pártnak itt nincs értelme, mert megyénk ősi lakosai valamennyien székelyek vagyunk.

„Nem a nemzetről, hanem az ön nevééről nevezik ezen pártot,” felelé Künnle.

„Az nem lehet — mondám — mert nekem ninesenek egyéni

aspiratióim. S a jelen viszonyok között, midőn az 1861-iki el-
lenzék is *Deák Ferencz* második feliratát fogadta el program-
jául, csakis a csekély számu nemzetiségi fractiók nem tartoz-
nak ahhoz.“

Megkérdeztem, hogy kik lehetnek az ily értelemben vett
Székely-pártiak?

Künle néhányat megnevezett.

Megköszöntem szivességét; egyuttal kijelentettem, hogy
egytől-egyig önzéstelen hazafiak s jó barátaim is. Mondottam,
hogy fölkeresem őket s meg fogom kérni, hogy ha nem akarják
azt, hogy a közügyektől teljesen visszavonuljak, kiméljék meg
a pártoskodás szennnyétől szerény nevemet. Erre kértem Künlét
is. Azóta nem is hallottam a Székely-párt emlegetését.

Megválasztották a képviselőket. A jó illyefalviak engem
tiszteltek meg bizalmukkal. Kolozsvárt aztán nagy szótöbbség-
gel határoztuk el Erdélynek az unióhoz való ragaszkodását.
Eunek következtében az 1865. évi december hó 10-én Buda-
Pesten megnyitott országgyűlésre minket is meghívtak. Új
választások voltak és engem oda is megválasztottak. 1866. már-
ciusban léptünk be mi erdélyi képviselők a képviselőházba
s a még életben levő regalisták a főrendiházba. A közös ügyek-
ben kiküldött javaslatkészítő bizottságba, a már kiküldött 52
tag április havában 15 erdélyi képviselővel 67 tagra egészítte-
tett ki s munkálkodását megkezdette. E bizottmány május 5-én
15 tagot küldött ki és ez ismét három tagot bizott meg a ja-
vaslat elkészítésével.

Azonban a porosz háboru kiűtvén, június 26-án az ország-
gyűlés elnapoltatott, s csak október 17-én hivatott ismét össze.
A törvényhozási munkálkodás a miniszterium kinevezése és a
koronázás előtt nem lévén megkezdhető, az országgyűlés a bi-
zottmányok megválasztására szorítkozott: pl. a közigazgatás
szervezetének a felelős kormány és a népképviselőhez való
összeillesztésére, házzsabályok készítésére és más egyebekre ter-
vet készíteni.

Kiváló figyelmünket azonban a 67-es bizottmány mun-
kálkodása vette igénybe. A 15-ös bizottság a közös védelmet
egyhangulag elfogadta. Azonban *Tisza, Gyözy, Nyári, Ivánka* a

delegáció helyett a két országgyűlés eltérő nézetei esetén, a király döntő elhatározását indítványozták s a közös miniszterium helyett a külügyekre az ő Felsége személye körüli minisztert, a hadügyekre egy ő Felsége által kinevezendő főparancsnokot, hogy mindezek a kinevezések a két országban a miniszterek által ellenjegyeztessenek.

A 15-ös bizottság munkáját, a kisebbség véleményével együtt, június 25-én az elnapolás előtt a 67-es bizottmányhoz beadta.

Mindeddig nem volt pártokra való szakadás. A képviselőknek együtt volt körhelyisége a *József-tér* mellett, az akkor „Vierek” nevű épületben. Oda egybegyűlve, vártuk a híreket a Bécsben levő jeleseink közbenjárásának eredményéről és a miniszterium kinevezéséről, melyet a november 14-iki magas leirat kilátásba helyezett volt.

A 67-es bizottság folytatta munkálkodását; a többség elfogadta a 15-ös bizottság javaslatát és azt a 14 tagból álló ellenzéki javaslattal együtt benyújtotta a képviselőházhoz.

1867. február hó 17-én ő Felsége *Andrássy Gyula* gróf miniszterelnököt, a kinevezendő miniszterek névjegyzékével audienciára rendelte. A képviselők között akkor forgalomba hozott hír szerint, ő Felsége a névjegyzéket megtekintve, azt mondotta volna, hogy nincs ellene kifogása; csakis a belügy-miniszteri állásra jelölt *Tisza Kálmánra* vonatkozólag intézem önhöz e kérdést: olvasta-e a tegnapi „Hon” ezimű lapban a geszti levelet?

Andrássy: „Még nem.”

„Itt, van olvassa el.”

Andrássy elolvasta és a névjegyzéket úgy igazította ki, hogy *Wenckheim Béla* grófot belügyminiszternek és *Festetics György* grófot ő Felsége körüli miniszternek jelölte.

Akár a geszti levél, akár más oka volt, sajnálatos, hogy az Andrássy-miniszteriumban nem *Tisza K.* vette át a belügy-miniszteri tárczát, mert létesíthette volna az 1865. évi röpiratában kifejtett eszméit a parlamenti kormány s megyei rendszer összeillesztéséről akkor, mikor sokan éltek még mint munka-

képesek azon nemzedékből, mely az ősi megyei rendszer iskolájában növekedett. De most már kidőlt azon nemzedék s 45 év alatt a burocracia annyira megesontosodott, hogy most azon „alkotmányos jogok hű öréne s politikai iskolának“ méltán nevezett rendszerre visszatérés meddő kísérlet lenne, s talán az 1867-iki törvény elleni ostromot sem kezdette volna meg más szerényebb capicitás oly vehementiával, mint Tisza.

Ő Felsége aláírta a kinevezést és már február 18-án az ország mindkét házában ki lett hirdetve. Nagy volt a nemzet öröme. Este a nép ezrei által kísért fáklyásmenet mellett üdvözöltük *Andrássy* grófot és miniszter társait.

A 67-es bizottmány többsége által a képviselőházban benyújtott kiegyezési javaslatot az ellenzék legkitünőbb szónokai támadták meg. Azt fejtegették, hogy mivel a *pragmatica sanctio* értelmében magyar hazánk és ő Felsége örökös tartományai között esakis az uralkodó azonossága és a kölcsönös védelem létezik, e célból Magyarország kész az örökös tartományokkal esetről-esetre nemzetközi eljárás útján érintkezni. A delegatiók és a közös miniszteriumok a nemzet vagyonáról, vérérről s a külügyről való rendelkezést a törvényhozás köréből kivonva, önállóságunkat veszélyeztetnék és teljes beolvadásra vezetnék, stb.

A Deák-párt jelesebb szónokai ezen állításokat megczáfolni s az aggodalmakat eloszlatni igyekeztek. Ugy a Deák-párt, mint az ellenzék részéről nagy számmal irattuk fel magunkat. Azonban mind a két párt jelesebb szónokai annyira kimerítették *pro et contra* az érveket, hogy naponkint újabb beszédekre kellett készülnünk, hogy a már hallottakat ne ismételjük. Végre 1867. márczius 18-án *Deák Ferencz*, hazánk örökemlékü bölese, szólalt meg és a csak neki adatott egyszerűen ékes szavakkal támogatta jogi, történelmi és az ez idő szerinti európai államalakulások szempontjából a 67-es bizottmány munkálatába foglalt eszméket s azoknak keresztülvitelére irányzott tétéleket.

A helyeslés és éljenzéseknek nem volt a gyűlés végeig szünete. Ezután már mind a két pártról szólásra feliratkozottak tömegesen huzatták ki neveiket. A képviselőház a bizottmány

többségének közözügyi javaslatát 1867. márczius hó 30-án 140 többséggel elfogadta. Ugyanezt tette május 29-én az erre vonatkozó törvényjavaslattal. Elfogadták ezt a főrendek is. Junius 12-én a koronázott király szentesítette az 1867. évi XII. törvényezikket. Az erdélyi képviselők belépésével már előbb kiegészített országgyűlés koronázott királyunk jogara alatt fokozott igyekezettel kezdette meg törvényhozási munkásságát. Fellelős nemzeti kormányunk kellő sorrendben nyújtotta be a törvényjavaslatokat, hogy három százados közjogi küzdelmeink miatt mélyen érzett hátramaradásunkat mielőbb pótolhassuk. Azonban a közözügyek tárgyalása alatt alakult ellenzék köz-elismerést érdemlő, szép és kitűnő tehetségét a pártoskodás veszélyes tüzének élesztésére és terjesztésére fordította a helyett, hogy békés uton visszaszerzett jogainkat s a törvényhozás komoly feladatát üdvös hatásu orvosszerek feltalálásában és ezek tapintatos alkalmazásában kereste volna.

S egészen az agyonbeszélésig terjedő taktikával késleltették a tárgyalások előhaladását s élesztették időről-időre a pártküzdelmeket. És ezt nemcsak a törvényhozó termekben, de a társadalmi téren is az egymás elleni gyűlölködésig fokozták.

Ámbár hiszem és vallom, hogy az eszinek és elvek tisztázására az ellennézetek hangoztatása s azoknak meghallgatása, figyelembe vétele nélkülözhetetlen: mindazonáltal az a körülmény, hogy az ellenzék a helyett, hogy hazánk anyagi, szellemi és erkölcsi gyarapítására concentrálta volna erejét, a hosszas küzdelmekkel kifogástalanul hozott törvények éles megtámadását tűzte ki feladatának mielőtt a gyakorlati élet azoknak jó vagy rossz eredményét igazolta volna, hazafias keblemnek mély fájdalmat okozott. Azt sem hallgathatom el, hogy az 1867. évi XII-ik törvényezikket még bölesőjében megkezdett ostrom utánzásának tartom a román izgatóknak az unió és az ultramontánoknak az egyházpolitika ellen megindított áldatlan küzdelmeit.

Az ellenzéknek az itt jelzett módon való szervezkedése és taktikája eredményezte egyfelől azt, hogy a Deák-párt szorosabban tömörült, másfelől, hogy az ellenzék két pártban csoportosult. Így aztán a képviselőház három pártra oszlott, melyek

között tulnyomóan legerősebb maradt a Deák-párt, utána a balközép s végül a szélsőbal. A küzdelem kiválóan a közügyekre szorítkozott. A két ellenzéki párt között csak az volt a különbség, hogy a balközép belépett a delegatióba, a szélsőbal nem.

A fennebbiek után talán szükségfeletti, de mégis röviden megokolva meg kell mondanom, hogy én lelkiismeretes meggyőződésből *Deák Ferencz* vezérsege alatt az 1867. évi XII. t. czikket védő pártban maradtam, mert most, midőn a létező államalakulások után 30—60 s még több millió népességű államok is fennállhatásuk kellő biztosítása érdekében más kúhatalmakkal való szövötkezésre vannak utasítva, veszélyes kockáztatásnak tartottam 15—18 milliónyi magyar hazánk merev izolálását. Veszélyesnek még abban az esetben is, ha mentve lennénk a nemzetiségek kifelé gravitálásától, az egyházi társadalmi különérdekű osztályoktól s ha valamennyien a dieső *Hunyadiakhoz*, *Zrinyihez*, *Kinizsihez* és *Dugovicshoz* hasonló hősök lehetnénk is. És mindezekért szövötkezésünk elvitázhatalanul szükséges.

S ha a felséges Habsburg-ház jogara alatti, most alkotmányos osztrák tartományokkal vérpatak nélkül fel nem bontható kölcsönös védelmi kötelezettséget nem is kellene tekintetbe venni: földrajzi helyzetünk s csaknem hasonló számú polyglott népességünk, minket és azon tartományokat kölcsönösen egymás szövetségére utalna. Ezt pedig most a francia, olasz és porosz-olasz seregeknek az osztrák birodalom ellen győzelmesen végzett háborúi után annyival biztosabban tehetjük, mert háromezázados szenvedéseink okai merőben letűntek: 1-ör, hogy uralkodó házunk a német hegemoniára törekedett, 2-or, hogy olasz tartományaihoz szilárdul ragaszkodván, nem volt hazánkban vége-hossza a pénz- és véráldozatoknak, 3-szor, hogy alkotmányos hazánk a kényuralom alatt volt örökös tartományokkal ugyanazon bécsi miniszterium alatt állott.

Merőben megszűntnek tekinthető azért, mert felséges királyunk és családjának szebb jövőjét csak a magyar hazának és Ausztria hasonló megerősödésében és felvirágzásában találhatjuk meg. És hogy ezt felséges királyunk is belátta, tanusította az a 100 ezer arany is, melyet az 1848—49-iki honvé-

deknek segélyezésére legkegyelmesebben adományozott, s ezzel a sötét mult feledésére dicső példát adott.

Pedig a Deák-párthoz való ragaszkodás némi önmegtagadással volt összekapcsolva; előbb a kiegyezés folyama alatt azért, hogy a mérséklet és tapintat határai között megmaradjunk; később, hogy az ellenzék kiméretlen támadásaival — s gyakran személyeskedő nyilatkozataival előidézett izgalom miatt a mérsékletben gyakorlatilag kevésbbé fegyelmezett szónokok a támadáshoz hasonló visszatorlásra ragadtatván magukat, az éles pártküzdelmeket még inkább ne fokozzák. Tanácskozásainkat inkább csak a központon ismeretes régi gárda edzett szónokai által folytattuk. Mi a központtól távol lakó ujonez képviselők a törököktől kölesönzött ezen jelszót fogadtuk el: „Beszélni ezüst, hallgatni arany.”

En ezért helyi érdekü ügyeink előmozdítására fordítottam minden szabad időmet. Ezek között első sorba helyeztem a következőt:

Még Thun gróf osztrák cultusminiszter megszüntette volt a határőri czredék elemi iskoláit és azon felekezeteknek adta át, melyek az iskola helyi községében a többséget képezték. Így Erdélyben a nagyobbak és jobban dotáltak a római katolikus, a görög katolikus és görög keleti felekezeteknek jutottak.

A sepsi-szentgyörgyi normal iskola az ev. ref. egyháznak s a helyhatóság ezt át is adta az illető ev. ref. esperesnek, az egyházi hívek pedig a sepsi-szent-györgyi gymnasiumnak. De a norma iskola igazgatója a helytartósághoz folyamodott, hogy Háromszéken ez a germanisatio egyetlen tűzhelye.

A róm. kath. püspök is kért belőle Csik-Somolyóra egy tanári fizetésre való tőkét. Pedig tőkéje nem is volt. E miatt a helytartóság az átadást visszavonta.

Az ügyet Korbuly ultramontán tanácsosnak adta ki referálásra és nála maradt tiz évig. Ennek megoldását kérni, sokat jártam a cultusminiszteriumba, informáltam *Eötvös József* báró minisztert, *Lipovinsky* és *Tanárky* államtitkárokat. Megígérték, hogy elintézik, csak a guberniumtól felkaphassák az ügyiratokat. En e háromévi ciklus alatt, mikor több nap: szünet

volt, mint királybíró, főgondnok, férj, atya és gazda tizenkét-szer jöttem haza és Pestre vissza.

Utazásomat mindig úgy intéztem, hogy Kolozsvártt elme-
hessek *Píchy* grófhhoz és a referenshez. Így aztán épen midőn az
első delegatió Bécsben ülésezett, *Tanárky Gedeon Szerémley Lajos*
akkor fogalmazó s később tanfelügyelő által megizente, hogy az
ügyiratok felérkeztek, ellátták és a reformátusoknak átadását
megrendelő fogalmazványt a miniszter alá is írta, most tisztá-
tazzák s holnap kaphatom. Azonban épen akkor a hadügy-
minisztert a delegatióban képviselt, magyarul tudó Grivisics
ezredesnek reactionarius nyilatkozatai miatt *Andrássy* és *Lónyai*
grófok sürgőnyileg Bécsbe hívták *Eötvös* bárót. Hárman mentek
panaszos kérelemmel királyunk ő Felségéhez, a ki alkotmá-
nyos érzelmei nyilvánításául G. ezredest nyugalmaztatta. Midőn
Eötvös báró Bécsből haza érkezett, *Berde Mózes* képviselő egy
sepsi-szent-györgyi sürgőnyt mutatott neki be, melyben 150
legtekintélyesebb birtokos nevében azt kérték, hogy a norma-
lis iskolát engedje át felekezeti nélküli ipari, gazdasági vagy
más iskolai célra.

E miatt aztán a már letisztázott intézkedést *Eötvös* nem
írta alá, hanem a *Berde* által tolmácsolat 150 birtokos kérésé-
nek engedett. Tény az, hogy a 150 birtokos sokkal nagyobb
része nem is tudott a dologról, de ily módon az én sok fárado-
ságos munkám is meghiúsult.

Ezután egy ünnepi szünetre épen akkor jöttem haza, mi-
dőn az orosz kormány által pártolt *Bretiano János* oláhországi
miniszterelnök és társai a magyar állam ellen intézett izgatásai-
nak híre nagyon el volt terjedve. Velem utazott egy pesti tekin-
télyes polgár, a ki nekem bizalmasan mondotta, hogy ő a hely-
zet felől nyerendő tiszta információ végett utazik, kormányunk
megbizásából Bukarestbe.

Ugyanakkor láttam, hogy Nagyváradon és Aradon, mint
a vasutak akkori végpontjain, 13 frt volt egy köböl rozs vagy
törökbuza; Erdélyben pedig Tordától Háromszékig sehol sem
volt három forintnál drágábban eladható s így is a pénzforgalom
hiánya miatt csak kis mennyiségben.

Midőn az ünnepi szünet után Pestre érkeztem, a Deák-párti
körben erdélyi kartársaim közül többen körülfogtak és az er-

déli viszonyok felől tudakozódtak. Én elbeszéltem, hogy a *Bretiano* készüldéseiről ott is olyan hírek szállingóznak, mint Pesten. De nagy baj, hogy Erdélyben a pénzforgalom annyira csökkent, hogy a földmives még az adófizetésre szükséges összeget is nehezen bírja terményeiből beszerezni.

Az ipar pang, mert a pénz szűke miatt nincsenek vevők. Ezért jó lenne kieszközőlni, hogy a Királyhágon-inneni területen oly tulságos drágán élmezgett és a beszállásolás miatt is sok panaszt előidéző nagyszámu ezredekől nehányat helyezzenek át Erdélybe. Ha ott a fogyasztás és pénzforgalom növekedésével tíz forintra is emelkednék a most körülkint 3 frtos rozs ára, a miért itt 13—16 forintot fizetnek, jelentékeny összeget takarítna meg az állam. Egyuttal Erdélyben is növekednék az adófizetési képesség. Erre az öreg *Bethlen János*, multjában is legjelesb hazánkiai egyike, akkor az erdélyi képviselők *Nestora* és erdélyi értekezleteink elnöke, az ő tulságos lovagias nézőpontjából ezt felelte: „Ezzel az oláhok szarvát fogják növelni, ha mozgolódásaiknak csak hírére is mozgósítják a katonaságot.“

Erre én azt válaszoltam, hogy oly félremagyarázhatás elleni óvakodásból a pénzügyi és honvédelmi miniszterekhez intézendő interpellációval vélem azt kellő értékre leszállítani és hogy az interpelláció annál tapintatosabb legyen, annak megtételére épen őt kérhetnők fel. De az öreg ur ragaszkodott nézetéhez és a feledhetetlen *Zeyk Károly* ezt sugta nekem: „Ne vitatkozz az öreggel, a ki már is izgatott kezdett lenni. Szóljunk erről Lónyaival.“

Ezután néhány nappal *Bánffy Albert* keresett fel a Deák-körben egy tarokk-asztalnál s ott így szólott hozzám: „Ne sajnáld, ha ma nincs szerencséd a tarokkban, mert ma magasabb helyen részesültél kitüntetésben. Az ő felsége elnöklété alatt tartott miniszteri tanácsban előfordult neved. *Lónyay* azt indítványozta, hogy az elesőbb élmezghetés és az erdélyi szük pénzforgalom élénkítése érdekében küldjenek oda katonaságot. *Andrássy Gyula* gróf miniszterelnök ezt nem helyeselte, mert a mozgósítással az izgatók szarvát növelnők. *Lónyay* erre azt jegyezte meg, hogy a képviselők Erdélyben a jelen viszonyok között az adózási képességet is kétségbe vonják. „Van

tudomásom róla — mondá *Andrássy* gróf, hogy *Székelv Gergely* ilyen híreket hozott, de több képviselő tulságosnak tartja ezt az aggodalmat.“

Igy maradott el a katonaságnak Erdélybe áthelyezése s most isszuk annak a levét nemcsak az erdélyi pauperismusban, hanem a román memorandumokban és a későre alkalmazott sajtóbírószági szelíd elmarasztalásokban. Akkor, az izgatások kezdetén csupán a katonaság meglátása is már mérsékelte volna annak árammá növekedését és Erdély elkoldusodását.

Több szerencsém volt az 1868. évi 53. törvényezikk javaslatához, a harmadik osztályban nyilvánított módosításommal.

Ezen törvényjavaslat tárgyalása messze benyult a nyári napokba. Hogy a tárgyalás gyorsabb menetű legyen, *Eötvös József* báró vallás- és közoktatásügyi miniszter személyesen megjelent minden osztályban. Midőn a törvényjavaslat azon tételét olvasták fel, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek atyjok vallását kövessék, szót kértem. *Eötvös* báró azonban előzőleg azt jegyezte meg: „Ha az anyát jobbnak tartjátok, elfogadom, mert inkább az anyák csepegtetik a vallásos érzelmeket a gyermekek keblébe.“

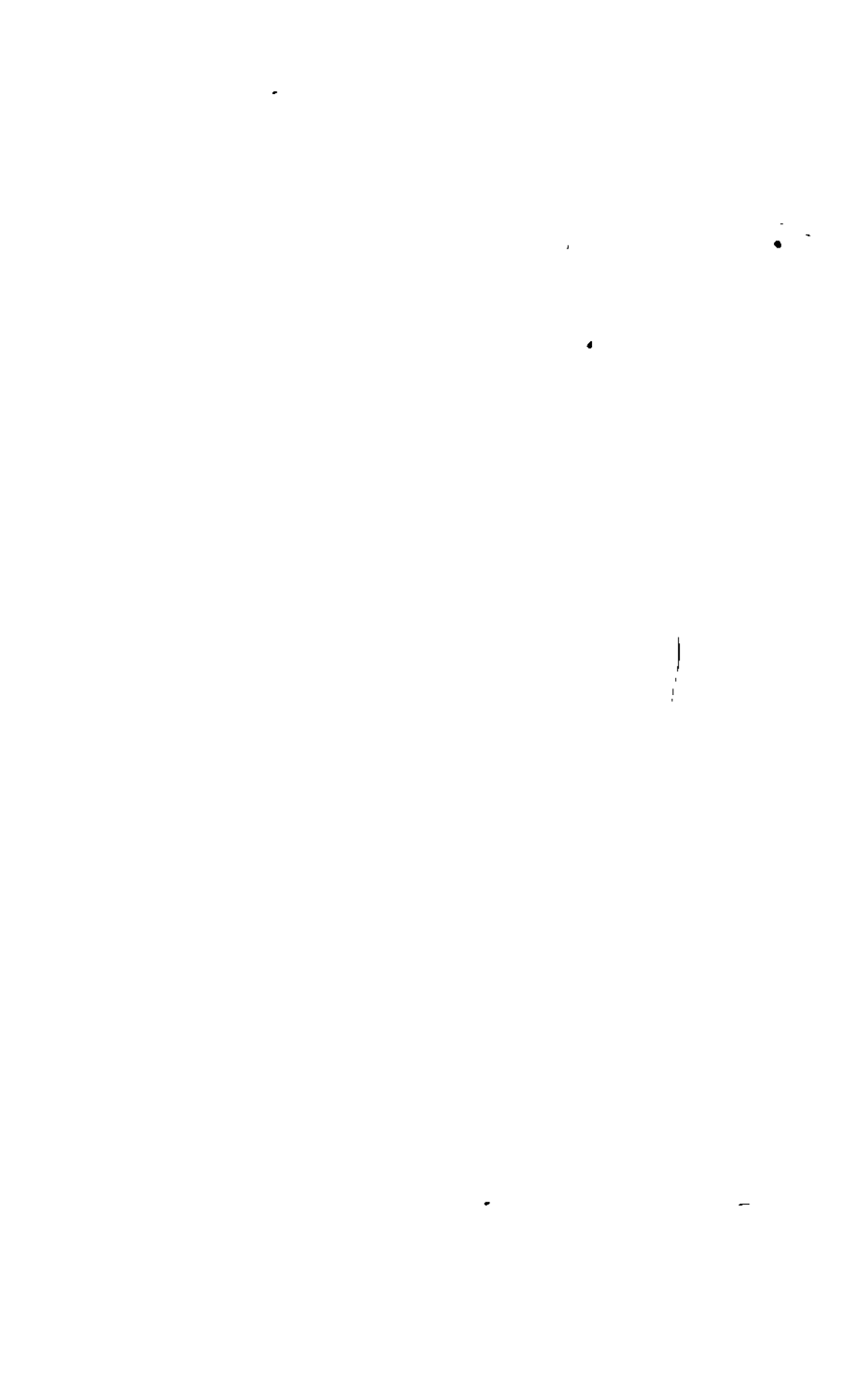
Én azt mondtam, hogy jobbnak tartom, ha a fiuk az apa, a lányok az anya vallását követik. Erre *H.* és *D.* tekintélyes képviselők, később főispánok, egyszerre így kiáltottak fel: „Isten mentsen, hiszen nem lehetne nagyobb szerencsétlenség, mint ugyanazon egy házban két vallás!“ Erre viszont megjegyeztem, hogy az elméletek jó vagy rossz voltát a gyakorlat dönti el; Erdélyben három század óta ez a törvényes gyakorlat. Ennek köszönhetjük a családi boldog életet a vegyes házasságokban.

Innen van az, hogy ott még az is, a ki leginkább hajlik a rajongás felé, türelmesebb, mint az uralkodó vallás hatása alatt növekedett legműveltebb egyének.

Nagy része engem pártolva, szólott még *Binder* erdélyi képviselő, aztán pártolta az egész osztály többsége, a miniszter elfogadta és *Bittó* elnök enunciólta. Más osztályok is ilyen módosítással fogadták el a miniszter javaslatát. Így fogadta el

mind a két törvényhozó testület az 1868. évi 53-ik törvény-czikket.

1868. vége felé képviselői megbízatásom ideje lejárt. Visszatértem őseim s magam szülőhelyére, a nekem kiválóan kedves Háromszékre, a hol az érdemem feletti bizalom elegendő munkatért nyitott szerény tehetségemnek. Visszavisznek tehát emlékeim itthoni élményeimre.

MÁSODIK RÉSZ.

16. Megyei közügyek.

Megyegyűlés a választó-kerületek miatti — Az ellenzék fellépése. — Az első virslik a képviselőválasztásnál. — Királybíróvá történt megválasztatásom. — Municipium abszolút rendszerrel.

Említettem, hogy 1865-ben, főkirálybírónk nevenapja estőjén már hallottam egy háromszéki ellenzéki párt alakulásáról. Kérdeztük, hogy mi a programjuk? ezt felelték: „Az 1861-iki határozati párt támogatása.”

Mi erre megjegyeztük, hogy a határozati párt már 1861-ben eshetőlegesen győzelmétől visszariadva, bár többségben voltak, közülök három visszavonult, hogy a felirati párt egy szavazattal győzzön s hogy az ellenzék vezérférfiai is az 1865. évi képviselőválasztások alkalmával a Deák-párt második feliratának pártolását vallották programjuknak. Erre nem birtak felelni, de az ellenzék részére mégis tovább folytatták a toborzást,

Ennek az lett az eredménye, hogy az 1865. évi választáskor a Kézdi és Orbai székekből alkotott kerületből a kolozsvári országgyűlésre és az 1866-iki pesti országgyűlésre Turi Gergely lett képviselő a következő előzmények segélyével:

Az 1865. évi főtiszti utasítás értelmében, a megyegyűlésekre az 1848. évi népgyűlés által kinevezett tagokat hívták be; a főtiszti utasítás 13-ik pontja a főtisztek belátására bízta, hogy az országos képviselők a megye központján vagy kerületenként választassanak meg.

Addig az ellenzék csakis Kézdi és Orbai székekben birt toborzani, de Sepszi-székekből még akkor egyet sem; a megye székhelyét pedig Sepszi találta legközelebb. Ezért az ellenzék fűhöz-fához kapkodott, hogy a főtisztet választó-kerületek alakítására bírhasssa.

A megyegyűlésre kitűzött nap előtt egy rokonom temetésére távoztam. Elindulásom előtt a főtsízt megbízott, hogy puhatolódjam a temetésre megjelenő befolyásosabb egyének nézete felől: vajjon a központi vagy a kerületenkénti választás mellett vannak-e, s tudósítsam őt még azon nap estéjén. Csaknem az egész háromszéki értelmiség jelen volt a temetésen. Többekkel beszéltem. Mindenik a központon történő választás mellett nyilatkozott. Főkép azért, mert 1848-ra a II. t.-cz. 8. §-a értelmében már akkor a központi választás volt elhatározva az illetékes közgyűlésen; másfelől azért is, mert az idő rövidsége miatt méltányos arányu kerületeket alakítani a képviselőválasztás előtt már nem is lehetne.

Az aránytalan kerületeket csakis a Nádasdy-féle patens rendelte el, midőn 1863-ban a szebeni gyűlésre képviselőket választatott, de akkor 4, most csak 2 képviselő volt választandó.

A temetésről egyenesen a főtsízhöz mentem, hogy beszámoljak megbízatásom eredményéről. Midőn a szobába léptem, ott találtam *b. Szentkereszti Istvánt* és *Zsigát*, ki addig Deák-párti volt, de később az ellenzék alakulásakor ehhez csatlakozott. Kölesönös üdvözlét után a főtsízt így szólalt meg:

„Megbeszéltük a választás ügyét és abban állapodtunk meg, hogy Sepsí- és Miklósvár-széket az egyik, Kézdi és Orbai széket a másik választókerületté alakítom.“

Én azt feleltem: „Ha ez lett elhatározva, akkor arra kérem, hogy az utasítás felolvasása után ne boesássa ezt az ügyet tanácskozássra, hanem jelentse ki, hogy a választók könnyebb-sége érdekében az utasítás 13-ik pontja alapján a megyét két kerületre határozta felosztani. Én a gyűlés megnyitása előtt igyekezni fogok kieszközölni, hogy azon intézkedés ellen a legtekintélyesebb tagok közül szót senki se emeljen.“

Ezen ígéretem beváltása sikerült is annyira, — propter bonum pacis — hogy midőn a főtsízt nyilatkozatát megtette, mi, a kik az előbbi napon a központon történő választás mellé véleményeztünk, voltunk az elsők, a kik helyeseltük a főtsízt intézkedését s abban megnyugodtunk.

Ezután *b. Szentkereszti István* hálás elismerését nyilvánította a főtsíztnak a bölcс intézkedésért. Én és elvbarátaim azt mondtuk: „Menjünk tovább!“

Azonban szót kért szabadságharezuink egyik derék törzstiszteje, a ki Bem tábornoknak is kedvelt katonái közé tartozott és a ki akkor s azután is mint igen jellemes ember s lelkes hazafi köztisztviselőben állott s közbizalmat élvezett.

Ő még melegebben nyilvánította köszönetét a főtisztnek böles intézkedéseért s így végezte beszédét:

„Törpüljenek el mindazok, kik csak gondoltak is arra, hogy vércink árpa-kenyeren a központba jöjjenek választásra, mert azok csak a szegényebb népet akarták legjobb polgári jogának gyakorlásától megfosztani!”

Ezen erős kifejezéssel szemben felhíva éreztem magamat, hogy az én és elvtársaim igazolására a felénk dobott keztyűt fölvégyem. Nyíltan beismertem, hogy azok közé tartozom, kik miután országosan óhajljuk és igényeljük, hogy mindenek előtt legyen *restitutio in integrum*, mintán az erdélyi 1848. évi II. t.-cz. 8-ik §-a a törvényhatóság hatáskörébe helyezte azt, hogy „a hol szükségesnek láttatik, területi és népességi arányban választókerületek alakíthatók” s ennek folytán Háromszék törvényhatósági közgyűlése már akkor elhatározta, hogy a két képviselőt a megye központján választja meg, s minlán az idézett törvény következménye szerinti területek alakítására a közeledő választásig elegendő idő sem áll rendelkezésre, azt válluk, hogy a két képviselő választása most is a központon viendő keresztül. Azonban a felolvasott főtisztli utasításból arról értesültünk, hogy az ezen ügy feletti döntő határozat a főtisztli hatáskörbe téteget, azért én és elvtársaim, nem keresve abban a *restitutio in integrum* lényeges megsértését, elsők voltunk, kik az abban való megnyugvásunkat helyeslésünkkel nyilvánítottuk. Ennélfogva a jogfosztás súlyos vádja ellen magunkat igazolva és a főtiszt ő méltóságának határozatát tudomásul véve, tisztelettel kérem, ne méltóztassanak régen óhajtott municipalis gyűlésünket hasonló éles vádakkal keseríteni.”

Ezen nyilatkozatomat várakozás feletti helyesléssel fogadták.

Turi Gergely az ellenzék alapítója és vezérfőfia ezután így szólott: „Minthogy a főtiszt a kerületenkénti választást rendelte el, s most a főtiszt a megye: Éljen! Éljen!”

Azonban a főtiszt sem tartózkodott ezen izgató nyilatkozat nyilvánításától:

„Végig halgattam Sz. G. sophizmáit, de komoly elhatározásomtól semmi sem tántoríthat el. Ismétlem a körületenkénti választás feletti elhatározásomat.“

Én sem mulaszthattam el sajnálatomat kifejezni a felett, hogy ő méltósága sophismának nevezi lelkismeretes meggyőződésből folyó érveimet. „Ezzel szemben vigaszt nyújt az, hogy a mint beszédemnek helyesléséből következtetni merem, a tisztelt közgyűlés többsége osztja nézetemet. De őszintén nyilvánítom azt is, hogy e kellemetlen incidensből semmi keserűség sem tapadt keblemhez. Ujból ismétlem, hogy az utasítás 13-ik pontjában ő méltóságának adott hatalmat kifogásolni, sem annak bírálgatásába bocsátkozni szándékom nem volt. Azért tehát a főtiszti elhatározásban megnyugszom s erről tovább tanácskozni, ha személyeskedni nem akarunk, teljesen fölösleges; indítványom, hogy térjünk napirendre és tanácskozzunk a fontosabb tárgyak felett a gyűlés méltóságához képest higgadt komolysággal.“

Ezen epizódot azért irtam le talán tulságig hosszadalmasan, mert ez képezte kezdetét Háromszék félszázados szelleme szakításával, a közügyek iránti érdekeltség megesöknésének.

Akkor még az ideiglenes hivatalnokok szolgáltak. Ezen meggyűlésünk is csak a képviselőválasztások elintézésére szorítkozott. A választások az 1866. év első negyedében folytak le a pesti országgyűlésre. Többen a főtisztnél voltunk látogatóban, midőn hírül hozták, hogy *Turi Gergely az ő választóit a választás folyama alatt virslivel és egy-egy itcze borral vendégelte meg.* Erre a hírre többen megesóváltuk fejünket. Én szóval is kifejeztem sajnálkozásomat a miatt. Mire a főtiszt így szólott: „*Bizony idealista vagy te, a kit néhány pár virslivel való megvendégelés is úgy elszomorít!*“

„*Megjárná még — felelém — ha egy pár virslihez kötve maradhatnánk. De jegyezzük meg, hogy Erdélyben ez a legelső lélekvásárlási eset. S valamint a Maros folyó Gyergyóban és az Olt Csikban még könnyen átléphetők, de tovább haladva már tutajokat is megbírható folyókká lesznek: így a virsli is kezdete az erkölcs-*

telenítésnek s évtized alatt annyira fog növekedni, hogy a megyei viszonyokat ismerő képviselők helyett pesti bankároknak, ügyvédeknek vagy ily fontos megbízatást is csak sportuak tekintő uracsoknak fogjuk érdekeink képviselését áruba bocsátani.“

Midőn 1866-ban az ellenzék a képviselőházban megalakult, a megyékben is elkezdették a közösügyek elleni izgatást.

A mi főtisztünk elbizakodva mondotta, hogy meg fogja mutatni, hogy az ellenzék az ő megyéjében gyökeret nem fog verni. És mégis látnunk kellett, hogy az ellenzéki vezérférfiakkal, kiknek addig soha kezet sem nyújtott, most gyakrabban érintkeznek. Ugy látszott, hogy visszaemlékezett 1844—47-re, midőn a Királyhágon túl az ellenzék gyengítésére még millió értékű latifundiumokkal bírók között is találtak renegátokat az administrator-ságra s más hivatalokra s Erdélyben conservativeket a regalista-ságért. Ő is irányul ugyanazon taktikát választotta: tisztviselői állásokkal nyerni meg őket.

Ennek folytán, midőn a koronázás után a provisorius hivatalnokok elbocsátásával a tisztviselők választása közeledett, arról értesültem, hogy az ellenzéki pártfőnökök több hivatalra aspirálókkal szövetkezve, az 1861. évi Deák-párti tisztviselőkkel szemben anyagi áldozatok árán is magukat kívánták megválasztatni. Én, hogy az ily küzdelmekről magamat távol tartsam, vagy esetleg a velem ellentétes elvű tisztviselőtársakkal a kollégiális szolgálat nehézségeitől meg legyek kímélve, a választás kezdete előtt az ev. ref. egyházkerület Baczonban tartott zsinatára utaztam mint főgondnok. Sőt onnan, mint bizottmányi tag, Sz.-Udvarhelyre és innen a zsinat bevégeztése után a Brassóban és Kézdi-Vásárhelyen tartott vizitációra is elkísértem püspökünket.

Udvarhelyről visszatérve, értesültem, hogy a régi gárdából csak engem és jelenlegi alispánunkat választották meg, az érdemesebbeket pedig mind kibuktatták. Nem voltam hajlandó elfogadni a királybiróságot. Erről több elvbaráttal értekezvén, azt követelték, hogy fogadjam el. Kézdi-Vásárhelyt vettem a főkirálybíró felhívását is, hogy tegyem le a hivatalos esküt és kezdjem el hivatalom folytatását. S miután egyházgondnoki teendőimet bevégeztem, eleget tettem a főkirálybíró felhívásának.

Azonban, a mint előre láttam, napról-napra mindinkább kellett tapasztalnom helyzetem ezen visszásságát, hogy kénytelen voltam szelid ellenzéki állást elfoglalni tisztársaimmal és

az őket támogató főnökünk eljárásával szemben. Minek igazolására följegyzem az alábbiakat, habár kicsinylegességeknek tűnhetnek fel ezivilizált korunkban oly esetek, melyek 1849 előtti nemzedékünket megbotránkoztatták.

Szolgálatunkat a provisorium rendszere szerint folytattuk saját lakhelyünkön. Így a tisztségnél három jegyző mellett két írnok és diurnisták is voltak, az intézkedéseket a királybírókhoz küldötték, azokat iktatóba vezettük, ezu'án a négy dullónak külön példányokban küldöttük ki, mindenből megtartva a fogalmazványokat. Ezért 400 frt királybírói fizetésemből tartottam egy írnokot 300 forint fizetéssel és egész ellátással, valamint egy postát is havi 10 frt fizetéssel.

A tisztség elébe tartozó ügyeket egy királybíró elnöklete alatt 3 jegyző- és a számvevővel hetenkint kétszer tartott tiszti üléseken láttuk el. A négy királybíró hetenként felváltva elnökölt; a végzések conceptusait az elnöklő királybíró írta alá, a tisztázottat a más héten következő aláírásával adták ki. A felelősség a conceptus aláíróját terhelte elméletileg, de a közvélemény előtt azt, a kinek aláírásával kiadattak. Így gyakran meg voltam lepelve, mikor egyik-másik kérdést tett hozzám oly határozat fölött, mely az én aláírással lett kiadva. — Ezen szervezet ellen folytonosan szabadkoztam, de eredménytelenül.

17. Megyei utak állapota. Teljes tisztí ülés.

Lemondásom a királybiróságról.

Királybirói tisztemben szolgálatom megkezdése után csakhamar a főkirálybíró rendelte, hogy Sepsi- és Miklósvárszék a köröspataki és n.-ajtai erdön át Erdővidékig, Kézdi-szék a torjai erdön át Bükszádig és Orbai-szék a zágoni erdön át a krasznai erdőkben épített üvegcsürig új köves utakat építtessenek és ezen munkálatokat haladék nélkül kezdjék meg.

Én nem mulasztottam el szóbelileg azon megjegyzést tenni, hogy mindezen utakat kellő sorrendben meg lehet csinálni. Azonban Sepsi-székben a marhavész miatt több község le van zárva, ennél fogva itt az utcsinálást csak is lovakkal lehet megkezdeni, de a lezárt községekből tilos a takarmányt kivinni s így a tőlük messze fekvő erdőkön át utcsinálásra nem alkalmazhatók. Ezen kívül megjegyzém azt is, hogy a provisorium több éven át régi utainkat sem javíttatta ki, azokról az eső és hóolvadások a fővényt annyira elmosták, hogy csak a kövek maradtak ott; a lankásabb völgyekben pedig olyan kátyúk keletkeztek, hogy a kevésbbé terhelt szekerek is belerekednek. Ezek alapján kérem, hogy halasszuk el most az új utaknak az erdőkön való építését és igyekezzünk a forgalomra nézve nélkülözhetetlen régi utakat jókarba hozni.

A főkirálybíró erre semmit sem felelt, hanem egészen más tárgyról kezdett beszélni. Ezután néhány napra teljes tisztí ülésre hívatta be a négy királybíró és a központi előadókat. E tisztí ülésen ő maga elnökölt. Legelőbb is a Miklósvár-széki királybíró jelentette, hogy ő már megkezdte az onnan Köröspatak felé tervezett utépitést. Az utvonalról nagy mennyiségű fát vágtak le, a melyet az illető birtokosok most osztanak egymás között és hordatják haza.

„Ígen jó néven veszem — mondá a főtszt — a királybiró urnak pontosságát azon nagy horderejű út építésében; bár ezt tapasztalnam Sepsi-székbén is, de itt kétségbe vonják ezen fontos út építésének sürgősségét.“

Én e nyilatkozat által izgatottnak éreztem magamat s e miatt az azután előadott tárgyakra nem is reflektáltam, míg előadtak egy felebbezést az ellen, hogy az orbai királybiró egy emberemlékezet óta fennálló malomgát levágatását elrendelte. Az orbai királybiró védelmezte intézkedését. A főtszt erre így szólott:

„Mit szól ehhez a sepsi királybiró ur ?

„Én — mondám — ehhez ép úgy, mint az ellátott tárgyakhoz nem kívántam szólni. Azonban miután méltóságod felhívott, hogy kívánságának megfelelhessék, előbb a szakértő mérnök véleményét óhajtanám hallani és a felebbező azon állítására vonatkozólag, hogy az a gát emberemlékezet óta így áll fenn, a felvett jegyzőkönyvet látni.“

„Nincsen, mondá az orbai királybiró, s nem is volt szükség itt szakértői véleményre, sem szemlére, mert csaknem az egész község panaszolja, hogy neki kárt teszen.“

„Ha nincsen, — mondám, akkor kiegészítés végett visszatartandónak tartom, mert hasonló esetekben csak is a status quo fentartásáig terjed a közigazgatás hatásköre.“

A főkirálybiró közbeszólva, azt kérdezte, hogy a felebbező pártomhoz tartozik-e vagy jó barátom? — ez volt Cserey János ügye, de arról addig nem is hallottam. — Erre így nyilatkoztam: „Szomoruan tapasztalom, hogy egy idő óta itt olyan szellem jutott uralomra, a mely hasonló kérdések fölvetését csak gondolatban is időszerűnek tünteti fel. De én ezen ragálytól megóvtam magamat, nemcsak mint tisztviselő, hanem mint magánzó is. Én a tények elbírálásánál soha sem tekintettem azt, hogy ki tette, hanem azt, hogy mit és minő körülmények közt tette? Épen ezért baljóslatu előzmények után választóim bizalmából nyert sepsi-széki királybirói tisztem folytatása alatt több jelenségből s különösen a jelen tiszti ülésünk folyama alatt hallott elnöki nyilatkozatokból és az itt tárgyalt ügyekből azt a meggyőződést merittem, hogy jelen collegiális viszonyaink között hazánknek és megyénknek hasz-

nos szolgálatokat tehetni nincs kilátásom. Sőt szerény egyéniségemre nézve tiszti állásomból önzéstelen munkálkodásom jutalmául rózsákat nem, hanem csak töviseket nyerhetek. Ezért tisztelettel jelentem sepsi királybirói tisztemről való határozott lemondásomat.“

A főkirálybíró erre azt felelte:

„Igy nem veszem tudomásul, de ha írásban beadja, arra majd felelni fogok. Addig folytassa hivatalát, hogy a közérdek hátrányt ne szenvedjen.“

Mihelyt haza mentem, tüstént megírtam röviden lemondásomat. Hosszu választ kaptam, melyben azt fejtegette, hogy senki sem kívánt sérteni vagy lemondásomra okot adni. Négy ízben váltottunk levelet. Én mindig ismételtem lemondásomat. Ő magyarázgatta, hogy erre nincs okom. Negyedik leveletem így végeztem:

„Várva-várom azt a perezet, midőn arról értesülök, hogy tiszti állásomban más helyettesít.“ Erre aztán *Gidófalvi László*-val helyettesítettett. Áadtam neki a hivatalt és csendes nyugalomban töltöttem napjaimat családi körömben.

61
52
1.

18. A marhavész Háromszéken. Kié a dicséret?

Ezt megelőzőleg, néhány nappal királybiróságom megkezdése után, két községben megállapították a keleti marhavészt. 1848. előtt Oláhország felől 5–10 napig tartó contumacia állott fenn határszéleinken és ez védelmezett, ha nem is teljesen, a ragályok ellen. Azonban a Bach-szellemű kormány, nemzetünk sanyargatása mellett, szabadelvűségét óhajtván fitogtatni, a forgalom szabadságát sem korlátozta. Így aztán megyénkben ezen ragály gyakran jelentékeny kárt okozott, mit saját káraitom tanultam ismerni. Ekkor is két községben mutatkozott.

Kötelességemnek ismerve a ragály terjedése ellen a lehető óvintézkedéseket megtenni, szoros nyomozat után egyik községben kitűnt, hogy az elhullott pár marha a betegség kiütése előtti napig a község csordájában legelt. A ragály a község különböző részeiben már mutatkozott. Én a községtől félreeső helyen pajtát építtettem a beteg marhák számára és az egész községet elzároltam. A járási dullót oda rendeltem. A másik községben egy tehén hullott el. Nyomozás után kitűnt, hogy azelőtt pár nappal egy esiki székely a prázsmári vásáron volt barmaival, egy éjszaka annál a háznál volt szállva és ő hozta oda. Kitűnt az is, hogy a káros gazdának elhullott tehene más három társával saját kertjében legelt s hogy ezen tehenek más barmokkal nem érintkeztek.

Az orvosok ennél fogva azt indítványozták, hogy a három gyanus tehenet le kell bunkóztatni és az istállót, annak szabályszerű tisztázásáig, szorosan el kell zárni. Az utasítás is ezt írta elő, de úgy, hogy a ragályról véleményes jelentést kell tenni és a lebunkózást a kormányshéz jóváhagyása után

kell állami kárpótlás mellett eszközölni. Én a gyanus állatokat megbeesülttettem, nem egészen 200 forintig. De beláttam azt is, hogy a míg az én hivatalos jelentésem Kolozsvárra jut s ott ellátva, az engedély visszaérkezik, addig a legszigorubb zárlat mellett sem lehet megakadályozni azt, hogy macskák s patkányok a fertőzött marhákhoz s onnan a szomszédokhoz át ne vihessék a ragályt; s így a most pár száz forinttal korlátozható ragály néhány nap alatt annyira terjedhet, hogy ezerekre menő kárt fogna okozni. Elrendeltem tehát a rögtöni lebunkózást és a pajtának orvosi felügyelet alatti fertőtlenítését, s ezt bejelentettem.

Másnap, midőn a tiszti ülésbe érkeztem, annak megkezdése előtt éppen ezen eljárásomat beszélték meg. A főtiszt szemrehányólag kérdezte: „Hogyan tehette azt, hogy az utasítástól eltérőleg a bunkózást felsőbb jóváhagyás nélkül hajtotta végre?”

„Fontolgattam ezt magam is, — felelém — de abban állapodtam meg, hogy abban az esetben, ha eljárásom jóváhagyásban nem fogna részesülni, inkább megfizetem azon összeget, mintsem egy község és esetleg többnek is lakosait, a kik között élek és ezután is élni akarok, a halasztással előre meg nem becsülhető károsodásnak tegyem ki. Egyuttal jelentem, hogy a lebunkózás után a hus megvizsgáltatván, fekélytelennek és így élvezhetőnek találtatott és elárusított. Így a megbeesült összeg felénél is kevesebbre megy.”

A kormányszék leirata pár hét múlva érkezett le abban az ügyben. A leirat a főkirálybirót előrelátó, erélyes intézkedéseért megdicsérte s ezt ki is hirdették a megyében.

19. U j b ó l k i r á l y b í r ó .

Megyei gyűlés. — Thuri Gergely szereplése. — A Deák-párt értekezlete Budapesten. — Pártértekezletünk. — Képviselő-jelöltjeink. — Megyei tisztviselők választása.

Lemondásom után alig egy hónap leteltével megyegyűlés tartatott. A tárgysorozatban volt a sepsi királybíró választás is. Én a gyűlésre nem mentem be. Azonban utánam jött két elvbarátom s tudatták, hogy közfelkiáltással mindenellenmondás nélkül ismét engem választottak meg. Felkértek, hogy menjek be velük az esküvetételre. „Megyek, mondtam, ha nem is felesküdni, de mindenesetre azért, hogy ezen újabb bizalomnyilvánítást megköszönjem.“ Utközben is fejtegettem, hogy nem leszek képes hasznos szolgálatra s magamat csak ok nélküli kellemetlenségek ezéltáblájává tenném ki. Ők azonban kérve-kértek, hogy fogadjam el s legalább mérsékeljem a subjectív hivatalos eljárásokat.

Midőn a gyűlésterembe érkeztünk, lekötelező szivességgel fogadtak. Ugy látszik, hogy a főkirálybíró is őszintén üdvözölt s tudatta, hogy újból megválasztottak, felhívott alkirálybírói tisztem elfogadására. Utitársaim felszólalásai után a szivélyes fogadtatás által mélyen meghatva, hálás köszönetemet fejeztem ki, érdemem feletti bizalmukért. Kijelentettem, hogy hazafias kötelességemnek fogom ismerni azt, hogy bizalmukat fokozott igyekezettel megérdemeljem. Midőn királybírói tisztem folytatására újból vállalkozom, egyuttal őszintén biztosítok mindenkit a felől, hogy a multból keserű érzelmeket nem viszek magammal. Kértem, hogy önkormányzatunk terén levetkőzve minden egyéni rokon- vagy ellenszereinket, le-

gyen közös törekvésünk a részünkre jutott hatáskörben hazánk és törvényhatóságunk jóléteért hiven munkálkodni.

Ujból megválasztatásom után képviselői minőségemben nemsokára Pestre kellett fölmennem.

Ezt a főkirálybirónak jelentve kértem, hogy távollétem idejére *Tompa Miklóssal* az akkori derék dulló biztossal helyettesítsen. Ő azonban *Bekét* bizta meg, azt állítván, hogy *Beke* az idősebb. Én figyelmeztettem, hogy a törvény a hivatali korban levő idősebbet rendeli a felsőbb állásu tisztviselők helyetteseül, már pedig *Tompa* idősebb a hivatalban *Bekénél*; *Tompa* képességénél és szorgalmánál fogva a társai felett áll. De késő volt figyelmeztetésem, mert *Beke* már ki volt nevezve. Én *Beke* indolentiáját ismervé, beamterből felfogadott irnokomba sem helyezhetvén nagy bizalmat, távollétem idejére egy irodavezetőt fogadtam havi 30 forinttal, a ki azóta más megyében tekintélyes tisztí állásban van.

Főkirálybirónk ifjukora óta absurdumnak tartotta azt a közszólást: „Mindenütt jó, de legjobb otthon.“ Ment és jött, s ha messzebb nem, legalább Pestre. Így bőven nyújtott alkalmat a helyettesítésre. Erre a törvény értelmében és a gyakorlat szerint a hivatali korban legidősb, rangban utána következő s így a főtiszt helyett a királybirák rangban legidősbike volt illetékes. 1861-ben a derék *Dónáth József* orbai, *Cseh Ignác* kézdi és én sepsi királybirák egy időben léptünk ezen tisztí állásba. Én, nevezett kartársaimat, mint életkorban s alsóbb tisztí állásukban régibb szolgálkat, tartottam a főtiszt helyettesítésére illetékesebbnek. Ők, tekintettel arra, hogy a megye központjától távol laknak, igénytelen személyemre kívánták ruházni a helyettesítést. Én folytattam is azt. 1867-ben legrégibb volt a miklósvárszéki királybiró, beteges, öreg ur. Utána én következtem, de mint országos képviselő, erre nem vállalkozhattam. Tehát *Lázár Mihály* kézdi királybiró folytatta a főtiszt távollétében a helyettes igazgató királybiróságot.

1869-ben is, midőn már képviselőségem ideje lejárt, itthon folytattam királybirói tisztelet és a legrégibb királybirót illető elnökséget a sorozásnál.

De a főkirálybiró, az én mellőzésemmel *Lázár Mihály* kézdi királybirót nevezte ki maga helyett igazgatónak, a ki

hat évvel később lépett a hivatalba, mint én. *Lázár* meggyűlést hívott össze ezen minőségében és így köztudomásra jutott. Sokan megbotránkoztak ezen a törvényellenes eljárásról és ezért erélyes felszólalásra készültek a meggyűlésen.

Sőt engem is azzal vádoltak, hogy csupa kényelemből a főtisztnek ezen törvényellenes intézkedése ellen nem emeltem panaszt a belügyminiszternél. Én megnyugtatót kívántam őket, mondván: azért nem panasztoltam, mert azt arra magyarázhatták volna, hogy csak is rangvágyból önérdekemben tettem. Felkértem őket, hogy e miatt a meggyűlésen se szólaljanak fel, mert *Lázár* elnöksége alatt az ő személyét érdeklő ügy nem tárgyalható. Gondolják meg azt is, hogy *Turi Gergely* kellő számu bicskás korteseinek lehozatala iránt intézkedhetett, ezek aztán, a gyűlés méltóságáról megfélemlkezve, nem fognak tartózkodni, olyan botrányokat előidézni, melyek Háromszék hazafias multjára sötét homályt vethetnének. Ezen békés hazafiakat sikerült kéréssemel annyira megnyerni, hogy az elnöki megnyitóbeszédet a *Turi* korteseinek izgatott „helyes” és „éljen” kiabálásain kívül semmi sem zavarta meg. Ezután szólásra sem jelentkezett senki. Azonban az ily mérsékelt magatartás kívül esett azoknak számításán.

Tehát, hogy az izgatott előkészületek és a messziről lehozott kortesek költségei és fáradságai ok nélkülűeknek ne tűnjenek fel, *Turi*, daliás természetével fölemelkedvén, jkönyvi hálás köszönetet nyilvánított a távollevő főkirálybirónak azon böles intézkedéseért, hogy midőn sokoldalú s fontosabb ügyek miatt távol lenni kényszerül, megyénk közügyeinek vezetésével hazafias érdemeiért köztiszteletben álló olyan férfit bizott meg, mint a jelenleg elnökösködő derék királybiránk. Indítványozta egyszersmind, hogy a közgyűlés közfelkiáltással válaszsza meg állandó igazgató királybirónak *Lázár Mihályt*, szeretve tisztelt főkirálybirónknak távolléte esetére.

Erre zajos helycslés következett. Többen akartak szót kérni. Én azonban, a ki az elnökhöz közelebb ültem, első sorban nyertem szót és így nyilatkoztam:

„Corpus jurisunkban a helyettesítést világosan szabályozó más törvényt nem ismerek, mint az 1791. évi XII-ik cikket. A több százados gyakorlattal összhangzólag tisztán ki van

ebben fejezve, hogy a főtisztek helyettesei Székelyföldön az alkirálybírák közül azok legyenek, a kik azon tiszti állásokban a legidősebbek. Háromszék törvényhatóságában jelenleg szerény magam volnék, mint a ki 1861-ben nemcsak királybírótságot viseltem, de a főtiszti teendőket is mint helyettese végeztem. A jelenlegi Kézdi és Orbai-széki királybíró társaim csakis az 1867. évi emlékezetes választáskor és így utánam hat évvel jutottak azon tiszti állásra.

Az erdélyi megyei közgyűlés az 1791. XII. törv.-czikk világos rendelete szerint, a jelenhez hasonló eljárás nem fordult elő. A Valóságos főkirálybíró valószínűleg azon meggyőződésből indult ki, hogy ezen tisztek az általa inaugurált szellemben való felváltására alkalmasabb a kézdi királybíró, mint igénytelen személyem. Azt állítom, hogy én ezt személyemet sértőnek tartom; de mint honpolgár, minden törvénysértést veszélyesnek tartok s azok ellen törvényszabta uton küzdeni polgári kötelességemnek ismerem.

Azonban tartózkodom a most felmerült ügyben felszólalni, mert részemről a rang vagy hatáskör hajszolásának még színét is elkerülni kívánom. Azt azonban hangsúlyozni akarom, hogy az orbai királybíró kartársam indítványának tárgyalása megyei hatáskörünknek túllépése lenne.

Valóságos képtelenség az, hogy elnöknek legyen feladata saját egyéniségének hizelgő bókokat enunciálni. Indítványozom tehát, hogy térjünk napirendre a megyei gyűlés hatáskörébe nem tartozó főispáni helyettes választást avagy kinevezést ajánló indítvány felett.

Ha elnök ur és a tisztelet gyűlés ezen indítványomat el nem fogadná, hanem Turi kartársam indítványát fogná határozattá emelni: kijelentem, hogy ezen ide nem tartozó ügy érdeméhez nem fogok szólni; legyen övé és az őt követőké a pyrrhusi győzelem. Azonban, hogy hallgatásomat ne tekintsék úgy, mintha kényelmemet a hazafias kötelességek fölé akarnám helyezni, azon határozathoz ellenvéleményem esatolását fogom kérni. Nem kételkedem, hogy a belügyminiszter, tekintettel arra, hogy az 1791. XII. t.-czikk eltörölve nincs, sőt az 1848. évi pozsonyi VII. t.-cz. 5. §. és az erdélyi I. t.-cz. 3. §-ban

a fennállóknak jelzettek közé tartozik, az illetéktelen főtiszti helyettes választást jóvá nem hagyhatja.“

Turi kartársam ismételte, hogy az 1848. évi XVI. t.-cz. f) pontja alapján ragaszkodik indítványához. Hívei is helyeselték. Ezt az elnök enunciatioja követte.

Én is fentartottam jogomat, hogy a gyűlést követő nap reggelén ellenvéleményemet, a jegyzőkönyvhez leendő csatolás végett, beadhassam. Azonnal ott megírtam ellenvéleményemet és átadtam egy aláírt fehér lappal együtt egyik jó emberemnek azon kéréssel, hogy irassa tisztába és azon esetben, ha korán be nem mehetnének, adja át a jegyzőnek a gyűlés megnyitása előtt. Azonban korán bemenve, azt láttam, hogy oly nagy számu tag írta alá ellenvéleményemet pártolólág, hogy azok neveivel az egy iv papírnak két hasábjá egészen betelt. Attól tartván, hogy ha azok neveit a megyénkben uralgó trifolium meg fogja látni, e csatlakozás miatt pártolóiim közül többen méltatlan üldözéseknek lesznek kitéve, visszatartottam ezen iratot és kegyeletes emlékül maig is tartom. Ujra leírtam s csak is a magam nevében s aláírással adtam be. Hónapok mulva olvasták fel a belügyminiszternek a szóban forgó jegyzőkönyvre vonatkozó leiratát. Ebben a helyettesítés lényegére nem reflektált, csak talán megnyugtatósul annyit, hogy *ez a tisztviselők rangfokozatát nem alterálja.*

Elszomorodtam a fennálló országos törvények feletti örködés ilyen lanyhaságán és komoly fontolgatás után még inkább meggyőződtem arról, hogy törvényt tisztelő szolgálatommal hasznos eredményt ki nem vivhatok. Rögtöni lemondásomra és a gyűlésektől való visszavonulásra gondoltam másodszor is.

Azonban tekintettel arra, hogy *Deák-párti* elvbarátaim közül némelyek az igazságszolgáltatáshoz neveztetvén ki, elfoglaltatásuk miatt megyegyűléseinken ritkán vehetnek részt; mások elhaltak, kivénültek vagy az örökös erkölcsi győzelmekre szorításban kifáradtak, az ifjabbak pedig szerénységből gyűléseinken a vitatkozásba boesátkozástól tartózkodtak: meggondoltam, hogy visszalépésemmel a közjogi ellenzéket a tulkapásoktól még kevésbbé bírnák korlátozni. Meggondoltam azt is, hogy ha lemondásom után ismét meg fognának választani, ezen lemondás után merő szimpadias jelenetnek látszanék. Tudva azt

is, hogy a törvényhatóságok rendezéséről szóló törvényjavaslatot előkészítő tárgyalások már folyamatban vannak, annak törvényerőre emelése és az új tisztválasztások már biztos kiállításba voltak helyezve: abban állapodtam meg, hogy bármiféle önmegtagadással is, folytatni fogom királybirói tisztemet az új választásig. Akkor azonban nem lesz erő és hatalom, a mely visszavonulástól feltartóztatni képes lenne, annyival is inkább, mert a királybirói fizetésemet szinte túlhaladó őrnöki tartást a saját zsebemből fizettem. Erre sarkaltak magánügyeim is, két izben jelentékeny tüzkárom, épen olyan időben, midőn biztosításom ideje kitelt a nélkül, hogy arra gondoltam volna, erre tetemes kiadásaim akkor, midőn mint képviselő tizenkét-szer utaztam fel Pestre és vissza, midőn még csak N.-Váradig volt vasut. Szóval magánügyeim is nagyon igényelték visszavonulásomat.

Alispánnak a derék *Szentiványi Györgyöt* óhajtottam, ki 1848 előtt is megyénkben a reform pártjának egyik jeles és tevékeny zászlóhordozója volt és alkotmányos jogaink kivására irányzott küzdelmeinkben s azután is multjához mindig következetesen hű maradt s így a Deák-párt tiszteletét kiérdemelte s bírta is.

De ő elhalt s azután az öreg *Forró Ferenczre* gondoltam, mint a régi municipium neveltjére. Mert akkor még reménylettük, hogy a mint 1848-ban kimondatott, a megyei rendszernek a parlamentarismushoz alkalmazása a régi alapon szervezhető, a mint azt Tisza Kálmán röpiratában tervezte volt.

A törvényhatóságok rendezéséről hozott törvény életbeléptetése 1871. végéig haladott. E közben az 1871. évi december hó 10-én tartott *Deák-párti* országos értekezletre Háromszékről *Miksz Benedek* grófot és engem hívtak fel. Hazánk minden részéből nagy számban voltunk ezen értekezletre összehíva. Az elnök *Szapáry Antal* gróf és *Rájdner Pál* arra figyelmeztettek, hogy a közjogi ellenzék az 1872. nyarán tartandó képviselő-választásokra nagymérvű előkészületeit, agitációját már megkezdette. Azért egyhangulag elhatároztuk, hogy magánérdekeink félretételével is a *Deák-párt* többségben maradására minden törvényes eszközt fel fogunk használni.

Pestről egy hetivásár napján érkeztem vissza Sepsi-Szt.-Györgyre. Épen egy kisebb számú értekezlet volt itt összegyűlve. Mihelyt megérkezésemről értesültek, pár elvbarátom hozzám jött és meghívtak az értekezletre. Megigértém, hogy el fogok menni. Ezek eltávozván, épen indulófélben voltam, midőn belépett hozzám az öreg *Forró Ferencz* és tudatta, hogy az értekezlet az ő szállásán van összegyűlve; ők engem kívánnak alispánnak megválasztani s kért, hogy pártoljam őt az árvaszéki elnökség megnyerésében.

„Nem így terveztem én — feleltem, hanem úgy, hogy *Forró* bácsi legyen alispán, a melyre én nem fogok pályázni. Árvaszéki elnök legyen *Vida*, a ki ezt megérdemli. Az ő megválasztása jó hatással lesz a primipilus és pixidarius osztályokkal létesített testvéri egyetértés szilárdítására is.“ Az öreg ur szerénykedve mondotta, hogy ő már előrehaladott korában nem érez elegendő erőt az első tisztviselői állás betöltésére; talán nem is tudná, ugymond, ezt a tekintélyes megyét kellően képviselni (reprezentálni).

„Ez tulságos szerénykedés — feleltem; — ugyan kit is gondolna arra alkalmasnak?“ Ő engem nevezett meg ismét. Ezt megköszönve, ismételtem, hogy körülményeim nem engedik meg a további szolgálhatást. Ha azonban azt hiszi, hogy én alkalmasabb volnék, úgy ígérem, hogy akár minden nap bemegyek és a miben szolgálatára lehetek, azt készséggel fogom megtenni. Ezután együtt indultunk fel a megye házába. Én fölmentem a főtiszthez és jelentettem hazaérkezésemet és az országos pártértekezlet megállapodását. Épen ott jelenvolt egy pár vendégével megállapodtunk, hogy Sepsi-Miklósvárszéken *Kálnoky Pál*, és Kézdi-Orbaiban *Tisza Lajos* legyenek képviselő-jelöltjeink.

Ezután az értekezletre siettem, ott kölesönös üdvözlét után kezembe adtak egy választási névsort s kérdezték arra nézve véleményemet.

A névsort áttekintvén, azt feleltem, hogy általánosságban helyeslem. Csakis annyi változtatást kérek, hogy alispánságra helyettem *Forró Ferenczet* vegyék be és helyette az árvaszéki elnökségre *Vida Dánelt*. Ajánlatomat így okoltam meg: Vidának és e névsorba bevezetett kevés számú primipilus és pixida-

rius atyánkfiaiinak igen nagy érdemük van abban, hogy a siculicidium óta az idegen származású katonatisztek által aknamunkával folytatott osztálygyülölködést megszüntetnünk sikerült és ők mint értelmes s munkás tisztviselők ismeretesek. Kérem tehát módosításom elfogadását és ezzel a közelebbi tisztválasztás feletti tanácskozást bevégezettnek tekinteni s ezen megyénket érdeklő ügyről magasabb horderejű, országos érdekekre fordítsák becses figyelmüket.

Itt elmondottam az országos *Deák-párt* értekezlet lefolyását és megállapodását. Kértem az értekezletet, hogy annak foganatosítására buzgón közremunkálni sziveskedjék. Megmondtam azt is, hogy a főkirálybíróval s néhány vendégével a képviselőjelöltekre nézve ép imént állapodtunk meg: a felső kerületben *Tisza Lajos* közlekedésügyi miniszter, az alsóban *Kálnoky Pál* személyében. Kérem tehát beleegyezésüket és annak idejében pártolásukat. Mindnyájan beleegyeztek és szives bucsuzás után az értekezletről eltávoztam.

A tisztújító megyegyűlés határideje már ki volt tűzve. Azonban ezt megelőzőleg egyik tiszti ülésünk után *Vida* főjegyző maga és több tiszttársa nevében így szólott hozzám:

„Együtt küzdöttünk szabadságharcunkban és ennek lefolyása után a székely nemzet osztályai közt igaztalan ráfogásokkal előidézett gyülölködés elenyésztetése érdekében a társadalmi téren. Együtt szolgáltunk mint tisztviselők megyei önkormányzatunk viszont feltámadásának hajnala óta mind ez ideig. Jól esett szívünknek azt tapasztalni, hogy te mint hivatalos eljárásainknak igazságos elbírálója, hazafias szolgálatainkkal meg voltál elégedve. Sajnálattal értesültünk azonban most, hogy a közeledő tisztújításon nevednek a választandók sorában való felemlítését sem kívánod. De talán nem vagy arról értesülve, hogy most egy választó szövetséget alakult *Forróinak* 42 és másoknak 16, 12, 10, 6 stb. rokonaiból. A tiszti állásokat mind a volt primorok között akarják felosztani. Ez az eljárás az osztályharc megújításának tekinthető. Kérünk tehát, egyezzel bele, hogy nevedet az alispánságra a mi választóezéduláinkba felvehessük. Mi ettől eredményt várunk, ha egyebet nem is, de legalább annyit, hogy rámutathatunk: nem a volt primori osztály, hanem a rokonság választott ki a hivatalból.”

Erre azt feleltem, hogy: „Forróról és rokonságáról ilyen tapintatlanságot föl nem tehetek. Ha azonban a nepotismus uralomvágyáig jutottunk, akkor nincs arra szükség, hogy szerény nevem nyomatékul használtassék. Az én rokonaim száma a választók között igen csekély. Különben is már régóta kijelentettem mindenütt, a hol csak alkalom nyílt rá, hogy nem pályázom; ettől most sem térhetek el. A ki nem pályázik, az nem kandídalható, a ki nincs kandídalva, az nem választható. Azonban a miben hasznotokra lehetek, mondjátok meg annak idejében; készséggel megteszek értetek mindent, a mi a törvényekkel és önérzetemmel összefér.“

A választásra mint tárgyilagos hallgató megjelentem. Míddön hallottam, hogy pályázás nélkül is kandíáltak, hittem, hogy ez csakis *Vidák* érdekében történt. Természetes, hogy kisebbségben maradtam, de *Vidák*at beválasztották. Ebben megnyugodva azt véltük, hogy az új tisztviselőkkel rendes mederben fog folyni a közigazgatás. Én és elvbarátaim *Tisza Lajos* és *Kálnoky Pál* képviselőkké választatásuknak biztosítására szorítkoztunk.

20. Az ellenzék győzelme.

Az 1872. évi képviselőválasztás. — A győzelem eszközei. — A kísértő.

Az ellenzék az 1869—71. évi országgyűlés bezárása után tagjait *Tisza László* elnöklete alatt minden választókerületből Maros-Vásárhelyre hívta össze. Igen zajos gyűlést tartott ott az „Elba” szigetben. E gyűlésből *Berzenczey Lászlót* azért, mert mérsékletre intette a gyűlés tagjait, botokkal kergették ki; csakis egy kerten átugorva, menthette meg életét. Mindenik választó-kerületbe ellenzéki jelölteket neveztek ki, Háromszékre *Dr. Cseh Károlyt* és *Bakcsi Ferenczel*. Azzal a fenyegetéssel oszlottak szét, hogy a ki jelöltjeikkel szemben fel merészel lépni, azt agyonverik.

Ily előzmények után megyénk juniusi közgyűlése alkalmával a délutáni órákra *Deák-párti* értekezlet volt összehívva. Én ebéd után pár perczre a megyeházhoz közelfekvő lakásomra szaladtam.

Onnan visszatérve, egy küldöttséggel találkoztam, a mely épen hozzám indult volt. E küldöttség azt tudatta velem, hogy *Kálnoky Pál* az itt fenyegető kellemetlenségektől magát meg akarván kimélni, *Császár Bálint* által sürgönyileg kialkudta *Gábor Imre* polgármestertől, a bereczki képviselői állást 3000 frtért. Ennélfogva a párt engem jelölt ki, az n feltevésben, hogy mint ev. ref. főgondnok s háromszor megválasztott királybíró, a választók előtt ismeretes vagyok és így megválasztatásom legalább is valószínű. E beszélgetés alatt elérkeztünk a nagyszámu gyűlésbe. Itt elnök *Mikes* gróf tudatta velem, hogy egyhangulag lettem jelölve és felhívott, hogy fogadjam el a jelöltséget. Megköszöntem bizalmuknak ily egyhangu nyilvánítását,

„Ámbár, mondám, magánkörülményeim és kis gazdaságom honmaradásra kényszerítenek, de ha már odasülyedett a honfi erényekben mindig kitűnő Háromszék, hogy nem tolakodással, de bizalommal felhiva is veszély fenyegeti azt, ki hazafias feladatának megfelelni vállalkozik: elmulaszthatatlan kötelességemnek ismerem a fenyegető veszélylyel megmérkőzni. Elvállalom a jelöltséget, hogy csoportosuljanak körülöm az önzéstelen választók addig is, míg sikerülni fog más érdemesebbet találni, a kinek magánviszonyai inkább megengedik, mint nekem, hogy a képviselőiséget elvállalja; legyen szabad azt aztán becses támogatásukba ajánlanom. Remélem azt is, hogy sikerülni fog a hirhedt, de nézetem szerint csak képzelt veszélyt elhárítani.“

A képviselői állás elfogadásaért irtam többeknek s ezek között a derék Z. K.-nak, a ki azt visszautasította és engem buzdított a képviselői állás elfogadására. Szép levelét ma is tartogatom. Én az értekezleten kijelentettem, hogy a lélek-vásárlást sem én, sem a kit magam helyett ajánlanék, gyakorolni nem fogjuk.

Azonban tekintettel arra, hogy az ilyen szorgos munkanapokon a szegényebb választók költsékezéssel és fuvarbérrel ne terheltesse, a sepsi-székieknek egy, a miklósvár-székieknek két forint napi- és fuvarbért, a választás helyén pedig élelmezésre egy-egy forintot áldozni kész leszek.

Junius 7-én a választókerület értelmisége kíséretében Nagy-Borosnyón, Uzonban és Ilyefalván programbeszédet tartottam. Midőn Szent-Györgyre visszatértem, ott találtam fivéremet, a ki Előpatakról rándult be. Mindketten az ő szobájába menve, kezembe adott egy írónnal irt nyílt levelet, olvashatlan aláírással. Az aláírás alatt ez állott olvasható alakban: A „Budapesti Közlöny“ munkatársa.

Azt irta, hogy jelöltségem érdekében Előpatakon keresett, de ott engem nem találván, három napig várakozni fog rám Brassóban; fivéremtől pedig izente, hogy fel van hatalmazva arra, hogy az én választásomra nekem 24.000 forintot adjon. Ki hatalmazta fel s mi czélból? erre nézve fivéremnek egy szót sem szólt. Találgattuk, a mint tudtuk. Csak azt tudtuk biztosan, hogy a „Budapesti Közlöny“ hivatalos lap; de, hogy

a kormány nekem igénytelen jelöltnek ilyen tekintélyes összeget adjon, azt képtelenségnek tartottuk. Minthogy más kombinációkra nem jöhettünk, azt hittük, hogy ez az egész, valamely nagy vállalkozó turpissága vagy pedig azon ismeretlen sületlen tréfája. Zsebre vágтам a levelet s nem is gondoltam rá többet. Azonban fivérem a talány iránt annyira érdeklődött, hogy vissza sem ment Előpatakra, hanem nálam maradt s mint ideges ember feszülten várta, ha lesz-e ennek folytatása? Mi azonban az egész dologról nem szóltunk senkinek.

Bírássóból június 17-én a következő sürgönyt kaptam: „A holnapi postával Szentgyörgyre érkezem, hogy saját választása érdekében a postánál értekezessünk. Onnan tovább utazom. Előpataki.”

A posta megérkezésekor pontosan ott voltam.

A postánál egymást kölcsönösen bemutatva, egy nyomtatványt nyújtott át és így szólott:

„Ha ezt aláírni méltóztatik, úgy fel vagyok hatalmazva arra, hogy átadjak 24 ezer forintot a választási költségek fedezésére. Itt azonban feltűnés nélkül nem végezhetünk. Utam sietős. Itt hagyok tehát egy programmot. Ha ajánlatomat elfogadja, méltóztassék Pater Simon Jucundianhoz Csik-Somlyóra sürgönyözni. Én lejövök és az aláírt programmot 24 ezer forinttal ki fogom esereálni.” Ekkor postakoesiba ült és elutazott.

Rám várakozó fivéremmel mentünk haza. Az uton elbeszéltem neki az Előpataki ajánlatát. Fivérem szobájában elővettem a programnak nevezett nyomtatványt, melyre felül ez volt írva:

„Üdvözlét és felhívás a katolikus választókhoz.”

Alább több ponton reversalis. Épen midőn ezt olvastuk, belépett hozzánk *Kökösi Endre* ügyvéd, pártomnak buzgó tagja. Mint ilyen, nem akartam titkolódzásunkkal megsérteni s kértem, hogy foglaljon helyet. Titokban tartásra ígéretét véve, az előzményeket is megmutattam neki és kértem, hogy teendőmről való további tanácskozásban vegyen részt. Kökösi véleménye, miután a programmot elolvastuk, az volt, hogy irjam azt alá és a pénzből építtessék fel az akkor esonka ref. gymnasium épületét. Én erre ezt feleltem:

„Hiszem, hogy a bíróság ezért nem marasztalhatja el, de

Verbőczy szerint is: „Iustitia duplex naturalis et legalis.“ Én ezt így fordítom magyerra: jogi és erkölcsi törvényekkel az ily eljárás nem lenne megegyeztethető és így az aláírásról szó sem lehet. Kérem mégis tanácsukat, hogy mit esináljak vele? Ha visszautasítom, ajánlatával az ellenzékhez fordulhat. Ez, ha lelkiismeretlen izgatásai mellett még bőven is pénzeltet, az én egyforintos élelmezési ajánlatommal szemben győzelme annyira biztos lesz, hogy czélszerűbb lenne részünkről a tért teljesen elhagyni.“ Ezt belátva ők is, abban állapodtunk meg, hogy hallgassunk az egész ügyről a már küszöbön levő választásig. Ha megválasztanak, vigyem fel Pestre és mutassam meg *Deáknak* és *Lónyaynak*, hogy ismerjék meg az ultramontanok turpisságát.

Ezután kaptam még Csikszeredából egy sürgőnyt, a mely így szólt: Junius 18. A programra csak az volna irandó: „Ezen pontok ellen nem fogok fellépni, sőt támogatandom azokat.“ Kérem akaratát velem tudatni. Válasz fizetve. Előpataki.

Én ezt is megválaszolás nélkül a többi erre vonatkozó iratokhoz csatoltam.

Hallgattam az egészlől. Azért sem szóltam senkinek felőle, hogy ne láttassam azzal kérkedni, hogy szerény vagyoni állásomhoz képest, ilyen tetemes összeget sem fogadtam el függetlenségem árául. Halogattam azért is, mert még képviselő koromban *Eötvös József* báró vallás- és közoktatásügyi miniszterünk a vegyes házasságról hozott 1868. évi LIII. t.-cz. tárgyalásakor arra figyelmeztetett, *hogy legnagyobb veszélylyel fenyegeti hazánk jövőjét egy eselleges kulturharcz a dominans religio uralmát feledni nem tudó dús gazdag főpapok, fanatikus oligarchák s általuk felizgatható s megvásárolható bigott nép által előidézte.* Attól is tartottam, hogy ha kísérletük nyilvánosságra kerülne, az *Eötvös* báró jóslatszerű aggodalma szerinti kitörésre előkészítő anyagul szolgálhatna. Másfelől látva azt, hogy törvényhozásunk az egyház érdekeit érinthető ügyek tárgyalását tapintatosan kerüli, én is, mint többen mások, bizton reméltem, hogy évek lefolyása alatt a korszellem a fanatikusokat is előkészítheti ama méltányos reformok elfogadására, melye-

ket a polgárosodás magasabb rendű érdekei hazánkban is megkövetelnek.

Nagyon feltűnő volt akkor, hogy az erdélyi róm. kath. püspök, a ki Háromszéket addig sohasem látogatta meg, akkor több hétig Sepsí-Szent-Györgyön időzött.

Az 1869—72. országgyűlés folyama alatt a *Deák-párt* elveinek támogatása czéljából *Turi Gergelyt* kinevezték városi főispánnak. A háromszéki ellenzék vezére Turi helyett *Künne József* tekintélyes ügyvéd lett.

Junius 10—15. közt egy hetivásár napján az ellenzékhez hajlóknak és csudalátóknak nagy száma gyűlt össze *Künne* tágas udvarára. Itt aztán az elnöki megnyitó után *Bakcsi* és *Dr. Cseh* tartottak programbeszédet, melyeket aztán párjával osztogattak szét nyomtatásban a hallgatóknak. Délután az elnök, a két jelölt és a jobb öltönyű ellenzékiek, mint az ellenzék küldöttei, a püspöknél tisztelegtek.

A püspök szívesen fogadta őket, a diszterembe vezette és távozásukkor kikísérte s szívélyesen bucsut vett tőlük. Ezután is több ízben fogadta a vezéreket. A kiszivárgott hírek szerint nagyrabecsülte a jeles férfiakat.

Ily előzmények után következett a képviselők választása. Ezt megelőzőleg többen s ezek között az egyik városi főispán birtokán működő ev. ref. lelkész és ennek rokonai többeket áttérítettek volt az ellenzékhez.

Ennek daczára, midőn a Sepsí három dullói járás leszavazott, több szavazattal voltam előnyben. Ekkor az ellenzék akkori comis voyaguere *Pap Lajos* Pestről megérkezvén, egyenesen az ellenzék tanyájára hajtatott. Ettől kezdve a negyedik Sepsí járásból és Miklósvárszékből olyan kevés szavazatot kaptam, hogy minoritásban maradtam.

Aztán előállottak elvbarátaim és mondogatták, hogy miután látták azt, hogy az ellenzék bővebben költekezett, az én érdekemben is többen költségbe verték magukat. Én bukásom után, már nem lehetvén szó lélekvásárlásról, őket kárba nem hagyhatva, állítólagos kiadásait a méltányosság határán túl is kárpótoltam. Nyugtáikat maig is tartom.

Ez időben Kovásznán úgy megostromolták a választó bizottmányt, hogy ennek elnöke és tagjai a kerteken át men-

kültek az erdőre és onnan haza. Megbukett Tisza Lajos — azután a vasutat nem Ojtoz, hanem Tömös felé vitték Oláhhonba.

Ezen költekezésem miatt, még inkább családi ügyeim gondozására lettem utalva. Hogy tehát a velem született s 50 éves koromig tartó közügyek iránti előszeretetem anyagilag tönkre ne tegyen, ezután még a megyegyűlésekben való megjelenéstől is tartózkodtam, daczára annak, hogy többen s köztük főkirálybirónk is szóval és maig is megőrzött leveleiben szemrehányásokat tett visszavonulásomért.

21. Panaszok a megyei tisztviselők ellen.

Indítványom és felbbezésem sorsa.

Az 1874. év tavaszán *Mikes Benedek* gróf és *Künmle József* ügyvéd, előbbi Deák-párti, utóbbi ellenzéki vezérek, saját magányomban fölkerestek. Előadták, hogy megyénk közigazgatása olyan lassan folyik, hogy ők és még többen elhatározták magokban a közelebbi közgyűlésen annak orvoslására pártkülönbség nélkül közremunkálni és erre engem is felhívtak. Megígértem nekik, hogy a közgyűlésre el fogok menni. Főleg szért szántam rá arra magamat, hogy megakadályozzam vagy mérsékeljem olyan éles határozatok hozatalát, a melyek ezen együttes fellépésből keletkezve, Háromszéknek ifju korom óta tapasztalt politikai érettségére homályt vethetnének.

A májusi közgyűlésre ígéretem szerint megjelentem. Az alispáni jelentés után ennek kapcsán hallottunk számos érelyes felszólalást és interpellatiót a tisztviselők eljárása ellen. Az alispán vagy nem tudott, vagy talán nem akart azokra felelni. Attól tartottam, hogy a felvetett ügyeknek az alispán részéről agyonhallgatása igen éles kifakadásokra adhat jogos tért. Szót kértem tehát és így szólottam: „A felhozott és magánértesülésem szerint még több hibás eljárás annak is tulajdonítható, hogy a tisztviselők előtt a megyék rendezéséről szóló törvény új levén, annak végrehajtásában sok nehézséggel kell megküzdeniök. Azonban tulajdonitom önmagunknak is; mi megyei bizottmányi tagok is elmondhatjuk a „mea culpa“-t, azért, mert az 1870. évi XLII. t.-cz. 43. §-a értelmében a feladataink közé sorolt ellenőrzést mindeddig nem vettük gyakorlatba.

Ennélfogva indítványozom :

1. Küldjön ki a megye egy bizottságot, a mely vizsgálja meg alaposan úgy a központon, mint a járásokban a hivatalos

eljárásokat, jelölje meg az esetleges hibákat és a legezélszerűbb eljárások érdekében készítsen szabályrendeletet és azt nyújtsa be a legközelebbi közgyűléshez megvitatás, jóváhagyás és a belügyminiszterhez leendő fölterjesztés végett.“

Ezen indítványomat általános helyecsúlással fogadták és sürgették az enuntiatiót. A főispánnak sem volt más megjegyzése, csak az, hogy a törvény értelmében az indítványokat írásban kell beadni. Én ebben igazat adtam s ott rögtön leírtam indítványomat és benyújtottam.

A közgyűlés ebben megnyugodva, az interpellatiók felett napirendre tért. Én is ez által megoldva látván az ügyet, melyért ad hoc megjelenésemet megígérttem volt, haza mentem s a gyűlésre a következő napokon meg sem jelentem.

Négy nap mulva olvastam a Sepsi-Szt.-Györgyön megjelenő lapban, hogy indítványomat az indítványok során újra felolvasták, de a főispán oda nyilatkozott, hogy annak elfogadása sértené az ő scontralis jogát. Ezért elnöki jogánál fogva azt még tárgyalás alá sem bocsátja, hanem visszautasítja. A hírlapi cikk így végződött: „Majd meglátjuk, hogy mit szól ehhez az indítványozó!“

Bementem *Künle* ügyvédhez s megkérdeztem, hogy igaz-e, a mi a lapban áll? Igaz-e, hogy az egyhangulag elfogadott indítványomat, melylyel a kitörést igyekeztem megelőzni, azért hogy az alispán az interpellatiókra nem akart felelni, a főispán csakugyan visszautasította? *Künle* azt felelte, hogy azon a napon ő sem volt jelen a gyűlésben, de hírét hallván ezen elnöki erőszakos eljárásnak, végére járt és meggyőződött, hogy igaz. Tüstént felebbezést írt, mint bizottmányi tag, a saját nevében és azt mint ilyet fogja beadni, ha én, az indítványtevő nem felebbeznék. A felebbezés fogalmazványát át is adta elolvasás végett.

Miután átolvastam, kérdezte véleményemet. Azt feleltem, hogy felebbezni fogok s beadom azt záros határidőben, de nem olyan élesen, a minő ez. Hiszen ha egyszerűen rámutatok ezen eljárásra, már ez is elég lesz arra, hogy a hivatalos hatalmi tulkapás kitűnjék és hogy indítványomat a miniszteriumból tárgyalás végett visszaküldjék.

Be is adtam még azon napon felebbezésemet, és érdek-

lődéssel, de némán vártam a belügyminiszter intézkedését. E czélból a közgyűléseken is jelen voltam addig, a míg a felsőbb leiratokat tárgyalni szokták. Azonban több hónapig nem érkezett miniszteri leirat a fennforgó ügyben. Több ízben hirtelték a megyeházból, hogy a főispán szokottnál sűrűbben kap elnöki leiratokat, melyeket maga lát el azonnal s csak leragasztva adja ki expedálásra. Senki sem tudhatta azután így, hogy mit tartalmaznak azon levelek.

A főispán irányomban mindig szívélyes volt. Én pedig mindig úgy vélekedtem: „Amicus personae, inimicus rei.”

Megjelent egyik közgyűlésünkre *Balajti* miniszteri tanácsos. A főispán bemutatott minket egymásnak s azután nekem azt mondotta, hogy ma már ne távozzam el ebéd előtt. Én akkor érkeztem ebédre, midőn az asztalok mind el voltak foglalva. A főispán hozzám szólott, hogy a mellette ülő miniszteri tanácsos szomszédságában tartott fel számomra helyet. Sokat mesélt az ebéd alatt a tanácsosnak a főispáni állás nehézségeiről. Én ahoz nem szóltam. Mikor ő hallgatott, akkor közömbös tárgyakról beszéltem szomszédunkkal. Ebéd után illemesen elbucuszva, ki indultam.

Azonban a főispán hetven éves alispánunkat utánam szalasztva, visszatérni kéretett. Ekkor ezt kérdezte a tanácsos előtt:

„Ugyan miért lettél nekem olyan nagy ellenségem, gyerekkorunk óta állandó barátságunk után, a közelebbi időkben?”

„Erre a kérdésre én is azt kérdezhetem, — mondám — hogy miből gondolható, hogy ellenséged lettem?”

„No, hát — kérdé — miért forszirozod felebbezésedet olyan nagyon?”

„Én felebbezésem óta — felelém — nem beszéltem senkivel, arról nem irtam senkinek. Felebbeztem pedig a közérdekben, hogy közigazgatásunk akkor többek által hangsúlyozott miseriáit simán és esendesen intézhessük el és megyénk közigazgatását régi jó híréhez méltóvá tegyük.”

„Hiszen azt másképen is elintézhettük, — felelte a főispán, — csak ígérd meg nekem, hogy a hol törvényellenes eljárásokat tapasztalsz, azokat velem közölni fogod.”

Megigértém, hogy megteszem ezt is abban a kis körben, a mennyire figyelmem kiterjedhet.

Nemsokára azután egy leirat érkezett a belügyminisztertől, a melyben felebbezésem visszavételét(?) tudomásul vette.

Én a visszavételre addig soha sem gondoltam, arra soha felhiva nem voltam. Azonban resteltem az ügyet tovább üzni-füzni s mai napig sem tudom, hogy honnan vették azt a jelentést, mintha én felebbezésemot visszavontam volna.

22. Az alispáni, szolgabírói és falusbírói önkenyeskedések.

Nem sokkal azután mezei munkásaim mellett időztem, midőn délfelé tudatták velem, hogy a kilyéni falusbíró saját eselédjeit házamhoz küldötte és szakácsnémat s legényemet holmijaikkal együtt magához vitette, hogy nála szolgáljanak, holott havi szolgálatuk ideje sem telt le és bérüket a folyó hóra is előre kivették volt. Ez a községi bíró egy molnár fia, a ki Kilyénben egy nemesi birtokot megvett volt és fia beállott urnak. Folytatta is addig urhatnámságát, míg a birtokból kifogyott.

A szolgabíróval nagy barátságban élt. Az a szolgabíró pedig, a ki az idegen kormány alatt azért nem szolgálhatott, mert németül nem tudott s azalatt pap testvérénél kapott lakást és ellátást, a vadászatból fedezgetvén szükségleteit, 1867-ben dullónak választatott, annyira vitte dolgát, hogy ő is Kilyénben bérelt úri lakást, szép lovakkal kereskedett és egyike lett a vidék pénztőzszéinek és a megyeház pártfogoltjainak.

Magam mentem a szolgabíróhoz a községi bírót elpanaszolni. Nem találtam otthon. Azt mondták, hogy azt megelőző nap Köhalomba ment s onnan Udvarhelyre, lovakat vásárolni.

Kérdeztem, hogy kiesoda a helyettese?

Felelet: Senki.

Délután bementem az alispánhoz s elbeszéltem neki a történeteket. Megigérte, hogy tüstént intézkedik a szolgabírónak.

„Későre lesz annak foganata, — mondtam — mert mint gazdasszonyától tudom, csak három nap múlva ha hazakerül.”

Ekkor irt a községi bírónak, hogy miután a szolgabíró szabadságon van, tehát neki rendeli, hogy rögtön állítsa vissza eszéledeimet s holmijaikat is küldje vissza. E rendeletet magammal vittem s rögtön kézbesitettem.

Nem lett ennek három napon át semmi eredménye. Ezt is tudattam az alispánnal. Erre mondotta, hogy a falusi bíró igazolta magát, az előző nap estéjén haza érkezett szolgabírónak azon a napon kelt rendeletével, mikor én neki panaszkodni akartam és azt mondotta nekem a gazdasszonya, hogy már az előtti napon elutazott lovakat vásárolni. Erre megjegyeztem, hogy *ha így járnak el a tisztviselők, akkor nem csoda dolog a májusi közgyűlésen hallott sok interpelláció.* Azonban restelettem ilyen kicsinyes ügyben írásbeli panaszt emelni.

Hazajöve elgondolám, hogy itt az idő és az alkalom arra, hogy a főispán felhívására a miniszteri tanácsos előtt tett ígéretem szerint, tudomására hozzak egy olyan turpisságot, a melyet a falusbíró, szolgabíró, sőt az alispán is mintegy czimboraságban követtek el. Megírtam tehát ezt neki magánlevél alakban és elküldöttem miklósvári lakására.

Levelemet azon kezdtem, hogy ily kicsinyes és épen saját érdekem ellen elkövetett szabályellenes eljárás megírásával figyelmeztetnem nem fárasztanám, ha az ő felhívására adott ígéretem arra nem kötelezne. Ezután leírtam a történeteket és ezzel végeztem: „Vajha sikerülne tapintatos eljárásával kieszközölni, hogy megyénk közigazgatása, Háromszék régi jó hírnevéhez méltó lehessen!”

Erre hivatalos alakban azt a választ kaptam, hogy panaszom következtében a szolgabíró ellen a fegyelmi eljárás megindítását elrendelte. Én resteltem a dolgot, hogy ilyen kicsinyes ügyben nevem fennforogjon; erélyes eljárása feletti meglepetésemet kifejeztem, de egyuttal kijelentettem, hogy az esetleges vizsgálathoz a cselédügynél komolyabb dolgokkal szolgálhatok. Felsoroltam azon szolgabírónak több hibás eljárását. Például azt is, hogy az én kérelmemre zár alá vett birtokossági erdőből a szabályszerű eljárás mellőzésével, az én és több nagybirtokos tudta és beleegyezése nélkül nagy mennyiségű faosztást engedélyezett a közönségnek. Sőt abból ő is mint engedélyező nyolcz szekér fával honoráltatott. Elősoroltam még több ha-

sonló eljárását, melyeket más községek lakóinak panaszkodásaiból tudtam meg.

Azután meghallottam, hogy a vizsgálat foly, de csupán az én eselégeimre és az erdőpusztításra vonatkozólag öt-hat napig tartott a szolgabíró kihallgatása. Megidéztek engem is; kezembe adták a jegyzőkönyvet, hogy lássam a szolgabíró védelmét s azt kérdezték, hogy kívánom-e a vizsgálat folytatását?

Erre ezt feleltem: A fogyclmi vizsgálat elrendelése és esetleg annak beszüntetése csakis a főispán és a közgyűlés hatáskörébe tartozik. Mi azt nem is kérhetjük, csak panaszos sérelmeinket terjesztjük elő. Az említett hatóságok körébe tartozik mérlegelni, hogy panaszos sérelmeinket terjesztjük elő. Az említett hatóságok körébe tartozik mérlegelni, hogy panaszaink a fogyclmi vizsgálatnak tárgyát képezik-e vagy más úton orvoslandók? Épen ezért a cseléd ügyben nem fogyclmi vizsgálat elrendelését kértem, hanem tapintatos eljárást.

Ezután azt kérdezték, hogy mi a feleltem a vádlottnak jegyzőkönyvre vett védekezésére. Ezt feleltem: „Látom, hogy minden nyilatkozata henezegő s mintha fel lenne bízattva, úgy vádol engem is, hogy én csak azért nem vagyok a mostani közigazgatás folyásával megelégedve, mert fáj nekem, hogy nem én vezetem azt.”

Akár élez, akár sértegetés akarna ez lenni, én öt ezen ide nem tartozó térre nem kívítem. Tudomásul veszem a cselédügyben eljárásuk elismerését, melylyel be van igazolva az ügy, a mint én azt a főispánnak megírtam. Tudomásul veszem azt is, hogy az erdő szabadítást beismerte azzal a különbséggel, hogy igaz ugyan, hogy a községi bíró nyolcz szekér fát akart neki adni az engedélyért, de tudva azt, hogy én is abban részes birtokos vagyok, csak két szekér fát fogadott el. Ezen saját beismerései után nincs több mondanivalóm.

A közelebbi közgyűlésen, késő délután, midőn már a vidéki képviselők haza távoztak és csak a tisztviselők s két ügyvéd maradt ott, lovas pandurt küldöttek a legközelebbi faluban lakó vizsgáló elnök után. Midőn a sötét alkonyban olvasni sem látták a jegyzőkönyvet, elnök a tisztí ügyészt felhívta a véleményadásra.

Ennek a véleménye az volt, hogy a vizsgálat tárgyát képező tényeket a vádlott is beismerte, de azok oly csekély kihágások, hogy büntetést nem érdemelnek. Erre az 1870. évi XLII. t.-cz. 80. §. szerint közvetlenül a szavazásnak kellett volna következni a fegyelmi kereset elrendelése ügyében.

Az elnök azonban szólásra hívott fel egy virilista ügyvédot. Ez aztán érzékeny hangon adta elő, hogy a községi bírótól fel az első tisztviselőig mindenki vádolva van. Ennélfogva ő azt indítványozza, hogy panaszomra rosszalás mondassék ki, a tisztviselőknek pedig szavazzanak bizalmat. Elnök ezt minden szavazás nélkül enuncziálta. Aztán az időközben kivilágított teremben felolvastatta az előre elkészített s a most tett indítvánnyal szövszerint összhangzó jegyzőkönyvet. Aztán ehhez még hozzá iratta, hogy a vizsgálat költségeit a vádló fizesse meg.

Én az 1870. évi XLII. t.-cz. több és azok között a 80-ik §-al ellenkező eljárás miatt felebbeztem, kérve a határozat megsemmisítését.

Ezután rövid idő múlva *Kálnoky* helyett *Lázár Mihály* neveztetett ki megyénk főispánjává és ismét rövid idő múlva *Szapáry* helyett *Tisza Kálmán* belügyminiszterré. Ezen válságok között közgyűlési jegyzőkönyvünkre és felebbezéseimre miniszteri intézkedés nem érkezett. Jóval később jött aztán egy miniszteri leirat, melynek tartalma az volt, hogy a költségtérítési ítéleteknél a megtérítendő összeg is kiszámítandó. Erre aztán gyorsan kiszámították azt 130—140 forintra s engem felszólítottak annak megfizetésére. Én visszairtam, hogy a hozzám intézett felszólításban hivatkozott miniszteri intézkedés csak olyan bíróságokhoz lehet intézve, melyeknek ítéletek hozása a törvény által hatáskörükbe van helyezve. Az 1870. évi XLII. t.-cz. bíraskodási hatáskört nem ad a megyegyűléseknek. A megyegyűlés csak széktörés esetén szabhat pénzbírságot és a fegyelmi kereset el, vagy el nem rendelése lehet határozatának tárgya. Még a tisztviselők elleni kártérítési keresetek is a kir. bíróságok ítélete alá tartoznak. Annál kevésbé lehet polgárok személyi és vagyoni érdekeiben a bíraskodás kortes testületek szeszélyeinek kiszolgáltatható.

A fegyelmi vizsgálat elrendelése kizárólag a főispán és a közgyűlés hatáskörébe esvén, annak elbirálása is azoknak a feladata, ha vajjon a panaszos ügy fegyelmi uton vagy más módon orvoslandó-e? Minthogy pedig a szolgabíró az ő eljárásai miatt beadott jelentéseimet igazaknak ismerte el, ha a közgyűlés azokért fegyelmi keresetet nem rendelt, azért a vizsgálati költségekben sem marasztalhat el engem Tiltakozom tehát közigazgatási elmarasztaltatásom ellen és a költséget csak abban az esetben fizetem meg, ha törvényes bíróságom abban elmarasztal.

Több ízben sürgették azon összeg megfizetését, közigazgatási végrehajtással is fenyegettek, de én mereven ragaszkodtam fennebb nyilvánított jogi felfogásomhoz. Ujabb válság után végre törvényeinkben jártas főispánt nyertünk, a ki meggyénk ügyészét utasította, hogy keresetét az illetékes bírósághoz adja be. Ott és a legfelsőbb bíróságnál aztán megnyertem peremet, több évi méltatlan zaklatás után. És mindezt azért, hogy meggyénk békéjét és jó hírnevét a tisztviselők szabályellenes eljárása miatt keletkezett éles felszólalások után, indítványommal megmentettem.

23. A háromszékmegyei levéltár ügye.

A Bezirks-Commissariat vandalismusa.

Azon időben a Sepsí-Szent-Györgyön megjelenő lapban *Bajkó* aláírással egy czikk jelent meg, melyben el volt panaszolva, hogy a megye levéltárából egy Bethlen Gábor korabeli aranykeretű lustralis könyv és igen sok régi kézirat vészett el. Én ezt valóban hihetetlennek tartottam, de minthogy azon vádat több hét lefolyása alatt sem czáfolta meg senki, én, hogy e váddal szemben megnyugtató nyilatkozatra alkalmat adjak, interpelláltam az alispánt. A felelet abból állott, hogy a levéltár régi irományokkal és a volt székely-huszárezred levéltárával annyira tömve volt, hogy már a szükséges ügydarabokat is nehéz volt megtalálni. E miatt a régi irományokat felhordatta a ház padlására. A kinek tetszik, azokat ott megtalálhatja, fölkeresheti és a mit használhat, elviheti.

Nagy helyesléssel fogadta 42 rokona ezt a feleletet a tisztviselekarral együtt. Azonban én mint interpelláló kijelenttem, hogy feleletén nem nyughatom meg; mert azon régi irományok között, melyek az alispán előtt alkalmatlanságot okozóknak tündek fel, *kell lenni olyanoknak is, melyek a siculicidium óta a székely-husárok török és francia hadjárataira s közelebbről Háromszék önvédelmi harczára vonatkoznak s így történeti értékekkel bírnak.*

Ha ezen irományok innen könnyelműen elpocsékoltnak, más forrásokból nem lesznek soha pótolhatók. Ennélfogva, ha a többség az alispánnak zajos helyesléssel fogadott válaszába belenyugodnék s napirendre térést határozná, én kénytelennek érezném magamat az ellen a belügyminiszterhez felebbezni. Sőt, ha talán ott sem nyerhetnék méltányos támogatást, akkor a journalistika útján a nemzet közvéleményéhez fognék folya-

modni. Azonban ne vigyük saját szennyesünket a világ színe elé addig, a míg itthon kimoshatjuk és megszárithatjuk. Ha ma itt azt határoznák, hogy az elveszettnek állított lustralis könyv szoros vizsgálat útján szereztessék vissza; hogy a padlásra felhordott irományok onnan biztos zár alá helyeztessenek és egy e célra felfogadott szakértő által rendszeresen leltározatassanak, szabályszerűen gondoztatassanak: akkor e határozatba ezuttal én is belenyugodnám és elvárnám rövid ideig annak foganatosisát.

Ezen óhajításom határozattá emeltetett Később, midőn egy alkalommal a sétatéren a járásbiróság helyiségének piacz felőli földszintes épülete előtt elhaladtam, *Dévai* nyugalmazott régi kinestári tisztviselő egyik ablakon kiszólt és tudatta, hogy a levéltár rendezésével foglalkozik. „Most — így szólt, éppen olyan darabok kerültek elő, melyek önt is érdeklik.“

Bementem s együtt olvastuk el *Béldy* administrator által a guberniumhoz küldött conduit-listákat, a melyek néhai atyámra is, mint sepsi királybíróra és a reformátusok részéről legtöbb szavazattal főtishti jelöltnék választott egyénre is kiterjeszkedtek.

Ezen igen érdekes munkálkodásban való további résztevésben hanyatló egészségem megakadályozott. Meg voltam azonban nyugodva, hogy a levéltár rendezése szakértő által folyamatba vétetett. Néhány év múlva megkisérlettem az 1848–49. évi jegyzőkönyveket olvasás végett pár napra kikérni. Sajnálattal értesültem, hogy leggondosabb keresés után sem találták meg azokat. Ezután is tudakozódtam utánuk és *közelebb olyan hirt is hallottam, hogy az 50-es években a Bezirks-Commissariat minden régi irományokat elégettetett.* Vajjon mit rendezett hát *Dévai*?

24. Visszavonulásom a közügyek teréről.

*A régi és új megyei élet. — Aggodalmaim a haza jövője miatt.
— A legalkotmányosabb király.*

A fennebbiekben elősoroltak után, naponként gyengülő egészségem teljesen elvont önkormányzatunktan való közremunkálásomtól. A mi már alkotmányos életünk tetszhalálából való feltámadása óta alig volt egyéb, mint önérzetem megnyugvásával és önzéstelen elvbarátaim érdemem fölötti elismerésével erkölcsileg jutalmazott meddő küzdelem a személyi pártcsoport és nepotismus elbizakodott uralmával szemben. Mert a régi megyei szerkezet, a mely alkotmányunk védbástyájának és az ifju nemzedékek politikai iskolájának méltán volt nevezhető, a törvényhatóságok újabb rendezésével szellemben is annyira átalakult, hogy a régi iskolában és szellemben edzett fogalmakkal a jelen viszonyokhoz való alkalmazkodás nagyon nehéz feladat lett.

Megyegyűléseink régebben valódi nemzeti ünnepeknek voltak tekinthetők, melyeken teljes számban jelentek meg az arra jogosultak és hallgatók.

Magánérdekű pártalakulások nélkül, elvek, eszmék és törvényeink fegyvereivel küzdöttünk a közérdekű ügyek fölött. Személyeskedésre és a gyűlések komoly méltóságának megsértésére nem volt eset. A szerényebb képzettségű és magánügyeikkel inkább terhelt tagok, kik a közgyűléseken kívül közügyekkel való foglalkozásra időt nem szakíthattak, önzéstelen hazafias érzelmeik és józan értelmi felfogásuk szerint mérlegelték a szónokok által hangoztatott érveket és ellenérveket. Azokból meritették lelkiismeretes meggyőződésüket és a szerint adták be szavazataikat.

Most pedig tanácskező termcink az ürességtől konganak. Sorszám szerint veszik elő a darabokat, felolvassák az állandó választmány arra vonatkozó minden megokolás nélküli határozati javaslatát s pár helyeslő hang után kimondják annak elfogadását. Ilyen módon örölnék le pár óra alatt több száz darabot. Népesebb gyűlés csak akkor van, mikor valamely megüresedett tiszti állás betöltése is ki van tűzve a tárgyszorozatban. Ekkor megjelennek az aspiransok rokonai és a kölcsönös támogatásra szövetkezettek. Elvárják, míg a sor a szavazatok beadására kerül és ezen átesve, győzelmi mámmorral rohannak lakomára.

E miatt van aztán, hogy képesített ifjaink, ha a választók közt nagyszámu rokonaik ninesenek, még pályázni is fölöslegesnek tartják. Oda jutottunk már, hogy Háromszék, melynek fiai az erdélyi összes középiskolák jelentékeny számát képezik s a mely a közelebbi időkig királyi tábla-elnököket, főispánokat, miniszteri hivatalnokokat, törvényszéki elnököket, bírákat, városi polgármestereket bőven adott az országnak, most még közigazgatási tisztviselőit is a testvérmegyőkből kölcsönzöttékkel egészíti ki. Ez ellen nem lehet ugyan semmi kifogás, de elvitázhatlan tény a régi magyar nemzeti felfogás szerint az is, hogy a közigazgatási tiszti állásokhoz kapcsolt feladatoknak helyesen megfelelni legalkalmasabbak azok, kik a hatáskörükben levő földterületet, ennek lakóit, ezeknek viszonyait, méltányos igényeit alaposan ismerik és érdekeik azokkal közösek.

Kár az 1848 előtti azon gyakorlat meg nem tartása, hogy a közgyűlésen felolvasott s helybenhagyott jegyzőkönyvek inpurumait s azoknak a levéltár számára tisztázott példányát, a zöldasztalra tegyék az érdeklődők tájékozhatása végett.

Ilyen viszonyok között, hogy a megyei önkormányzatunk terén való munkálkodásról gyógyíthatatlan betegségem állandóan leszorított, nem számítom fájdalmaim legsúlyosabbjai közé; talán testi szenvedésem által pessimismusra hajlott kedélyem is hozzájárul ahhoz, hogy hazánk jelene és jövője miatti aggodalmaim naponkint fokozódnak és a szomoruan csoportosuló jelenségek szemlélése néha az elcsüggedésig sujtanak.

Talán az ifjabb nemzedékből azok, kik midőn ítélőtehet-

ségük kifejllett, folyamatban találták már a jelen helyzetet, ifju kedélyükkel e helyzetbe könnyebben beletalálják magukat. Azonban én és kartársaim, kik három százados sötét multunk fanyar gyümölcseit, anyagi és szellemi érdekeinknek a korigényektől hátramaradásában s közjogaink sérelmös hanyatlásában izleltük, a kik a reformok kivívására anyagi javaink s vérünk feláldozásával erőnk s tehetségünk szerint hiven közre munkáltunk, azoknak kivívásában éreztünk magasztos örömet, boldogító ábrándokba ringatva magunkat hazánk szebb jövője felől: ma fájdalommal nézzük a jelent s rettegéssel a jövőt. Mert rémesen tornyosulnak a vész-fellegek hazánk ege fölött: hitfelekezeti, nemzetiségi izgatásokban, vám-, bank- és hitelügyeink, földmivelés, ipari és kereskedelmi érdekeink elhanyagolásában, socialis mozgalmak jelenségeiben, közigazgatásunk szomorító állapotában és ezek következtében a pauperismus és a corruptió terjedésében.

Tagadhatatlan, hogy a szerencsétlen mohácsi vész után Zápolya és I. Ferdinánd királyok és a török hódoltságra feldarabolt hazánkban, török, tatár, német hadak pusztításai; a trón és nemzet közötti viszonyok büntetlenül nem nélkülözhető kölcsönös bizalom hiánya; a korigények szerinti reformok terén való haladástól mereven elzárkozás, egységes magyar hazának a szabadságharcz után nemzetiségi területekre szétszaktatása és a 18 évi idegen uralom, mély sebeket hagytak magok után. Mindezeknek orvoslása s ezek mellett nemzeti kormányunk támogatásával a polgárosodás magasb fokát élvező boldogabb államok sorába való emelkedésünk oly súlyos feladatokat tűztek előnkbe, hogy azoknak megfelelhetni testvériesen egyesített összes munkaerőnk megfeszítésével is egyszerre nem, hanem csakis hosszabb idő folyamán lehetnénk képesek.

Huszonnyolezadik éve már, hogy a több százados vizsályt előidézett okok megszűnván, hazánk és felséges királyunk osztrák birodalmának a practica sanctio alapján hozott törvényeink szerint elvállalt kölcsönös védelmi kötelezettsége szabatosan körülírt uj törvénnyel állandóan biztosított és hazánk alkotmányos törvényei az 1848 évi reformokkal együttesen hatályba léptek, s azóta:

a) törvényhozási jogunkat élvezzük;

b) hazánk kormányzását minden idegen befolyás kizárásával koronás királyunk, parlamenti felelős nemzeti minisztérium által folytatja;

c) hazánk területi épsége s nemzetünknek a Mohács előtti államisága s nemzetközi állása törvény által biztosítva van;

d) a nemzet áldozatkészséggel hordozza a törvényhozás által ráért súlyos terheket a nemzeti jobblét előhaladásának reményében; s mindenek felett:

e) felséges urunk hű Magyarországa népei iránt atyai szeretete és bizalma által vezéreltetve, fejét Szent-István koronájával ékesítve, alkotmányunk tiszteletben tartását és bárhonnan jöhető megtámadás elleni védelmét királyi szent esküjével biztosította s ezt oly hiven megtartotta, hogy nemesak mi hű alattvalói, hanem a művelt külállamok népei is *I. Ferencz József királyunkat, mint Európa legalkotmányosabb uralkodóját tisztelik.*

Ily viszonyok között magasan dobogtatta hazafias keblünket azon remény, hogy: „Magyarország nem volt, hanem lesz.“ Sőt külállamokban is oly magasfoku bizalom keletkezett hazánk jövője iránt, hogy sokan és szerény magam is több levelet vettünk morvaországi és más honi iparosoktól, melyekben kérdezték: hol találhatnának vidékeinken vízzel és tűzelő anyaggal bővelkedő helyet gyárak felállítására!

És most már jubilaris negyedszázad eltéleése után érkezett az ideje annak, hogy komoly figyelemmel tartsunk szemlét helyzetünk felett s az egymást felváltó kormányaink munkaideje szerint mérlegeljük 28 éves alkotmányos tevékenységük eredményét; s a mennyiben azok kielégítők nem lennének, keressük okait s ahhoz képest irányozzuk további eljárásunkat.

25. Az első magyar miniszterium 1867-ben.

Az ellenzék áldatlan munkája. — Tisza Kálmán, s a fusio. — A fusionalis miniszterium. — Tisza alatt hozott törvények. — A hitbizományok. — A Tisza-miniszterium bukása. — A Szapáry-miniszterium rövid élete.

Az 1867-ben kinevezett miniszteriumnak tagjai voltak :

1. *Andrássy Gyula* gróf elnök, kit Deák Ferencz a trón és nemzet között addig létezett félreértések elhárítására s hazánk regenerációjára praedestinálnak mondott.

2. *Eötvös József* báró, vallás- és közoktatásügyi miniszter, feddhetlen jelleméről s mély tudományosságáról a művelt külföld által ismert notabilitás, kitűnő író, publicista, költő és a jövő titkaiba is élesen belátó politikus.

3. *Lónyay Menyhért*, pénzügyminiszter; kiről Eötvös azt jegyezte meg, hogy ha egy darab rézpénzt a markába szorítva tart addig, míg megmelegszik, aranypénz lesz belőle.

4. *Horváth Boldizsár*, igazságügyi miniszter; a ki szerény anyagi viszonyai daczára 30—40 ezer forint jogtanácsosi honoráriumáról lemondva, vállalkozott a codificationalis munkálatok keresztülvitelére, de mert ennek sorrendbe hozatala elhalasztott, lemondott.

5. *Mikó Imre* gróf, közlekedésügyi miniszter; a ki elnyomatásunk éveiben létesítette Kolozsvárt az „Erdélyi Muzeumot“ s a „Gazdasági Egyletet“ s ezeket és kiválóan több nevelőintézetet adományaival virágzásba hozott.

6. *Gorove*, kereskedelemügyi miniszter.

7. *Wenkheim* báró, belügyminiszter.

8. *Festetich* gróf, Ő Felsége személye melletti miniszter.

Mindannyian kiváló tiszteletben álló utódai az 1848. és az azelőtti régi gárdának.

Ezen kiválóan derék miniszterek a kiegyezés után a közös activákból hazánk illetőségét kiszámítván, részünket rendelkezésük alá vették.

Az 1868. évi delegatióban a hadügyminisztert képviselt *Grivicsics* ezredes reactiók nyilatkozatait Ő Felsége elibe terjesztették, minek eredménye a lett, hogy az ezredes nyugalomba küldetett s így az állam teljes olégtételt nyert.

Birtokviszonyaink tisztázása megkezdett.

De az 1867. évi XII. t.-cz. tárgyalásokor alakult ellenzék azon törvény szentesítése után a helyett, hogy — mint fennebb kifejtettem — az abban biztosított önkormányzati jogalapon kitünő tehetségével a haza regenerációjában közremunkáljon, minden törvényjavaslat feletti tárgyalásoknál közbevegyitette és élesen megtámadta az általa kárhoztatott közös ügyeket s azoknak védelmezőit.

E miatt a kormány és a Deák-párt fél erejét az ellenzék támadásai elleni védekezés vette igénybe s csak fél erejét fordíthatta az ország kormányzására, közérdekű törvények alkotására, daczára annak, hogy a nemzet többsége támogatta.

Igy jöttek létre a király Ő Felsége megkoronázása, esküje s ezekkel kapcsolatban a trónról való lemondások s a miniszterium alkotásának törvényczikkbe iktatása után, az alkotmányt nyert Ausztriával közös védelmi kötelezettségről s annak költségei arányáról, az államadósságból magunkra vállalt járadék fizetéséről, a népoktatásról, általános tan- és hadkötelezettségről, a vám, kereskedelem és bank ideiglenesen tíz évre terjedő közösségéről hozott s ezek mellett az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való különválasztása, Budapest főváros egyesítése, 150 millió vasuti kölcsön felvétele és a vegyes házasságból születendő gyermekek vallásának törvényes szabályozása stb.

Az államköltségek az első években jelentékeny deficit nélkül fedeztettek, de Lónyay már akkor a takarékoság szükségességére figyelmeztetett. Lónyayt aztán a király közös pénzügyminiszternek és helyébe magyar pénzügyminiszternek *Kerkápolyi Károlyt* nevezte ki. Kerkápolyi zsenge ifju kora óta megszokta langeszével a tudományok magas légkörében röpkedni. Így aztán a Lónyay által gyakorlatias tapintatossággal vezetett

pénzügyet a deficitek és magunkra vállalt terhes államadósság jelentékeny szaporodásának örvényébe sodorta.

Időközben Andrássy gróf miniszterelnöksége alatt a többségben levő Deák-párt folytatta az ellenzékkel szemben védelmét s a viszonyokhoz képest czélszerű törvényeket hozott.

Andrássy gróf azonban külügyminiszterré neveztetvén ki, a magyar miniszterelnökség Lónyayra ruháztatott, a kit közös pénzügyminisztersége idejében grófi czimmel ruházott fel a felség.

Lónyayt magas állásának elfoglalásakor mint új grófot kancsal szemekkel nézték a főrendek. Másfelől a hon nemes polgárai zokon vették, hogy már a vérszerződéssel s időnként megújított törvényekkel biztosított nemesi és 1848-ban törvénybe bezikkelyezett minden honpolgárra kiterjesztett teljes jogegyenlőség ignorálásával, ősei és önmaga által minden változó viszonyok között köztiszteletben fentartott családi nevét új czimmel megtoldva, megváltoztatta.

Az egykori uralkodó vallás vakbuzgói pedig megbontránkoztak azon, hogy a miniszterelnöki székhelyen ev. ref. hitű egyént kellett látniok s attól tartottak, hogy napirendre fogja hozni a minden művelt államban bevett egyházi reformokat s azért nagy pénzáldozatokat ajánlottak fel képviselőválasztások alkalmával annak megakadályozására.

Ezeket az ellenzék látva, ő is felhasználta minden kedvező alkalmat s fokozott erélylyel folytatta támadásait az 1867-iki törvényeket védő párt elnökének megbuktatására. És ezt oly mérvben tette, hogy *egyik szónoka gyanúsító czélzással hozta fel a képviselőházban mint különös jelenséget, hogy míg az ország pénzügye a deficitek áramlatában uszársra jutott, a miniszterelnök birtokvásárlásokkal szaporítja vagyonát.* Ezen méltatlan gyanúsítás magas állásáról megfélelmező, izgatott válaszra ragadta az így insultált miniszterelnököt, nem sokkal ezután állásáról lemondott és előbb Szlávi, aztán Bittó István foglalta el helyét.

A deficitek évenként nőttek s Kerkápolyi kényszerítve érezte magát egy jelentékeny összegű jelzálogos kölcsön felvételéről törvényjavaslatot adni be. Ekkor Ghiczy Kálmán olyan veszélyesnek nyilvánította pénzügyi helyzetünket, melynek orvoslását mindenek felett első hazafias feladatnak látva, el-

lenzéki nézetei háttérbe szorításával kijelentette, hogy kész azokhoz csatlakozni, kik behatóan arra fognak munkálkodni, hogy ezen véghomlással fenyegető helyzetből a hazát kisegítsék.

Ezen hazafias nyilatkozatát teljes méltánnyalással fogadták. Kerkápolyi lemondott s a király *Ghiczy Kálmánt* nevezte ki pénzügyminiszternek. Ghiczy az 1875. évi költségvetésben adó-emelés útján való segitést indítványozott. *Tisza Kálmán* ennek tárgyalásakor tartotta február hó 3-án a fusio előkészítésére irányzott nagy horderejű beszédét. Ebben szemére vetette a kormánynak, hogy tervszerű működés terére lépni nem tud, hogy a *megtakarításokban kellő határig nem ment*, hogy a bank- és hitelügygyel nem foglalkozott, hogy az *uzsora enyhítésére, a kereslet és kínálat közti arányjelölés helyett, korteskedésből a főispánok útján nyerhető kölcsönnel ígért segélyt*, hogy csak akkor lehet a néptől súlyosabb terheket követelni, ha a *gazdászati, ipar és kereskedés emelkedésre segittetik*: addig az adóemelés azon tőke elrablása lenne, a mely még eszközölhetné az emelkedést. Ezzel szemben meg kell tenni mindazon reformokat az államszervezet összes körében, melyekkel lehet pénzügyi reformokat is eszközölni. Kézbe kell venni a vám- és bank-kérdés rendezését s így szaporítani a közjövedelmet és rendezve a hitelviszonyokat, növelni kell az adózó képességet s csak akkor lehet emelni az adót. A nélkül a direct adóemelés pár év múlva véghomlagaig juttatna. Meg van győződve — mondá — hogy ha mindazon téreken, melyeket fölemlített, megtörténik, a minnek történni kell, az 1877. év folyamán el lehet enyésztetni a deficitet. Ha 1875-ben, kölcsön útján is, ha másképen nem lehet, 8 millióról gondoskodunk és 1876. végén a *bank privilegium feletti egyezkedés alkalmával nyerhető kamat nélküli kölcsön* mindenkorra alapul szolgál és a bank-kérdés megoldásával hitelviszonyaink megoldására is hatna, ha éppen szükség lesz, 1877-ben ki lehet vetni azon adót, mely most az adózók tőkét támadná meg.

A napi kérdésekre pedig ezeket mondta:

A közigazgatási tisztek választásában a visszaélések ellen a qualificatio változtatásával orvoslást lehet találni, de a kinevezett és rendes fizetést húzó tisztviselők közül bureaucratia válnék s ő nem akar a központi bureaucratiahoz hasonló törvényhatóságot is.

A vámszövetség abban részesít, hogy protectiója alá veszi az osztrák ipart s iparunk fejlődését lehetetlenné teszi; mert mielőtt az kifejlődnék, a rovásunkra protegált osztrák ipar elfoglalja keleti piacainkat. Azért óhajtja, hogy indirect adóinkról saját érdekünk szerint intézkedhessünk; s ha ez nem sikerül, az 1867. XII. t.-czikkben fentartott jog szerint, éljünk a vámsorompók felállítására jogával, hogy Magyarország ne fizesse másnak adóját. Végül hangsúlyozza, hogy mindenestre egy valóban s nem csak névleg és színleg önálló magyar nemzeti bankot tart olyannak, mely az ország érdekeit kielégíthesse.

Beszédét így végezte:

Ezek azok, melyek alapján, ha csoportosulnak, kik azzal egyetértenek, hiszi, hogy az erélyes és gyors megoldás sikerül.

Ezen programmszerű beszéd után csakhamar a kormány által előterjesztett költségvetés nagy többséggel elfogadtatott. A Deák-párt és mérsékelt ellenzék között az értekezések megindultak. *Eredménye a lett, hogy a mérsékelt ellenzék szegre akasztotta a bihari pontokat, s a Deák-párt a mérsékelt ellenzékkel fusiót kötött.* A közbizalom által támogatott Bittó-kormány hazafias készséggel adott helyet egy fusionalis miniszteriumnak, melynek tagjai lettek:

1. *Wenkheim Béla* báró, elnök;
2. *Tisza Kálmán*, belügy;
3. *Széll Kálmán*, pénzügy;
4. *Simonyi Lajos*, kereskedelemügy;
5. *Péchy Tamás*, közlekedésügy, új kinevezettek;
6. *Trefort*,
7. *Szende*,
8. *Festetich*, addigi tárczájukat megtartották.

Később *Wenkheim Béla* báró addigi elnöki méltóságát az 6 Felsége személye melletti miniszterséggel cserélvén fel, *Tisza Kálmán* miniszterelnökké neveztetett ki.

Tisza Kálmán tizenhat évig vezette hazánk kormányzását a szabadelvű párt élén mint elnök, azóta mint közvitész. E hosszú idő alatt nagyszámu törvényeket hoztak. Ezek közül melegen üdvözlöttük: 1. a törvényes kamat-maximum megállapításával a fékezhetlen uzsoráskodás korlátozását; 2. a zónarendszer életbe léptetésével az olcsóbb közlekedés és a forgalom

növekedésének eszközlését; a tisztviselők qualificatiója igénylését (a miniszterek és főispánok kivételével); a fő- és szék-városhoz közelebb fekvő és a közveszélynek inkább kitett részekben folyamszabályozások s kis mérvben esaternázások mellett, oly nagy területeken való vasúthálózatot, hogy abban a Székelyföld is már akkor szóba hozatott.

Ezek mellett hoztak még a legnagyobb számban alkotott adózásra vonatkozó s még ipar-, kereskedelmi, közegészségügyi, közigazgatási és több más törvényeket é; codicillusokat. Szervezték a főrendiházat hierarchiai alapon neveztek ki nagy számban új nemeseket, bárókat és grófokat. A hitbizományokat annyira szaporították, hogy már 91 család kezében van, mint kötött birtok, hazánk területének 472 század része. A megyei hatóságok kebelében közigazgatási bizottságokat állítottak fel, melynek tagjai: a főispán elnöklete alatt tíz tisztviselő és tíz választott tag. Rendes gyűlés tart minden hóban. Feladata: a megyei közigazgatás 12 ágazatu teendőinek összhangzó folytatására vonatkozó intézkedés és a hozzá felelő ügyeket másod- vagy harmadfokulag ellátni. A választandó tagok qualificatiója nem követeltetik, sőt három évig azon minőségben munkálás minden tiszti állásra qualificatiót nyújt.

Az 1870. évi XLII. t.-cz. azon intézkedése, hogy minden tiszti állásra három egyén candidáltassék, gyakorlatilag oda módosítottatott, hogy ha van is kvalifikált több pályázó, azok mellőzésével akár csak egyet candidálnak s ezt szabad megválasztani. Nem is indokolják, hogy miért nem candidáltak többet.

A febr. 3-iki programmban hangsúlyozott takarékoságban kellő mértékig menetelnek úgy feleltek meg, hogy a választás által időnkint változó közigazgatási tiszteknek, sőt a minisztereknek is, állandó nyugdíj biztosítottak, a mely már az 1895. budgetben is közel százezer forinttal növeli a kiadásokat. A földmivelés emeléséről intézkedni időt nem szakítottak; az 1874-ben 700 millió államadósság 1887-ig 1500 millióra növekedett — ha a hirlapi tudósítások nem tévednek.

Az önálló magyar nemzeti bankkal és vámsorompókkal való kecségtetések oda devalválódtak, hogy ama sokat károztatott 1867. évi XII. t.-ezikkben biztosított jogok fentartá-

sával, úgy a vámterület, mint a bank közössége 1877-től 1887-ig s onnan 1897-ig meghosszabbítottak.

Ily körülmények között többen kiléptek a szabadelvű pártból. Szaporodott a mérsékelt ellenzék, a mely később „nemzeti párt” elnevezést vett fel. A függetlenségi és 1848-as ellenzék is minden országgyűlési választás alkalmával szaporodott és 102 számra növekedett.

Azonban, midőn mindezek után az 1867. XII-ik t.-czikkben az országgyűlés hatáskörében fentartott véderő törvény tárgyalása közben, annak 14-ik és 25-ik §-ai fokozottan éles vitatkozásokat és tüntetéseket idéztek elő, melynek folyamán a megszavazott törvény a szentesítés előtt, bővebb megfontolás végett visszaküldetett, a miniszterium nemsokára lemondott. *Szapáry Gyula* grófot nevezte ki a korona miniszterelnöknek és az általa felajánlott szabadelvű párt jeleseiből alakult meg az új miniszterium. Ennek a törvényhozás terén való munkálkodásában kiemelendő a közigazgatási törvényjavaslat benyújtása, mely hosszú és izgatott vitatkozás után két szakaszra zsugorodva, a napirendről levétetett!

26. Wekerle-miniszterium.

*Polgári házassági törvényjavaslat. — A clerus mozgalma. —
Ellentüntetés.*

Gyakorlatilag igazolt tény, hogy a haladó korról megérlelt eszmék és reformok előtt a haladni akaró nemzet nem zárkozhatik el. Minthogy merültek fel olyan esetek, hogy Ausztriában avagy más külföldi országokban kötött polgári házasságok s ilyenekből született gyermekek törvényessége hazánkban kifogásoltatott s minthogy a létező több felekezeteknek különböző házassági törvényei folytonos vallás-áttéréseket idéznek elő: *Irányi Dániel* minden törvényhozási cikluson indítványozta az egységes házassági törvény hozatalát. A többség azonban mindannyiszor visszautasította indítványát.

Hozzájárulván ehhez még az is, hogy az 1868. évi LIII. t.-cz. kijátszásával az elkeresztelések gyakori esete és az e miatt keletkezett békétlenkedés megszüntetésére a cultusminiszter intézkedése makacs ellenszegüléseket idézett elő: a kormány elérkezettnek látta az időt az egységes polgári házassági törvény meghozatalára. Azonban e kérdésben nézeteltérések merültek fel a miniszterek között. E miatt az összes miniszterek lemondottak. Megalakult a Wekerle-miniszterium reform-programmal, ugyancsak a szabadelvű pártból.

Wekerle már azelőtt mint pénzügyminiszter rendezte hazánk pénzügyeit s a deficit örvényéből annyira kisegítette, hogy már az addigihoz hasonló költségvetésünkben is kisebb-nagyobb megtakarításoknak is örülheténk.

Wekerle miniszterelnöksége alatt a képviselők honoráriumai fölemeltetett; az aranyvaluta felállításáról, „korona“ pénznem behozataláról, a kötelező polgári házasság s ennek kapcsán

a vallások egyenjogú szabad gyakorlataira vonatkozó négy törvényjavaslatot adott be; a törvényhozás mindkét háza elfogadta a két elsőt és a király is szentesítette.

De a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat beadása után, jelentékeny tagok léptek ki a szabadelvű pártból. Megkezdődtek az izgatások, melyeknek élére állottak *Zichy Nándor* gróf és *Eszterházy Miklós* gróf urak a katolikus clerus társaságában. Ezek 1894. január hó 10-én tizezernyi népet esőditettek Budapestre és a herezegprimás által mennyitott római katolikus gyűlést tartottak. Ott magukat 9 millió katolikus képviselőinek proclamálva, határozatilag kimondták, hogy a törvényjavaslatnak törvénynyé emelését minden hatalmukban álló eszközökkel megakadályozzák, és ha mégis törvénynyé válnék, azt megváltoztató törekvésükben munkálni soha meg nem szűnnek. Minden hitsorsosaiknak köteleességévé tették, hogy országos képviselőségre, megyei és községi hivatalokra választásnál mindig a legjobb katolikusokra adják szavazataikat.

Ezt követte a szabadelvűek és több függetlenségi pártiak által szervezett ellentüntetés, mindenik felekezetből Budapestre gyűjtött közel 100 ezerre menő népséggel.

Ezen két monstre gyűléssel nyílt meg a tüntetések kora s folytatódott különböző vidékeken eszközölt tiltakozások és petíciók özönével: előbb a törvények szentesítése ellen, utóbb a szentesített törvény életbe léptetésének megakadályozására irányítva.

Mindezeket betetőzte a katolikus püspöki karnak 1895. ujévi pásztorlevele, melyben elzokogja:

Hogy a polgári házassági törvényjavaslat ellen, mely a r. katolikus vallásra s egyházi jogra nézve sérelmes, a trónra(?) és hazára(?) nézve veszélyes, küzdelmük és fáradságuk sikertelen volt. Imára buzdítja hiveit Jézushoz, hogy könyörüljön a nyájon és állítsa vissza a szent egyház jogait és szabadságát. Inti, hogy emberi tekintélytől és semmi akadálytól meg nem rettenve, minden tettüket, módjukat arra fordítsák, hogy szent hitük és egyházi jogaik sértetlen épségükben és szilárdan álljanak. Egész életüket az egyház s annak feje

parancsaihoz irányítsák. Berekesztésül utal a honalapító Szent Istvánra, ki így szólott kilencz század előtt: „Törvényeinkben szent hitünknek adjuk az első helyet.”

Ezekben láthatjuk hazánk jelen helyzetét, mérlegeljük 28 évi alkotmányos önkormányzatunknak eredményét, ugy közérdekeink elősegítésében, valamint a mulasztások vagy visszás intézkedések által előidézett hátrányaiban.

27. Az elért üdvös eredmények.

Számos bajaink, czeknek okai s gyógyszerai.

Készséggel nyilvánítjuk elismerésünket az egymást felváltó kormányoknak és törvényhozó testületeknek a hazánk nagy részét áthálózó vasutak, hajózás és csatornázások körüli munkásságukért. Jól esik látni, hogy hazánk fő- és székvárosa rendezett utcáival, diszes palotáival, humanistikus intézeteivel, fejlődésnek indult iparával, kereskedelmével, üdülő helyeivel a világvárosok magaslatára emelkedett; hogy az általános tankötelezettség életbeléptetésével, az addig létezett iskolák anyagi támogatása mellett, különféle szakiskolák, képzőintézetek felállításával tanügyünk örvendetes haladásnak indult; hogy a törvényes kamat megállapításával nemcsak városokon, de vidékeken is kisebb-nagyobb pénzintézetek létesítésével, az uzorások embertelen zsarolásai mérsékeltek; a nemzetgazdaságilag előnyös társadalmi szövetkezések szelleme erősödött; hogy magyar köriratu ércpénz nemek jöttek forgalomba; hogy honvédségünk fejlődése közelismerést vivott ki magának, ám-bár sajnálatos, hogy műszaki csapatokkal nincsenek ellátva s olyanokkal együttes munkálásban kellően nem gyakoroltatva, komoly háboru esetén ennek hátrányos következményei lehetnek; hogy birtokviszonyaink rendezése folyton előre halad, s hogy a gazdasági szeszgyárak kedvezményezéséből a föld termő ereje fenntartására némi segély nyújtott.

De fájdalommal érezzük azt, hogy évezredek óta katonáskodásra kiváló hajlamot és képességet tanusított magyar nemzetünk, most, midőn általános a védkötelezettség, midőn a hadi tudományok értéke a halált megvető egyéni vitézséget tulszárnyalta, évenként növekedő pénzállozataink daczára sem juthatunk hazánkban oly katonai intézetek létesítéséhez,

melyekben nemzeti nyelvünkön könnyebben sajátíthatnák el fiaink a magasb tiszti állásokhoz juthatásra szükséges képzettséget. Holott a német nyelv nálunk, a magyar nyelv az osztrák birodalomban létező német ajku intézetekben kötelező tantárgyaknak vétetve fel, cseppet sem gyengitené, sőt nagyon is elősegitené a közös védelmi képességet. A kisebb és nagyobb csapatok vezénylői kölcsönösen megértenék egymást s nem lenne zavarva az egységes hadászati mozgalom. Sőt, ha az összes osztrák-magyar véderő kiegészítő részét képező „magyar hadsereg” nemzeti egyenruhát hordana s magyarul vezényeltetnék, ez sem nehezitené az együttműködést ; épen úgy nem, mint nem nehezíti az, hogy a huszárok és honvédek zsinóros egyenruhát, a sorozredek pedig waffenrockot hordanak.

De nem zavarná az egységes mozgalmakat a német és magyar vezénylet is ép úgy, mint midőn az I. Napoleon ellen szövetkezett nagy hatalmak seregei angol, német és orosz nyelveken vezényelve, vívták ki nagy győzelmeiket. Avagy, hogy példakért messze ne menjünk, 1848—49-ben is a nálunk maradt császári sereg-részeknek németül vezényletét meghagyta Mészáros hadügyminiszter.

Fájdalmasan érezzük azt is, hogy éghajlati, népességi és talajviszonyainkhoz képest, nemzetgazdaságunk kiváló alapját képező növénytermelésünk és állattenyésztésünk kellő támogatásban nem részesülnek, s nyers terményeink főlőslege és iparcikkeink nem csak hogy le vannak szorítva a külpiaconkról, de még fogyasztásunkban is idegen versenyekkel kell küzdenünk. Így aztán az általános elszegényedés rémesen terjed. Oda jutottunk, hogy csak oly gyenge középtermésben is, mint a múlt 1894. évi volt, a mi gyakran fordul elő, a művelés súlyos költségei csaknem túlhaladják a jövedelmet. Állami, megyei, községi többnemű és nevű adóinkat és szerény háztartásunk kiadásait csak a tőkéből fedezhetjük. Sőt már a nyers husnak tengerentuli tartományokból, jég között egészen Bécsig szállítására tett kísérletek azzal fenyegetnek, hogy a marhatenyésztés jövedelmezőségétől is megfosztatunk ; 30—40 százalék áresökkenés már is bekövetkezett.

Szomorító az is, hogy a corruptiót terjesztő választási vesztegetések időről-időre növekednek.

Ezt mi erdélyi részünkben s főleg Székelyföldünkön azelőtt csak messziről hozott hírekből ismertük. Háromszék egyik választókerületében, mint fennebb jelezve volt, 1866-ban személyenként csak pár virslivel és egy iteze borral vette volt kezdetét és még ezt is botránnyal fogadta a józan közvélemény.

1875-ben a belügyminiszter a fusio utáni első képviselőválasztást megelőzőleg utasítás végett magához rendelte volt a főispánokat. Mikor a háromszéki főispán Budapestről visszaérkezett, meghallotta, hogy egyik választókerületbe pénzt küldött *K. B.* (nevének csak kezdőbetűit irom) köztisztvisletben álló ellenzéki jelölt. Kiküldötte a tiszti ügyészt s ez confiskált pár ezer forintot.

A február 3-án tartott beszéd nagy ígéretei után mi örömmel üdvözlöztük ez eljárást, mint annak jelenségét, hogy a lelkiismeretes választások szabadságának és tisztaságának kegyeletos emlékü kora ismét visszatér. De sajnosan tapasztaltuk azon választások alkalmával már elkezdett és azóta rendszeresített botrányos eljárást, hogy a kormányjelöltre szavazók díjai közigazgatási közegek által osztatnak ki s már odáig jutottunk, hogy a szavazat minden választásnál árverésszerűen folyik. Az önzéstelen honpolgárok visszavonulnak, mint bűntanyától — a választásoktól.

A korteskedés jövedelmes üzletág. Hogy a választásokon rendszerint a szabadelvűnek nevezett kormánypárt jelöltje győz, ez igen természetes a kisebb-nagyobb pressio n.ellett már azért is, mert jelöltjeik „rendesen“ miniszteri államtitkárok, egyetemi tanárok, budapesti ügyvédek, írók és Budapesten lakó nyugdíjasok. Ezek képviselői állásuk minőségében ruházatukra, lakbérre, háztartásukra egyetlen fillérrel sem költenek többet, mint a mennyit mint budapesti lakosok, a nélkül is kiadni szoktak. Ennélfogva az ilyenek öt évi 16 ezer forint képviselői honoráriumokat könnyebben feláldozhatják hiúságuknak, esetleg tekintélyüknek emelésére, mint az onnan távol vidékeken lakó, neveléssel, iparral, mezeti gazdasággal foglalkozó honfiak, kik hivatásos életpályájuk hátrahagyásával, családi körükből távozva, nagyvárosi költekezéssel, drágán fizetnék meg hazafias szolgálatra való vállalkozásukat.

Innen van aztán, hogy a Budapesttől távol eső vidékeken olyan ritka mint a fehér holló az olyan képviselő, a ki az ő választóinak helyzetét, méltányos igényeit ismerhetné s azoknak jogos érdekeit képviselni tudná.

Sajnálatos az is, hogy az Európa-szerite érvényesült reformokból 28 év alatt csakis az egységes házassági kérdés haladt annyira, hogy a polgári házasságról hozott törvény szentesített, és 1895. október 1-én életbe is léptetett.

De tekintettel azon örök emlékre méltó hazafias tényre, hogy a kizárólag kiváltságos osztályból alakult 1848-iki törvényhozás a nagy Széchenyi, Eötvös, Kossuth és több nagy szellemek felvilágosításai alapján meggyőződött arról, hogy külön érdekű osztályokra szakgatott nemzetünk a polgári jogoknak azokra kiterjesztése nélkül, kik azt nélkülözik, erős, virágzó nem lehet: önként és saját kezdeményezéséből részecitette ezredéves nemesi szabadságában a hon összes lakosait, a birtokforgalmat korlátozó, de a családi birtokokat biztosító ősiséget eltörölte, a kiváltságok korát véglegesen megszüntette, hogy a teljes jogegyenlőség által a testvériséget és honfi érzelmeket is egyenlővé emelje.

Ezen hazánk szebb jövőjét biztosító törvények szellemével szemben szinte reactionnak tűnik fel most a hitbizományok szaporítása, új nemesek, bárók s grófok kinevezése és a felsőháznak hierarchiai és oligarchiai alapon szervezése. Mert ezek az egyenlőség és testvériség megzavarásával hazánk egyesült erejének gyengítésére vezethetnek.

A kormányok mentségére, ezeknek hívei így szólnak: „A hitbizományok engedélyezése és a nemesség-adományozás felségjog.” De a mi jó királyunk, ki nemesak mint dalban zengedezzük, legelső, hanem a legalkotmányosabb magyar, a mit számtalan tények bizonyítanak, ezen és minden felségjogait nem fermánokkal, ukázokkal avagy handbillettekkel, hanem az 1848. III. t.-cz. 3-tól 13-ig §-ai értelmében felelős miniszterci ajánlatára és ellenjegyzésével gyakorolja.

Felelős tanácsosok ellenjegyzésével gyakorolták a donatiókat s más nemesítési módokat régi királyaink is. S ha oly felségjog fentartása most is korszerű, nem lehetne-e azt mint az érdem- és rendjeleknél, királyi- és belső titkos tanácsosoknál

csak a kitüntetett érdemesnek személyére, nem pedig utódaira is kiterjeszteni? hogy abból új politikai és társadalmi osztályok ne keletkezheszenek; az ily királyi kegyre érdemcsitettek, a társadalom tiszteletét is inkább megnyernék, mint a születés véletlen kegyéből abban részesülők.

Aztán már az ó-kori classikusok is mint örök igazságot hirdették, hogy az alkotmányos polgárok sérthetetlen kötelessége s az államok jólétének nélkülözhetetlen kelléke a törvények tisztelete. Azért valóban elesüggesztő jelenségek a törvénytisztelet hiányának szembeötlőbb esetei: a román izgatások- és a hyerarchák és oligarchák egyházi mozgalmában.

28. Elmékedések miseriáink okairól s lehető orvoslásukról.

Igen sok ágazatu miseriáink között keresnünk kell az okokat, a melyek azokat előidézték, keresnünk kell az utat és módot azoknak lehető orvoslására. Így pauperismusunk egyik főokát az évtizedek óta hadra való készülődésünkben találjuk, a mi az általános hadkötelezettségnél fogva minden erős, ép testü ifjat legszebb életkorban más hasznos munkától elfog s jövőre is kihatólag attól elszoktat s így nemzetgazdászatiilag is kárt okoz. A nagyszámu katonaság fegyverben tartásának költségei fokozzák az adóterhet is. Azonban kétségbe sem vonható az, hogy a fegyverjog fennállása mellett, mindenik állam a külhatalmakhoz arányos haderőt kénytelen fenntartani és annak leszállítását a haza veszélyeztetése nélkül egyik állam sem teheti egymaga. Csakis az általános reductionnak nemzetközi megállapodása útján remélhetünk e tekintetben enyhítő segélyt. Ennek ideje remélhetőleg közel van, ha igazak a hírlapokban colportált tudósítások, ha őszinték a diplomaticus nyilatkozatok, hogy a nagyhatalmak mindenike „békét“ óhajt és károsnak tartja a xerxesi hadseregek fegyverben tartását.

De a pauperismus aggasztó terjedését okozzák főképen agrárviszonyaink calamitásai. Ezek részint olyanok, melyek tengerentuli dusan termő állomokból nyers termények áthozatalával és azoknak aranypénzzel való kicserélésével, nemesak a mi, de az összes európai államok nemzetgazdászati viszonyaira nehezednek; és olyanok, melyek kizárólag minket nyomasztanak s ezekben nemzeti kormányunktól és törvényhozásunktól jogosan várhatunk segélyt. Ilyenek:

a) Hogy az iparban előhaladott államok piaczaíról nyers

terményeink ki vannak szorítva, sőt idegen terményeknek saját piacunkra vámkedvezményekkel kapu nyittatott.

De ezen előrelátó, tapintatos vám-politikával orvoslást remélhetünk . . .

b) Nagy baj az, hogy kellő munkás kezekben hiányt szenvedünk.

Ezen bajon a nyári munkaidőre a katonaság szabadságolásával lehetne segíteni. Ezzel a munkától elszokás is mérsékelhetnék.

c) Baj az is, hogy okszerű gazdaság folytatására szükséges beruházásokra tőkével nem rendelkezünk.

Ezen is lehetne olesó hitel eszközlésével segíteni.

d) Baj nekünk, kik hazánk üzleti központját képező fő- és székvárosunktól távol vidéken lakunk s gazdálkodunk, a szállítási költségek magassága.

Ezen a bajon a vasuti szállítási béreknek távolságok szerinti mérséklésével lehetne segíteni.

Az európai államokkal közös agrárcaletításokon pedig nemzetközi megállapodás útján, a tengeren át hozandó terményekre magasabb vámszabásokkal lehetne enyhíteni. Ennek eszközlésére kilátást nyújt a hírlapok azon értesítése, hogy Angliában is megindult már az agrár-mozgalom s Bajorországban, a termény elárusítás és pénzforgalom pangása miatt, a katonaság számára szállítandó élelmiszerekkel is törleszthetik az adót.

De hogy alkotmányos önkormányzatunknak békés viszonyok között lefolyt 28 éve alatt a legjobb, legbölesebb király atyai támogatásával és a nemzet áldozatkészségével is hazánk regenerációjában ily kevésre haladhattunk s országos miseriáink ennyire szaporodtak, ennek okát, tárgyilagos vizsgálat után, kiválóan pártviszonyainkban találhatjuk. — Ugyanis, mint már említém:

Az 1849—1867. évek közötti hosszú szolgaság után alighogy sikerült a nemzet közörömeire alkotmányos önkormányzati jogunk révpartjára juthatni s nemzeti, polgári és egyéni szabadságunkat az 1867. évi törvényekkel állandóan biztosítani, a képviselőház legjelesb tagjai közül többen balközép s néhányan szélsőbal párt elnevezés alatt ellenzéki csoportokat alakí-

tottak. Ezek a közösügyes 1867. évi törvényeket és a kormányt dühösen ostromolták, mintha csak azon törvény elleni aggály s bizalmatlanság keltése lenne a honboldogítás főkélléke, bárminő ügy tárgyalásába belevegyítették: hogy ez a haza függetlenségét aláásta és önállóságát elkobozta stb.

S mikor az addigi középbal párt kiváló tehetségű vezérszónoka február 3-iki programmszerű beszédében az ország pénzügyi zavaraiból való kibontakozásnak és a haza érdekei emelésének az 1867. törvény alapján való eszközzésére irányuló teendőket taxative elősorolva eszközölte a fusiót, — akkor szabadelvű párt czim alatt zászlója mellé sereglett a nemzet zöme, csakis a Deák-pártból kevés számból alakult mérsékelt ellenzék és az akkor csekély számú szélsőbal kivételével, s Tisza Kálmánnak előlegezte országkormányzási pályájára bizalmát a nemzet s kegyét a jó király.

De midőn látták, hogy az 1873. február 3-iki, a fusio előkészítésére irányzott nagy beszédben tett kecsesgető ígéretek beváltása helyett az államterhek évről-évre szaporodnak, az adózási képesség hanyatlik, a választási visszaélések növekednek, a vám- és bankreformok helyett az 1867-ben rögtönzött ideiglenes szerződések évtizedenként meghosszabbíttatnak: koronként többen átléptek a mérsékelt ellenzék és a független 1848-asnak nevezett párt soraiba a szabadelvű pártból. Sőt a főrendiház szervezésével, a hitbizományok szaporításával, czimek adományozásával, az addig ismeretlen miniszteri nyugdíjak megállapításával, s mindenek felett a véderő-törvény 14. és 25-ik §-ainak megszavazásával lehullott az álarcz, a melyen e felirat kápráztatott: „A haza minden előtt!”

S azóta, hogy a miniszterválságok járványa is bekövetkezett és a hatalomban való részesülhetés vonzereje is naponkint csökken, a szabadelvű párt két évtizedes nimbusa is már a hatalomhoz esőkönyös ragaszkodás niveaujára degradáltatott. Miután pedig 1894-ben a párt legjelesebb tagjai közül többen kiléptek és pártonkívüli körben csoportosultak, az egykor tulhatalmas szabadelvű párt ma oda jutott, hogy koronként változatosan a nemzetiségekkel, társas szövetségekkel vagy más pártok töredékeivel kötött pactumok- vagy koalíciókkal tudja csak többségét esetről-esetre megszerezni.

A szabadelvű párt után a képviselőház többségi sorrendjé-

ben következő független 48-as párt állása sem oly szilárd s jövője főleg az újabb kettészakadás után nem olyan fényes, mint azt Justh Gyula elnöküknek az új miniszterium bemutatása alkalmával hangoztatott émo szavaiból: „miénk a jövő” következtethetőleg hinni látszanak. Huszonnyolcz éve már, hogy az 1867. évi törvényeket kárhoztatni kezdték — nem ugyanazon egyének, kik most folytatják, — olyanoknak hirdetve az 1867-iki törvényeket, a melyek hazánk függetlenségét elkobozták s jobb jövője fejlesztését lehetetlenné tették.

Ezen fájdalmas hatású s naponként hangoztatott nagy szavak komoly aggályokat keltettek hazafias keblünkben s esüggedezve vártuk, hogy ezen állításuk igazolására feltüntetik azon törvényeknek leglényegesebb, veszélyes pontjait. *S hét év eltelle után kellemesen lepott meg, hogy azok, a kik a kárhoztatást elkezdették s mindig izgatottan és izgatva folytatták, os-tentative elismerték sérelmeink orvosolhatóságát az 1867. évi alapon.*

Igy jutott a függetlenségi párt monopol-tulajdonába az 1867. évi törvények kárhoztatása, mely a kezdeményezőket és az őket kitarthatóan követőket az államkormány magaslatára juttatta. Fokozott vehementiával folytatják már az elődek által hét évig taposott utat. Szilárd kitarthatással hangoztatják a már közel három évtized óta koptatott azon jelszót, hogy az 1867-iki törvények hazánk önállóságát elkobozták, a nélkül, hogy ha veszélyeseknek ismerik azokat, képviselői hatáskörükben indítványoznák, alaposan megokolva, azon törvények eltörlését avagy módosítását. Pedig csak azok fejtenek ki nézetük mellett lanyha tevékenységet, a kik kételkednek, ha vajjon igazuk van-e? mint 1861-ben a határozati párt. De annak idejét még nem látják elérkezettnek és addig mind csak arra szorítkoznak, hogy amaz ijesztő szavak hangoztatásával táplálják s növeljék a hazafias aggályokat.

Ily általános szólamok, ijesztő jelszavak hatását érezzük főleg mi, a központtól távol lakó kisvárosi és falusi politikusok, kik hazánk közügyei folyásáról csak a hírlapok olvasásából nyerhetünk némi tájékozást. *A régen szokásban volt képviselői tudósításokat és beszámolókat túlhaladta már a civilisatio. Programokat sem mondanak már, hanem lárczáikból a főkortesnek kezeibe számlálják azt a jelöltet.*

Ily viszonyok közt, hogy a különböző pártok organumául szolgáló hirlapok általi elfogultságtól mentesen, lelkiismeretes meggyőződést szerezhessünk, újból átolvassuk amaz üldözött 1867. évi törvényeket s főkép annak 12-ik cikkét, de abban közösgynek nyilvánítva nem találunk semmi mást, mint Magyarország és Ausztria kölcsönös védelmi kötelezettségét világosan így körülírva:

„A védelem egyik eszköze a diplomacia, ezt vezeti a közös külügyminiszter a miniszterelnökök befolyásával. Másik eszköze a hadügy. Erre van közös véderő, melynek egyik kiegészítő része a magyar hadsereg. A hadsereg egységes vezérlete, vezénylete és belszervezete felségi jog. De a magyar hadsereg időnkénti kiegészítése, átalakítása, ujczok megajánlása, megajánlási feltételek és szolgálati idő meghatározása, katonaság elhelyezése és élelmezése a törvényhozás által intéztetik el.“

„A közös költségeket a delegatio határozza meg, kezeli egy közös pénzügyminiszter az országok pénzügyminiszterei által kezére adandó összegből.“

E szerint az annyira veszélyesnek hirdetett közösgy, mit az 1867. évi törvényhozás fentartott, nem több, mint az alkotmányos Osztrák birodalom császári és Magyarország királyi felségének ugyanazonossága mellett, a két állam kölcsönös védelmi kötelezettsége. Ez pedig nem új keletű hazánk törvényeiben, mert a közös védelmi kötelezettséget hazánknak saját alkotmányos törvényei szerinti kormányzása biztosításával párhuzamosan, úgy Erdély mint Magyarország már a múlt században törvénybe iktatta. Az 1867: XII. t.-cz. pedig tekintettel arra, hogy az osztrák birodalom is alkotmányos önállóságra jutott, csakis a közös védelmi kötelezettség teljesítése módját írta körül, mi már 1848-ban megtörténhetett volna, ha az augusztusban a közös viszonyokról elhatározó értekezés végett Bécsbe ment Battyhány és Deák Ferencz miniszterek a király előtt megjelenéstől elzáratva, az udvar által a bécsi miniszteriumhoz sonnan vissza nem utasítottak volna.* S hinc illae lacrimae“, melyeket trón és nemzet hullatott.

* Horváth Mihály 1848—49. (366. oldal.)

És ki hozhatná kétségbe, hogy az európai súlyegyen fontartására, ott a hol hazánk fekszik, erős állam létezése Európa közérdeke? Hisz ezért nézték el 1849-ben is a szabadelvű államok az orosz interventiót. Ki hihetné el, hogy az európai ez időszerinti államszervezetek között 15—20 millió népességű hazánk kölcsönös védelmi szövetekezés nélkül, ezen igényeknek meg bírna felelni? És hol kereshetne ilyen szövetséget, a ki a dunai confederatio torz eszméjéhez nem vetemedik.

Minden, de minden elfogadható érvek megfontolása arra utal, hogy ha már a *pragmatica sanctio* nem kötelezne is, most kellene keresni a felséges Habsburg-dynastia jogara alatti alkotmányos Ausztriával kölcsönös védelmi szövetekezést. És ma már annyival is inkább, mert a Duna melletti szomszédságunkban két királyság alakult s mind a kettőnek lakosai hazánk területi épségének sértésével növekedésről ábrándoznak, muszka segélylyel.

Voltak, vannak és valószínűleg még lesznek is sajnálatos esetek, midőn az absolut korban uralgott szellem által fekélyezett s azóta korokkal együtt tisztí rangfokozatban is előhaladt egyének a hosszú béke egyhangúsága között nemzeti jogérzetünk sértegetéseivel, keserűen provokáló nyilatkozatokkal, sőt tettekkel keresnek tört szunyadozó hősiességük kitüntetésére. Az ilyenek orvoslására megmutatta az Andrássy miniszterium az utat, Grivisich ellen király ő Felségétől oly elégtételt nyerve, hogy évtizedig nem fordult elő hasonló sérelmesen kihívó eset.

Közelebbről ismét hirtelik a lapok, hogy egy dandárparancsnok utasította az önkéntesek tanítóit, hogy törekedjenek arra, hogy minél kevesebben legyenek tanítványaik közül olyanok, kik jó tisztí vizsgálatot tesznek le, mert a tartalékos tisztek létszáma be van már telve s többet nem alkalmazhatnak. S vannak olyanok is, kik ezt is az 1867. évi törvények természetes következményének tulajdonítják.

Pedig ha ily eljárás forrását törvényeink valamelyikében keresik, azt inkább a véderő-törvény 25. §-ában kutassák. A sérelem orvoslására pedig kövessék az Andrássy miniszterium által tört utat és ismétlődés ellen keressenek óvszert azon 25. §. módosításában.

Ily eszmék és tényállások tárgyilagos fontolgatása közben, többen a kisvárosi és falusi politikusok közül, azon észteni következtetésre jutottunk, hogy a közösügyek veszélyességével való rémitgetés vagy üres jelszó és ámitás, vagy szándékosan falra festett ördög — mistificatio.

Mind ez ideig szűkkörű isoláltságuknál fogva csak kisvárosi és falusi politikusok észteni combinatióinak ismerjük ezt az igaz, de ne méltóztassanak a tisztelt képviselők és képviselő-aspirans urak, az ily kiskörű honpolgárokat, mint valami ridiculus must len ézni.

Ne feledjék, hogy ők azok, kik a választók tömegére közvetlenül hatnak s velük érintkeznek. Ne ragadtassák magukat a tulbizakodás magaslatára, kortesciktől egy pár nagy bankjegyért szereshető kecsesgetetéssel. Mert jórészt kijózanodott már nemzetünk ugy a független párt 1867. évi törvények elleni ostroma támogatásából, mint a szabadelvű zászló alatt hirdett fényes remények iránti hazafias bizalomból.

Ott van még képviselőházunkban a csekélyebb számu, de kiváló tehetségekkel bíró és önzéstelen hazafiságukkal kimagasló „nemzeti párt.”

Ezek, mint jogállam polgárai, tisztelik, követik és védik a haza törvényeit és ebben e tekintetben köztük és a szabadelvű párt között nincs különbség. Külön csoportokban való munkálkodásukat megokolja a szabadelvű pártnak a nemzet érdekei védelmébeni lágymelegsége és a kormány eljárásainak ellenőrzése. A függetlenségi párttal is nézetük és törekvésük közös abban, hogy ezek is féltékenyen őrzik hazánk függetlenségét a törvényhozásban és a kormányzás minden ágazataiban. Különbség az közöttük, hogy a „nemzeti párt” szükségesnek tartja és hű kitartással védelmezi az 1867. évi XII. t.-ezikkbe igtatott jogfentartások mellett a felséges királyunk uralkodása alatti Osztrák állammal kötött kölesönös védelmi kötelezettségünket.

Ha országgyűlési képviselőink névsorán végig tekintünk, fájdalom szoritja össze keblünket a miatt, hogy annyi jeles tehetség és önzetlen hazafi a helyett, hogy ernyedetlen szorgalommal munkálkodnék hazánk regenerálására, gyűlölködő párttorzsalkodásban feesérli el minden jóra és nemesre képes tehetségeit. Ha meggondoljuk, hogy hova jutottunk volna már

eddig is, ha a tudományosan képzett *Thali, Holló, Hojcsy*, a sokoldalu politikai ismeret mellett ékesszólással is megáldott *Ugron Gábor, Bartha Miklós* s pártjuk számos jelesei, a szabad-
elvű és a nemzeti párt kitűnőségeivel karöltve segítették volna a jóban és üdvösben való előhaladásra hazánknek háromszázados vihar után 1867-ben biztos révpartra evezett hajóját, a helyett, hogy egyfelől a hatalomhoz esőkönyös ragaszkodás, másfelől az ország képviselői nagy többsége által megszavazott és koronás királyunk által szentesített alaptörvények feletti meddő harezban pazarolták erejüket s a visszahozhatatlan időt: csüggesztően igazolva látjuk ama régi mondatot, hogy: a magyar erős az iga lerázására, de szintoly gyenge a szabadság élvezetére; mert még mindig ránk nehezedik Salamon királyunk emez átka:

„Átok roád, magyarok hazája,
Átok reád, te pártos büszke nép!”

Ezt igazolja a jelen félszázad történelme is. Mert az idegen kormány sanyargatásainak gyászos emlékü évtizedében túrtünk nemesen, némán, csendesen. Testvériesen osztoztunk a közös fájdalomban és komoly meggyőződéssé fokozódott bennünk az a remény, hogy előbb-utóbb ismét ősi jogaink élvezetéhez jutandunk. Ennek szilárdítására egyfelől a homagialis hűségükről legismereteseb *Somssich, Zsedényi* s többen rőpiratokban, mások petíciókban őszintén feltárták a trónt és nemzetet egyaránt fenyegető veszélyt, mit ama nyomasztó rendszer előidézend.

Másfelől az emigratio élén a lángeszű *Kossuth Lajos* szónoklatának varázserejével szenvedő nemzetünk iránt rokonszenvet keltett fel két földrész szabadelvű állampolgárainál. S midőn Francia- és Olaszország hadat üzentek Ausztriának és emigratiónk vezérfőfiai a magyar szabadság kivívásával kecsegtették, magyar menekültekből olasz legió alakításával, fegyverek beszerzésével, bankjegyek nyomtatásával, Dunamelleki confederatio eszméjével megkezdődött külföldön a magyar forradalom előkészítése.

De a nemzetben a nehéz megpróbáltatások közt sem birt kihalni a törvényes uralkodóházunk iránti hűségérzet. Ennélfogva: a kölesönös bizalmatlanság elenyésztetésével, a prag-

matica sanctio értelmébeni dualismus részletesebb körülírással és a közös védelmi kötelezettség állandó biztosításával a nemzet zöme békés kiegyezést óhajtott. Az emigratióból hazajött *Andrássy Gyula* gróf s több olyanok, kik a forradalom kitörését és a dunai confederatio oszményét perhorrescáltak.

Akkor *Széchényi*, a legnagyobb magyar s örök emlékü hazafi, azzal tette fel hazafi szolgálatainak koronáját, hogy *Deák Ferenczet*, a haza bölesét, birtoka megvásárlásával a falusi gazdálkodás bilincseiből felszabadította. Deák a fővárosba tette át lakását s ott étkezési, casinoi és más társadalmi körökben eszmecserekkel előkészítette a bonyolódott kérdések békés megoldásának tervezetét.

Felséges urunk a békés kiegyenlítés visszhangoztatására, mint már említettem, 1860-ban kibocsátotta az ismeretes októberi diplomát, (ámbar osztrák tanácsosai befolyásával, az összes magyarhoni és osztrák tartományok centralisatiójára irányozva.) Ezzel egyidejűleg a m. kir. helytartótanács és a megyei rendszer visszaállítása is el volt rendelve, 1861. ápril 2-ra pedig az 1848. évi V. t.-czikk értelmében választandó képviselőkkel Pestre országgyűlés lett összehíva, Ő felségének megkoronáztatása és az 1860. évi október 20-iki diploma feletti tanácskozás végett.

Az 1861-iki országgyűlés kezdetén *Deák Ferencz* kifejtette, hogy az októberi diploma birodalmi centralisatióra irányozva, sérti törvényeinket s abba bele nem egyezhetünk; hogy az ország területi épsége nincsen helyreállítva; az országgyűlés nincs kiegészítve; emigránsaink mint száműzöttek külföldön élnek stb.

Mig ezen sérelmek nem orvosoltnak, addig törvények alkotásába, koronázási egyezkedésbe nem bocsátkozhatunk. Indítványozta, hogy mindezeket homagialis tisztelettel és őszintén terjesszük válaszfeliratunkban Ő Felsége elé. Ezzel szemben indítvány adatott be, hogy az elősoroltakat nem is feliratban, hanem jegyzőkönyvi határozatban fejezzük ki. Szép, tárgylagos vitatkozás követte ezt és annak befejezése előtt számbavették a pártok erejét s látva, hogy a határozatot pártolók száma kettővel több, hárman a szavazásról önként kimaradtak. Így engedték győzni a felirat-pártolókat,

Azután az 1865-ben december hó 10-ik napjára ismét összehívott országgyűlés képviselőjelöltjeinek programja még a 61-beli határozati pártnak is, az 1861. évi második felirat volt. Szép egyetértéssel dicsekedhettünk a német-olasz, háboru előtt. Azután az 1867-es bizottmány 14 tagja külön véleményt adott be. Ezen bizottság többségével szemben, de az 1867. évi február 3-iki szavazáskor 140 többséggel fogadta el a képviselőház a bizottmányi többség javaslatát úgy, a mint a XII-ik törvényezikkben beigtatva van.

Ámde ekkor megkezdették azon törvény ostromlását s a pártok nem az eszmék és elvek megvitatására, hanem a szentesített 1867. évi törvényezikk iránti bizalmatlanság s aggályok fölkeltesére és annak védelmezésére alakultak.

Igy igazolja a jelen félszázad történelme is, hogy az iglerázására egyetértők és erősek voltunk, de a szabadság élvezetével együtt vette kezdetét a legjobb erőket is zsibbasztó pártoskodás, egyéni torzsalkodás és gyűlölködés.

Mindezek tekintetbe vételével, tárgyilagos fontolgtatás után hazánk regeneratiójára, mint első és legfontosabb reformot, a létező pártok fellomlásával új pártalakulásokat kell óhajtnunk, még pedig nem személyek és érdekesoportok, hanem elvek és eszmék körül, a létező törvények tiszteletével alakuljon hazánkban is, mint más alkotmányos monarchiákban, a reformokban haladás szorgalmazására egy valódi szabadelvű párt — hisz most is ilyen keblében minden magyar — s alakuljon a lehető tulsietés mérséklésére egy conservatív párt — természetesen az 1848-ban reformált és 1867-ben rehabilitált alkotmányunk conserválására. Új pártalakulással a képviselőház által megszavazandó törvényeknek a felsőház felülvizsgálása általi késleltetése is szükségfelettivé válhatna.

Hogy új párt alakulásának szükségességét a legmagasb körökben is belátják, ez kitűnt a közelebbi miniszterválság alkalmával Héderváry grófnak a szabadelvű párt legjelesb tagjaival tartott a feletti értekezéséből, hogy az 1867. évi törvényeket védelmező két párt között fusio létesíttessék. A miről a hírlapok szerint az értekezletre meghívott tagok egyhangulag úgy nyilatkoztak, hogy részükről szegénységi bizonyítványnak tűnhetnék fel, ha elismernék, hogy erősbitésükre az igényel-

tetnék, de nyitva vannak kapui azok számára, a kik hozzájuk kívánnak csatlakozni. Így aztán a Hóderváry munkálkodása meghiúsult.

De van ezen incidensnek a szabadelvűek tulbizakodottsága mellett más sajnálatos tanulsága is, miből azt lehet következtetni, hogy — valószínűleg idegen tanácsosok — magasb körök előtt, a független 1848-asnak nevezett pártot kivétel nélkül úgy mázolták le, mintha az az 1867. évi törvényekkel ellenkező rögeszméknek államunk komolyabb érdekeit is képes volna alárendelni, s talán ebben kereshető az oka annak is, hogy a miniszterválság alkalmával a kihallgatottak közé ezen pártból senki sem hivatott meg.

Pedig bármennyire sajnálatos, hogy annyi önzéstelen magyar hazafi, jobb ügyhöz méltó szilárd kitartással pazarolja jeles tehetségeit meddő küzdelemre, olyan törvény ellenzésére, a mely alkotmányos önkormányzatunk élvezetének, nemzetünk előhaladása fejlesztésének s bárholonnan jöhető megtámadások elleni védelmi képességünknek biztos alapját tette le, de kétségbe sem hozható, hogy a haza és királyunk iránti hagyományos hűségben, áldozatkészségben, bármi nehéz megpróbáltatások között is, azon párt tagjai magukat senki által túlhaladni nem engedik.

Eljutottunk már ily nehéz megpróbáltatáshoz is a kultámadás eshetősége és a nemzetiségi izgatások mellett azért is, mert habár tudós cultusminiszterünk csak most utal a culturharcz előidézésére elleni óvakodásra: megkezdődött az már egy negyedszázad előtt, mikor:

Az első protestáns hitű miniszterelnök kinevezése utáni első képviselő-választáskor 1872-ben a dominans religio restitúójára törekvő párt csatárlánczba osztva küldötte szét com-mis voyageurjeit ezresekkel tömött távezákkal, hazánk legtávolibb vidékeire is, katolikus főpapok által is hátíratozva ajánlott reversalisok aláírására a képviselőjelölteket megvásárolni.

Ilyen lélekismeretben való gázolási kísérlet volt az első csatározás. Hogy azután pactumok, coalitiók vagy mi más módon folytatták, arról nines tudomásunk 22 év óta.

De most a polgári házasság kérdésének felmerülésével nyílt hadat üzentek a törvényhozásnak s kitüntették azon tö-

rekvésüket, hogy hazánk törvényhozását tulnyomóan az egyház befolyása alá szorítsák, minek eszközlésére többek között egy új párt alakítását is elhatározták „kath. néppárt” elnevezés alatt s pártprogramm készítésére bizottmányt neveztek ki.

Közelebbről *Eszterházi Mór* gróf budapesti palotájában népes gyűlés tárgyalta az előterjesztett programot s *Zichy Nándor* gróf azon két módosításával, hogy a „katholikus” jelző kihagyásával maradjon csak „néppárt” s tétessék bele, hogy az 1867. évi törvényeket védik, minthogy *Zichy* gróf az elnökség elfogadását ezen feltételhez kötötte, módosításait elfogadták.

A program egyik pontja a polgári házasságról hozott törvény revízióját tartalmazza. Ha ez sikerülne, pompásan állnánk, mert 1894-ben elfoglalta törvényhozásunkat a polgári házassági törvényjavaslatnak tárgyalása, és 1895-öt és ki tudja mennyi időt venne még igénybe annak revíziója? Nincs is más ügye és baja ennek a szegény hazának! . . .

De megalakult a néppárt, (demoeratia) hierarchiák oligarchiák pártfogó vezérlete alatt. „Lucus a non lucendo”, gondolják némelyek. De nem csak addig van az! Minden nyelvben előfordul ez a közmondás: „a szélsőségek találkoznak”; néhai Eötvös báró ezt egyik regényében így magyarázta:

„*A proletarius nem gondol a jövőre, mert nincs mire s nem gondol a dús gazdag is, mert nincs miért.*” Ez esetben pedig gyakorlatilag úgy értelmezendő, hogy miután a választási lélekvásárlásra a talaj már jól el van készítve, a hazánk területének harmadrészét birtokló főpapok és hitbizományosok könnyen adhatnak akár millió forintokat szavazatok megvásárlására. Így aztán a képviselőház padjait annyira megtömik ultramontán mamelukokkal, hogy szükség sem lesz katolikus autonómiára. Statusgyűléssé alakulhat az ország törvényhozó testülete. Ugy fognak folyni majd a tanácskozások törvényhozásunk két házában, mint az öreg *Besze János* mesélgette ifjúkori reminiscenciáit az esztergomi marchalis székekről. Ott a herezegprimás, örökös főispán áhitatos latin beszéddel nyitotta meg a gyűlést. Felolvastak s elfogadtak egy fölterjesztést, melyben üdvözlük pápa ő szentségét. Az alispán előadta a közelebbi marchalis óta végzettakat, kiválóan hangsúlyozva, hogy hány nagy

mise vagy esenlős mise tartatott. Azután egyik és másik megyei notabilitás szép ékesszólással kérelmezte, hogy engedékenység meg neki, hogy a közelebbi processión ő vihesse a baldachin egyik bojtját. Ilyen s hasonló fontos ügyek ellátása után tértek át a megye ügyeire . . .

Ilyennek tűnik fel a népgyűlésekről és az egyházi szaklapokból a hírlapok által közölt nyilatkozatok kombinálásával a néppárt-alakítás tendenciája. Miben, hogy célját érhesse, nagyon megkönnyíti neki azt az addigi s még fennálló politikai pártok egymással való torzsalkodása.

Itt van tehát az idő az eddigi országos érdekeink kellő haladását akadályozó pártkülétékből kibontakozva, új pártalakításra. Mert óhajlandó, erősen óhajlandó már, hogy az alkotmányos factorok kölcsönös jóakarattal s bizalommal sorakozzanak hazánk regeneratiójának dicső munkálására.

Óhajlandó, hogy a szabadelvű párt a honboldogítás magasztos eszméjének hozza áldozatul a már különben is csak pünkösti királysággá devalvált uralmát . . .

Óhajlandó, hogy a függetlenségi párt is bontakozzék ki saját magára oetrojált ama tulbizakodásából, hogy „övé a jövő“. Oly téren övé, a melyen már 28 év óta folytatnak meddő küzdelmet a nélkül, hogy legesekélyebb eredményt is felmutathatnának s a melyre felülről tulgyanusan, alulról pedig rokonszenyes sajnálkozással tekintenek.

Óhajlandó, hogy a nemzeti párt is honboldogító szép eszméjével ne zárkozzék törpe minoritás rácsozata közé, hanem foglalja el méltó helyét a másik két párt jelesei között s mint egyesült nemzeti phalanx tolják az idő- és viszonyokhoz képest mind előbb-előbb a jóra hazánk posványba rekedt szekerét.

A létező viszonyok között ily pártalakulás hazánk közügyekkel foglalkozó értelmiségének közóhajlása kellene hogy legyen a szalmafedelű háztól a magyar trónig. De ki kezdeményezhetné ennek keresztülvitelét?

Az angol meetingek példájára népgyűlések tartását megnehezíti a választó polgárok szétszórva lakása és a pauperismus.

Magunkféle kisvárosi és falusi szerényebb politikusok közül pedig ki merne ily mérvű feladatnak csak kedvezménye-

zésére is vállalkozni? Ugyan ki? Annak biztos tudatával, hogy agyonhallgatják vagy ledorongolják. Ki merné ezt tenni ma, midőn a törvényhozásban befolyásra jogosított egyének indítványainak elbírálásában is nem az ügyet tekintik, hanem az egyént, a ki azt beadta és ahhoz képest egyéni rokonszenv vagy pártérdek szerint elfogadják a gyengét is, vagy ellökik a legüdvösebbet is

Parlamentünk notabilitásainak mindenike a torzsalkodó pártok valamelyikéhez tartozik s többen egyik pártból a másikhoz renegáltak s emberi gyarlóságunknál fogva csak Isten színe előtt mondhatjuk a „*mea culpa*“-t, de küzdő felekkel szemben a helyett színleg azt szokás mondani, hogy szegénységi bizonyítványnak lenne tekinthető az, ha magunkat capacitáltatni engednők.

Ezért a kezdeményezésre és keresztülvitelre legilletékeőbb volna a miniszterelnök, kit a multból nem fűz az országgyűlési pártok egyikéhez is mások fölött régi kötelék. Mikor a képviselőháznak tagja lett, a ház-elnöki méltóságban a pártokon felüli magas állásba helyezte a bizalom, onnan miniszterelnöknek királyunk kegyelme, s így új pártalakulások érdekében való munkálkodásában valamely párthoz való részrehajló vonzalom gyanusításától is leginkább mentes lehetne.

Vagy *Szapáry Gyula* gróf, ki a múlt évben is proklamálta az 1867-iki alapon álló pártok egyesülését és vele a párton kívüliek kezdeményezhetnék az összes létező pártok felbomlásával az új pártalakulást most, midőn a pártszenvedély miatt minden egyéb iránt apathiába sodort magyar honpolgárt is komoly aggálylyal tölthet el annak megfontolása, hogy milyen sorsnak nézhetünk elébe, ha az évtizedek óta előkészített véres háború ki fog törni? S nem lennénk-e gyengék az Ausztriával közös érdekű quota, bank- és vámkérdések fölötti egyezkedésekre is, ha nemzetiségi gyűlölködések mellett honalapító magyar fajunk is hitfelekezeti s 4—5 politikai pártokra szakgatva egymást marcangoljuk, a helyett, hogy közös erővel védjük édes hazánk érdekeit?

Azért akár ők, akár más országos tekintélyek vállalkoznak is új pártalakulásával a zilált testvériség szilárdítására s azt okos és tapintatos eljárásukkal keresztül viszik, a trón

és haza érdekében egy boldogabb korszak kapuit nyitják meg s ezzel a jelen nemzedék hálás elismerését és hazánk történelmében nevüknek örök emlékét biztosítandják. .

Azonban hazánk boldogabb jövőjének biztosítására egy ily kapu megnyitásával ne késedelmezzenek. Tegyük meg ezt minél előbb, mert a hazánk felvirágzására irányuló munkálkodásnak üdvös eredményét legalkotmányosb királyunk I. Ferencz József atyai böles támogatásával legbiztosabban remélhetjük. Ha a gondviselés imáinkat meghallgatja s királyunkat hű magyar népe boldogítására megtartja; ha szerencsétlen pártviszonyaink okozta bajokból kibontakozunk; ha felséges urunk böles vezérlete alatt testvériesen összejártva munkálkodunk. Ha a koronatanácsosok jó királyunk elébe terjesztik azon igazságot, hogy a magyar nemzet büszkeségét képezi ma is, a homagialis hűségnek a világtörténelemben kimagasló esete, mikor Imre király vesszővel kezében a pártos táboron keresztül ment s nem esalódott azon hitében, hogy „a magyar törvényes királya iránti hűségéről nem feledkezik meg“; az is, mikor Mária Terézia felhívására lelkesedve kiáltotta: „moriamur pro rege nostra“ s veszélyezett trónját megoltalmazta; ugy az is, mikor I. Napoleon a Habsburg-dynastiától elszakadással és ősi szabadságának visszahelyezésével keesegtette, de a nemzet e helyett megsziporitotta seregét a trónt veszélyező hatalmasság ellen.

Ha igyekeznek felséges királyunk bizalmát hű magyar népe iránt szilárdítani s nemes keblétől minden gyanakodást eltávolztatni, ugy a 28 év mulasztásait rövid idő alatt kipótolhatjuk.

Ezt tartom, hiszem és vallom. Ez az én politikai hitem jelen viszonyaink között.

Z Á R S Z Ó.

Ezen hosszú idő alatt az elmélkedésem tárgyát képezett ügyekben is történtek kisebb-nagyobb horderejű események, melyeket szerény művem kiegészítésére elősorolni feladatomnak tartom s teszem ezt az alábbiakban:

1. A párttorzsalkodások országgyűlésünk elnapolásáig, sőt azután is a pártok lapjaiban és röpiratokban még mindig folytak s ez év tavaszán a magas miniszterium közé is becsapott oly élénk conflictussal, mely nemcsak hazánk, de a külföld publicistái érdekeltségét is hetekig foglalkoztatta.

Ezen conflictust miniszterelnökünknek és a külügy-miniszternek a diplomatia szabályairól különböző nézetei idézték elő.

A külügyminiszter azon tant látszott vallani, hogy a diplomaták beszélő tehetsége csak arra használható, hogy azzal komoly gondolataikat elleplezzék.

Magyar nemzetünk a mohácsi vész óta 1867-ig a magas diplomatiában igen szűkkörű befolyást gyakorolt, azért a modern Taleyrand- és Machiavelli-szabályokat csak olvasmányokból ismerte s így a politikai téren is a jogos igazság őszinte nyilvánítása maradott nemzeti sajátságunk. Ezt követték jelesbjeink, pld. Kont a kemény vitéz s vele a harmincz nemestől kezdve Batthyány Lajosig, habár martir-halált szenvedtek is azért.

Ezt vitte tulságig az 1848. augusztus 4-iki olmützi nyilatkozat fölötti elkeseredésében 1849. ápril 14-én a debreczeni országgyűlés.

Ily hagyományos őszinte politikát követett nemzedékünk

Deák Ferencz vezetése alatt. S habár 1861-ben az őszintén nyilvánított óhajtasok, önállóságunk elkobzásával, hatalmukhoz göresösen ragaszkodó idegen tanácsosok befolyásával, akkor visszautasítottak: de a böles, lovagias államfő magas figyelmét mégis fölkellették azok. Komoly, tárgyilagos fontolgtatások után belátva azt, hogy azon óhajtasok teljesítésével a jogara alatti mindkét állam állandó békéje, valamint magas trónjának szilárdítása növekednék: a kiegyenlítés megszakított fonalának ujabbani kézbebevését elrendelte és a központosító törekvésekkel impregnált tanácsosok mellözésével, saját böles belátásából az 1867-iki törvényeket mint koronás magyar király szentesítette.

Igy jutott érvényre a jogos igazság őszinte kimondásának hagyományos politikája. S ha a magyar nemzet ma is ezt követi, nemzeti sajátságaihoz maradt hív ebben is.

Hogy Kálnoky Gusztáv gróf ily hagyományos magyar nemzeti politikát nem tehet magáévá, sőt ezért a magyar miniszterelnököt sajtója útján pellengére állítani megkísérlette, ez onnan magyarázható, hogy neki csak atyai ágon voltak ősei első foglalási magyar, plane székely nemesek, azaz olyanok, kik nemesi kiváltságaikat és birtokaikat nem nyerték fejedelmi kegyből, hanem a honfoglalás alkalmával fegyverük erejével szerezték; ő pedig mint nagyanyja jogán örökölt morva, országos latifundiunok hitbizományosa, magyar nemzetiségéből annyira kivetkezett, hogy magas műveltségénél fogva a classicus nyelvek mellett minden latin, germán s szláv faj nyelveit folyóan beszéli, de magyar nyelvünkben alig tanult annyi szót, mint a hány tizezer forintot kapott honorárium fejében 14 évi külügy-miniszersége alatt a magyar állam pénztárából.

A miniszteri conflictus a külügyminiszter lemondásával végződött s Kálnoky gróf visszavitte magyar családí nevét hazájába, Morvaországba. — „Ubi bene, ibi patria.“

2. Az egyházi reformokban hozott három törvény folyó év október 1. napján életbe lépett s mindenik felekezet hatósága pásztori- vagy egyházi főtanácsi levelekben ünnepélyesen nyilvánította, hogy meghajolnak a szentesített törvények előtt s ezt ajánlják híveiknek is.

Igy bizton remélhetjük, hogy ebben már valahára általános megnyugvásnak örülhetünk.

Tisza Kálmán nagy hazánkfia n.-váradí beszédében azon régi, Deák-párti keblünkben kiszakított szavakat hangsúlyozta, hogy az méltánylandó, ha szabad állam polgárai a meggyőződésökkel ellenkező javaslatokkal szemben küzdenek; de kárhó-
zatos az, ha mikor a törvény már megvan, az ellen bátor-
kod-
nának felállani és az abban való megnyugvást akadályoznák.

Ezt élénken helyeseljük mi is, mert ez már 1867. óta állandó meggyőződésünk.

3. A memorandumos perben elítélt román agitatorok fog-
ságba esésük után is folytatták vakondok-munkáikat. Sőt a jámbor népet a magyarok birtokainak köztük való felosztása mellett azzal is kecségtették, hogy Daco-Románia alakítását Bécsben is óhajtják s ezért nem készítnek Erdély határszélein védműveket, s hogy azért német a katonai hivatalos nyelv.

A brüsseli béke-congressus előtt a román liga nagy áldo-
zatokat hozott. Jó előre kiküldötte legbuzgóbb és legműveltebb agitatorait, hogy a latin faji államokban előkészítsék azt, mi-
szerint a béke-congressus tanácskozás tárgyává tegye a románoknak a magyar terrorizmus(?) elleni panaszait. Hazánkból csak a gyűlés idején érkeztek meg Jókai szabadelvű-, Apponyi nemzeti- és Pázmány független-párti képviselők. Ezek itthon hagyva a pártküzdelmeket, testvéries egyetértéssel eszközölték ki azt, hogy ama panaszokat mint a béke-congressus elő nem tartozót — éléhozni sem engedték. Sőt képviselőink meghí-
vására, két román képviselő kivételével, általános szavazattal elhatározták, hogy a millenium alkalmával Budapesten tartják meg a jövő évi béke-congressust.

Alig feltételezhető, hogy lenne magyar, a ki mikor a három országos párt jeleseinél együttes közremunkálásával ki-
vívott eredményt olvasta, ne érezte volna keblének azon óhaj-
tását, hogy vajha a párttorzsalkodások helyett ily egyetértés-
sel munkálkodnának jeleseinél minden jóban hazánk felvirágoz-
tatására!

A brüsseli congressuson a román liga meggyőződhetett arról, hogy a magyar terrorizmusról költött hírek ráfogások és alaptalan rágalmaikkal külföldi fajrokonait sem árnithatják

tovább s akkor az államfogházban levő románoknak a magyar kormány ajánlatára megkegyelmezett a király.

Ha visszagondolunk, hogy 1848-ban, midőn a magyar törvényhozás őket is minden ezredéves nemesi kiváltságok egyenjogu részesévé tette és a kezeikben volt urbériségeket állami kárpótlás mellett ingyen adta örök tulajdonukba és ők a helyett, hogy azon reményük feletti nyereeményeket hálás szívvél fogadták volna, a magyar faj barbár módoni kiirtására izgattatták fel magukat: kétséges, hogy a mártirjaik(?) iránti királyi kegy is náluk a hálaérzetet keltheti e fel, avagy még továbbra is helyet adnak az önző izgatásoknak.

De bármit rejt is a jövő, ezen kegyelmi tényrt rokon-szenves helyesléssel üdvözli minden magyar, mint oly kegyelmi tényrt, mely Isten és a művelt társadalom előtt kitünteti magyar nemzetünk és felsőges királyunk lovagias nagylelkűségét; kitünteti, hogy a magyar állam az ellene vétkezőkre súlyos büntetést szabni, de javulás reményében a megtévedteket kegyelmében is részesíteni elég erősnek érzi magát.

Aztán ha netalán azok, kik évek során át mint vagyon-szerzési pályát folytatták az izgatást, egyelőre még nem birnának is ily nemtelen üzletről lemondani: örömmel halljuk, hogy a román ifjuság egyetemeken, gymnasiumokban, ipar- és kereskedelmi iskolákban szorgalommal képezi magát s így terjed köztük az intelligentia. Ha tudós tanáraik az abstract tudományok bemagolása mellett ítélőtehetségükre és erkölcsi-ségük fejlesztésére is kellő figyelmet fordítanak: remélni lehet, hogy az ifju nemzedék be fogja látni, hogy ezen földrajzi téren, hol velük közös magyar hazánk fekszik, a magyar, német és oláh fajok érdeke azonos és csak testvéries egyetértéssel birhatjuk az észak felől fenyegető veszélyeket elhárítani. S ha bessarabiai testvéreik sorsára nem vágnak, mikor ők lesznek hivatva román fajuk közt vezérszerepre, gyermekeinkkel együtt fogják dalolni: „A nagy világon e kívül ninesen számunkra hely“, mert az értelem az emberi lény napja és ez a nap szórja a jótévő világosságot.

4. Az évtizedek óta ázsiai állapotban levő közigazgatásunk még mindig az absolut rendszerrel fertőzött municipalosdi parodiájának nevezhető. Most közel kilátásba helyeztetett az,

hogy a megyéket uralgó nepotismus újra választandó tisztviselőkkel előítse ki hivatalszomját hat év tartamára. De kilátásba van hozva az is, hogy az 1896. évben a közigazgatás szervezete új törvény által reformáltatik. Báresak inspirálná a nemzet védszelleme törvényhozásunkat, hogy az új szervezet ne még nagyobb deformná, hanem valódi reformnak váljék be. Hogy mérsékelje a megyékben a nepotismus uralmát, hogy a tisztviselőknek nem korteskedés, hanem a törvényes rend feletti éber örködés és a nép jóléte és boldogításának előmozdítása legyen kiváló feladatuk! S hogy ha már az ősi szervezet alapelvei a bureaucatiának 45 év alatti megesontosodása után a parlamenti kormánynyal nem volnának összeegyeztethetők, legalább tágasboddjék a megyékben is az ellenörzés hatásköre. Mert emberileg alig föltehető, hogy azok, kik ajánlataik utján a tisztviselőket creálják, azok eljárásainak bírálásában mindig s minden viszonyok között tárgyilagosaak maradhassanak. Ne várjanak sem egyesektől, sem hatósági testülettől olyan emberfeletti erőt s tehetséget, hogy havonként napi pár óra alatt pár száz hivatalos ügyet lélekismeretes megnyugvásukra ellássanak, mint most teszik a közigazgatási bizottságok.

5. Teljes elismerésünket nyilvánítjuk kormányunk hasznos munkásságáért az alábbiakban:

a) A képviselők igazolásának a curiai bíraskodás hatáskörébe helyezésére vonatkozó törvényjavaslat beadását s annak tárgyalását közel kilátásba hozta. A közigazgatási bíraskodás felállítása előkészítő tárgyalásra jutott.

b) A romániai terményeknek piacunkra beözönlését, addig is, mig vámszerződésünk megújításával alaposan korlátozhatnók, szállítási tarifák fölemelésével mérsékelte a „Közzgazdasági Napló“ szerint.

c) A Székelyföldön felállítandó katonaképző-intézetre az első lépéseket megtette.

Ezen kívül az 1848—49. évi honvédtiszti nyugdíjak és keresetképtelen honvédek segélyezése ügyét a miniszterelnök ur kezeibe vette és annak ügyfolytatására külön osztályt állított fel. Egyszersmind köztudomásra hozatta, hogy a ki honvédi állásáról folyó évi október 1-éig hitelesített igazolványát be nem adja nyugdíjáért, azután beadandó folyamodása tekin-

telbe nem vétetik. Ezen magas intézkedésnek indító okait nem hozták nyilvánosságra; de minthogy megokolás nélkül komoly kormány intézkedése fel sem tehető, azért az e feletti elmékedésnek tágas tere nyílt. Én bővebb fontolgtatás után, lehet, hogy tulságos optimismussal abban találok az okokat, hogy: 1867-ben reactiváltatva azon 1847—48. évi szentesített törvények, melyeknek védelme és a magyar faj kiirtására felizgatottak megzabolázására István főherczeg akkori nádor, királyi helytartó és a magyar miniszterium által felhivatva, vagyonukat s vérüket áldozták az 1848—49-iki honvédek, dicsőségesen uralkodó 1-ső Ferencz József lovagias és böles királyunk 100.000 arany kegyes adományával kezdeményezte a nyugdíj- és segély-alapot, azon honvédek hazafias szolgálatának elismerésére. Ehhez járult Andrássy Gyula gróf is 12.000 frttal s utána mások is. De az akkori, még életben levő honvédek nagy számához képest csekély alaphól csak a szegénységre jutott keresetképtelenek részesültek segélyben s így maradt ez az államdeficites évek alatt mind ez ideig, hogy honvédtiszti állásuk mellett még földhöz ragadt koldusságuk igazolása is követeltetik nyugdíj nyerhetősére; a mi azt eredményezte, hogy az önérzetes honvédek, ha szegénységre jutottak is, inkább rokonaik és barátaik discret segélyét veszik igénybe, mint hogy véginség esetén kívül vérük áldozásával kiérdemelt nyugdíjért mint alamizsnáért esdekелjenek, míg azt, mint hazafias szolgálatuk elismerésének jelét s annak kegyeletes emlékét önérzetes büszkeséggel fogadnák bárminő csekély összegben. Így volt az mostanáig s bárha most a sűrűn változó miniszterektől a hajdukig állásuk és szolgálatuk tartama arányában mindenki államnyugdíjt kap a nélkül, hogy vagyoni állását kérdésbe hoznák.

Azért hiszem s nemzeti kormányunk méltányosságától bizton remélhetjük, hogy a honvédügybeni intézkedésnek hazafias és nemes indoka az lehet, hogy most, midőn a költségvetési deficitekből a feleslegek terére jutottunk, most a fizetések fölemelése jelen fénykorában, figyelmet fordított a még csekély számban élő és kivétel nélkül aggasztani tehetetlenségre jutott 1848—49. évi honvédekre is és azokat a megalázó koldulástól felszabadítva, honvédi állásuk arányában nyugdíjba részesíteni méltányosnak és igazságosnak ismeri s ezt saját kez-

deményozásával és törvényhozás útján érvényesíteni szándékozik. Ezért vett fel a honvéd-nyugdíj alapra nagyobb összeget az állam költségvetésébe,

* * *

Leszámoltam ezekben hosszúra nyult szerénykörű földi életem élményeiről. Visszaemlékeztem azon kor alkotóira, kik három százados viszontagságok után mámoros tétlenségből felrázva nemzetünket, feltüntették az államszervezetünkben szükséglett reformokat, melyeknek alapján erősebb, boldogabb lehet hazánk s ifjú nemzedékünk fogékony kebelébe oltották az áldozatkész, hazafias kötelességérzetet.

Felujult keblemben a magasztos, hazafias öröm s fokozott homagialis érzet emléke, melyet a reformoknak 1848. évi szentesített törvények beigtatása keltett fel.

Elmeséltem honvédelmi harczunk részlettöredékeit, melyekben saját magam is szerény körömben közremunkáltam, és az arra következett gyászos emlékü 18 év folyama alatti hazafias foglalkozásunk sorozatát.

Elmondottam alkotmányos, nemzeti önkormányzatunk tetszhalálából előttem is ismeretes körülményeit és az arra következett pártviszályokat

Feltüntettem jelen megyei szervezetünk 18 évi ideje alatt ki nem elégíthető haladásunkat s létező miseriáinkat.

Kerestem azoknak okait s azoknak lehető orvoslási módját.

Mindezeket igyekeztem lehető tárgyilagosan adni elő. Tartózkodtam minden személyeskedéstől, a mennyiben azon tények engedik, melyeket bővebben megörökítettek országgyűlési irományaink és megyénk közgyűlésén hitelesített jegyzőkönyvei.

Ezekben lehető röviden leírva 73 évi élményeimet kiválóan a politikai téren, följegyzem azt még családi, társadalmi és gazdai viszonyaimra vonatkozólag is és elteszem családi irományaim közé. Ha agg-koromban való előhaladásommal munkaképességem is süllyed, újból meg újból elveszem azt és elmorengok a multnak kellemes és fájdalmas emlékein. És ha ezzel családi s nemzeti utódaimnak bármi csekély mérvű hasz-

nos okulást nyújthatok: áldom végzetemet, hogy betegségemmel leszoritott az eddig is eredménytelenül folytatott gazdai foglalkozásról s habár későn és kellő előkészület nélkül is, kinos magányomban szórakozást keresni a szellemi térre kényszerített.

Azon forró óhajtásom nyilvánításával végzem be igénytelen följegyzéseimet, a mivel hosszúra nyult életemet is végezni fogom, hogy:

Isten áldja meg jó királyunkat, édes magyar hazánkat és családomat állandó jóléttel s boldogsággal hosszú időkig!

MELLÉKLETEK.

Kiáltvány.

FELHÍVÁS BRASSÓ VIDÉKE NÉPEIHEZ.

A magyar országgyűlés kimondá, hogy az országnak minden lakója egyenlő legyen jogban és kötelességben és ezzel egymásnak testvéreivé váltunk.

A szásznak dézmája olengedtetett.

Az oláh szabadsággal és telekkel ingyen megajándékozott. És így mind a szász, mind az oláh megmérhetetlen hasznot nyert, midőn a magyar faj oly sokat veszített.

Azonban a magyar nem irigyli, sőt örül és érintett polgártársait jogában és szabadságában kész megvédelmezni.

A szász és oláh ellenben felingereltetett a magyar ellen és előbb a megyékben lakó magyarságot kiöltni, kirabolni és felégetni nem átgondolt.

És közelebbről Brassó vidékéről, melylyel mi a százados szomszédságot fentartani akartuk, az oláh és szász nép a határszéleket a király parancsából őrző katonáinkat megölte, fegyvereiket Brassóba vitte, Miklósvárszéket lefegyverezte, kizsákmányolta; egy szóval: Brassó vidéke mint ellenség úgy lépett fel Háromszék irányában.

Többször kértük a brassói tanácsot, hogy távoztasson el minden ellenségeskedést. És bár ígérte, nem teljesítette.

És már most ott áll a székely hadsereg fegyveres kézzel, hogy békét kössön becsülettel, vagy

megtörje azon gyalázatos gazembereket, kik felbujtogaták oláh és szász polgártársainkat és kiozzák a jókat is és el akarják rabolni a mi szabadságunkat is a tettekkel együtt s kirabolni mindnyájunk vagyonát.

Mi, hivei a felségnek, békés jobbunkat nyújtjuk. Megkíméljük, sőt őrizzük személy- és vagyonbiztonságtokat, ha a következőket teljesítitek :

1. Két óra alatt minden fegyvereit rögtön a székely táborba rakja le a nép, mindennemű hadiszereivel együtt.

2. A székely tábort tisztességes élelmezéssel lássa el, mind a lovasságot, mind a gyalogságot.

3. Ha szállásra be talál menni, tisztességes és barátságos szállással láttassék el minden ember, minden állat.

4. Tizenkét kezes adjon a helység előkelőbbek közül.

5. A székely tábor napidiját fizesse, míg azon helyen kénytelen lesz ülni, nyolcz krajezárt értvén egy közszemélyre.

6. A lázító és tévutra vezetőket adja ki a helység, hogy törvényesen büntetessék meg.

7. Az ellenséges szellemű sorkatonaságot kebeléből rögtön taszítsa el.

2-ik sz. melléklet.

Nyuglatvány

*Ezer pengő forintról, melyeket a szabad lovasság negyedik osztálya számára mai napon Veér György százados urtól, hogy Székely Gergely hadnagy ur által kezemhez vettem, czennel megnyuglatom.**

Sepsi-Szent-György, 1848. november 14-én.

*Vitályos Antal,
százados.*

* Ezen 1000 forintot a csikszeredai értekezlet küldötte általam azon 36 ezer forintból, melyet Nagy Lajos a székely tábor pénztárából M.-Vásárhelyről hozott el Bethlen János gróf rendeletéből. Minthogy Bethlen János gróf M.-Vásárhelyről nem jött Csikszék felé, hanem Kolozsvárra távozott: azért adta át Nagy Lajos az értekezlet határozatából az önvédelem tovább folytatására Dorsner és az 1. székely ezred cassatiszti nyugtájára az értekezlet színe előtt.

3-ik sz. melléklet.

Nyuglatvány

16 frt 38²/₅ kr., azaz tizenhat forint és harmincznyolcz s²/₅ krajczárról pengő pénzben, melyet alólírt a szabad lovas screg 4-dik osztálya 2-dik század 6. és 8-ik szakasza számára, zab vásárlásra Székely Gergely hadnagy urtól hogy átvettem, és czennel bizonyítom.

Sepsi-Szent-György, 1848. november 20-ikán.

*Dénes József,
Kossuth-husár tizedes.*

4-ik sz. melléklet.

Nyugtatóvány

300 frt., azaz háromszáz frtokról ezüst pénzben, mely összeget mint két szürke lónak az árát, hogy Mátyás huszár mlgs. Székely Gergely urtól átvettem Vargyasi mlgs. Dániel Gábor ur principálisom kezébe szolgáltatás végett, ezennel megismerem.

Nagy-Szebenben, 1849. év márczius 24-ik napján.

Menyhárt József,
udvari gondviselő.

5-ik sz. melléklet.

Nyugtatóvány

Tizenkét ezer Pf. pengőről, — mely pénzt hadnagy Székely Gergely urtól Kiss Sándor ezredes urnak kézbesítés végett, hogy kezemhez vettem, elismerem.

Szeben, 1849. márczius 27.

Szilvási Miklós, m. p.

12,000 forint.

6-ik sz. melléklet

Nyugtatóvány

20.000, azaz huszezer forintokról pengő pénzben, mely összeg, mint a parajdi sóhivatal által a Frassóból kivonult sereg számára rendeltet, Székely Gergely főhadnagy urtól, hogy a hadi pénztárba sem többet sem kevesebbet átvettem legyen, ezennel nyugtatóványozom.

Nyergesalji hadi fő szálláson, 1849 június 28-án.

Láttam:

Gál Sándor,
ezredes.

Boglár István,
pénztárnok, hadnagy.

azaz 20.000 frt.

Ellennyugtatóvány

*Huszezer forintokról ezüst pénzben, melyeket is hogy az alatt-
írt sóhivatal, tisztelt országos kormánybiztos Szentiványi Károly
ur rendelte következtében, a Brassóból kivonult hadi sereg számára
főhadnagy Székely Gergely ur kezébe leszámoltunk és sem többet
sem kevesebbet mint a fenn keltett összeget, valósággal általadtunk,
ezennel ellennyugtázzuk.*

A parajdi állami sóhivatal képeben :

A pecsét körirata :

A parajdi álladalmi sóhivatal pecsétje

1849.

Ostyára nyomva, közepén az ország czimere.

*Dohy József,
bányanagy.*

*Szabó Károly,
ellenőr.*

Pénzkészleti kimutatás

*Só ügyi igazgató Gyujtó Lajos urnak idei juni 14-én 1445
szám alatt kelt rendelete nyomán a Brassóból kinyomult sereg szá-
mára főhadnagy Székely Gergely ur által a parajdi álladalmi só-
hivatali pénztárból elszállított pénzekről :*

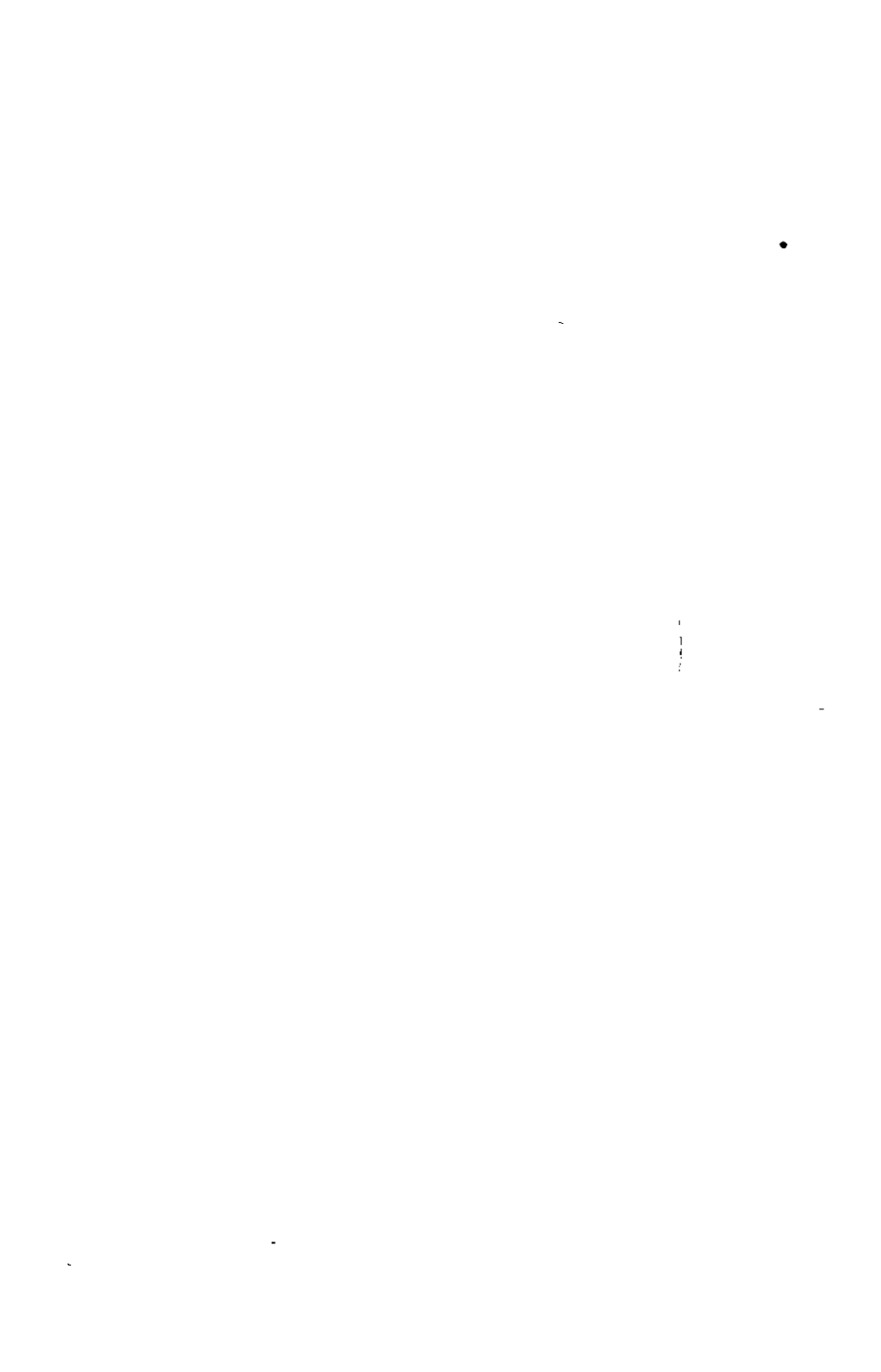
135	darab	100	frtos	bankjegy	=	135000	frt.
400	„	10	„	„	=	4000	„
500	„	5	„	„	=	2500	„
						összesen	20,000

A parajdi álladalmi sóhivatal, Junius 26-án 1849.

Pecsét, mint fennebb.

*Dohy József,
bányanagy.*

*Szabó Károly,
ellenőr.*

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap.
Előszó	V.
A kilyéni ev. ref. egyház kebli tanácsának esdő szózata . .	XI.

I. R É S Z.

1. Bevezetés	3
2. A reformok kora	5
3. Politikai pályám kezdete	8
4. Követválasztás Sepsi-Szent-Györgyön. Egy politikai szélhámós 1848-ban	13
5. A honvéd	17
6. Önvédelmünk Háromszéken 1848-ban	26
7. Az én újabb honvéd missióm	32
8. Ütközet a muszkákkal. Megsebesülésem	44
9. Az absolut korszak. Makk és Ruzicska ál-emissáriusok . .	49
10. Utolsó találkozásom Horváth Károly vértanúval Teleken . .	56
11. Az önkényuralom kora. Nősülésem	60
12. Kolegyom alapítás Sepsi-Szent-Györgyön	62
13. A Rikán belőli ev. ref. communitás	65
14. Az októberi diploma; rövid alkotmányos élet; a provisorium	71
15. Országos képviselősködésem 1865-ben Kolozsvárt és 1866-ban Budapesten	77

II. R É S Z.

16. Megyei közügyek	91
17. Megyei utak állapota. Teljes tiszti ülés. Lemondásom a ki- rálybiróságról	97
18. A marhavész Háromszéken. Kié a dicséret ?	100
19. Újból királybíró. Megyei gyűlés. Thuri Gergely szereplése. A Deák-párt értekezlete Budapesten. Pártértekezletünk. Kép- viselő-jelöltjeink. Megyei tisztviselők választása	102
20. Az ellenzék győzelme. Az 1872. évi képviselőválasztás. A győ- zelem eszközei. A kísérő	111

21. Panaszok a megyei tisztviselők ellen. Indítványom és felelő- bezésom sorsa	117
22. Az alispáni, szolgabírói és falusbírói önkényeskedések,	121
23. A háromszékmegyei levéltár ügye. A Bezirks-Commissariat vandalismusa	126
24. Visszavonulásom a közügyek teréről. A régi és új megyei . élet. Aggodalmaim a haza jövője miatt. A legalkotmányo- sabb király	128
25. Az első magyar miniszterium 1867-ben. Az ellenzék áldatlan munkája. Tisza Kálmán s a fusió. A fusionalis miniszterium Tisza alatt hozott törvények. A hitbizományok. A Tisza- miniszterium bukása. A Szapáry-miniszterium rövid élete	132
26. Wekerle-miniszterium. Polgári házassági törvényjavaslat. . . A klerus mozgalma. Ellentüntetés.	
27. Az elért üdvös eredmények. Számos bajaink; ezeknek okai s gyógyszerei	
28. Elmélgések miseriáink okairól s lehető orvoslásukról	147
Z á r s z ó	157
M e l l é k l e t e k :	
Kiáltvány. Felhívás Brassó vidéke népeihez (1. sz. melléklet.)	172
Nyugtatóványok (2—6. számú melléklet)	175
Ellennyugtatóvány és pénzkészlet kiutatás (7—8. számú mellékletek)	177

